

૨૪૪૨૭

માંગરોની

મિલિ સમર્પિતકર્તાની પાસેથી
અરતું આહિત્ત વર્ષક કાર્યાલય
કે ભદ પાસે અમદાવાદ અને કાલવાદેલી સેડ મુજબ ર

નવા ઉપરિયા

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૪૨૭ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ સિંતરની વ્યથા

વર્ગિક ૬-૧૩

“સર્વ સાહિત્ય” એટલે “ઉંચામાં ઉંચું સાહિત્ય”

અંતરની વ્યથા

લેખક :

મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)

બિહુ આર્કાઇવ્સ પ્રાઇવેટ
અર્ચાઇવ્સ વર્કસ પ્રાઇવેટ
કે. બી. પાને અમદાવાદ અને ગાંધી રોડ મુંબઈ-૨

સવા રૂપિયે

પ્રત : ૫૫૦૦

સને : ૧૯૪૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૨૫૪૨૭
[સર્વ હક્ક રવાનીન છે.]

મુદ્રક અને પ્રકાશક:
ત્રિભુવનદાસ કં ઠક્કર,
સરવું સાહિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ : અમદાવાદ

નિવેદન

વાર્તા સાંભળવાનો શોખ બાળપણમાં સૌ કોઈને વિશેષ હોય છે; તેમાં કંઈક મર્મ રહેલો છે. સચોટ લાગણીથી લખાયેલી અને જનસ્વભાવનું સારું ચિત્ર આપનારી વાર્તા એ સંસારનો અરીસો છે. તેમાં બીજું દેખાય છે તે સાથે વાંચનાર પોતાની તુલના કરે છે અને પોતાની જગ્યા ગોઠવી દે છે. “આવા પ્રસંગોમાં હું કેમ વર્તું?” એ દરેક વાંચનારના દિલની, કોઈની દબલગીરી વિનાની, છૂપી અને ઊંડી વાત છે; માટે જ ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રન્થોમાં આ સંસ્થાએ વાર્તાસાહિત્યને સ્થાન આપ્યું છે.

મનુષ્યને સંસારના કોયડા ઉકેલવામાં મદદ કરે એવી નવલિકાઓનો આ એક સંગ્રહ રા. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) પાસેથી આ સંસ્થાએ મેળવ્યો; અને તે બહાર પાડીને “સસ્તું સાહિત્ય” આ દિશા તરફ પોતાની પ્રગતિમાં વધારો કરે છે. રા. “સોપાન”નાં લખાણોમાં શૈલી, વિષય, પાત્રોની ગોઠવણી, સહૃદયતા, સરળતા, ગાંભીર્ય વગેરે સાહિત્યની નજરે ઊંચાં છે, એ તો નિર્વિવાદ છે; પણ સમાજને ઊંચે રસ્તે લઈ જનાર બળવાન વ્યક્તિત્વ ઊભું કરે છે, એ તેમના આ પુસ્તકની વિશિષ્ટતા છે. આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી વાચક અમારા આ મત સાથે જરૂર પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવશે.

પોતાના આ પુસ્તકની એક આવૃત્તિ આ સંસ્થાને છાપવાની રજા આપવા માટે રા. “સોપાન”ને અમે ધન્યવાદ આપીએ છીએ. ગુજરાતના બીજા પ્રતિષ્ઠિત લેખકોને આવી જ રીતે આ સંસ્થાને સહાય કરવા અમે નિમંત્રણ આપીએ છીએ.

મુંબઈ, } ‘સસ્તું સાહિત્ય મુદ્રણાલય દ્રસ્ટ’ના દ્રસ્ટીઓ વતી
તા. ૧૫-૮-૪૫ } મનુ સુબેદાર (પ્રમુખ)

લેખકની પ્રસ્તાવનાં

‘અંતરની વાતો’ પ્રગટ કરતી વખતે મેં જણાવ્યું હતું, કે જે આ કથાઓ ગુજરાતને ગમશે, તો મારા પાસે છે તે કથાઓ પણ પ્રજા સમક્ષ મૂકીશ. ખરાબર જે વર્ષે એ પ્રસંગ મને પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમની એ કથાઓ પ્રજાને જ નહિ, પણ સરકારને ય ગમી છે. અઢીસો પાનાંની એ ચોપડીમાં જે ફકરા વાંધાક્ષર્યા કર્યા; અને ‘અંતરની વાતો’ જમ થઈ. આ ‘અંતરની વ્યથા’ જમ નહિ જ થાય, એવું મારું માનવું છે; પછી તો પરમાત્મા જાણે !

‘અંતરની વાતો’ વાંચ્યા પછી એના ઉપર અપાયેલા અભિપ્રાયો મેં ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યા છે ને સાંભળ્યા છે. એ ચોપડી માટે મને જે અભિનંદનો મળ્યાં છે, તે અભિનંદનો સૈનિકમિત્રોના સાગે જાય છે; જે ટીકાઓ મળી છે, તે ઉપર મેં પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જ આ કથાઓ પ્રગટ થવા દીધી છે. ‘અંતરની વાતો’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રી. મેઘાણીએ એક સૂચન કરેલું, કે ‘જુદી જુદી વ્યક્તિઓને એક જ કથામાં ગૂંથવાથી અશાસ્ત્રીયતાનો દોષ નહિ આવી જાય ?’ મને આ સૂચન સાચું લાગેલું. એ પછી શ્રી. કિશોરભાઈ, નરહરિભાઈ જેવા ચિંતકો પાસેથી પણ એવી જ મતલબનાં સૂચનો આવ્યાં. એ બધાં ઉપર વિચાર કર્યા પછી પણ આ કથાઓ એવા જ સ્વરૂપમાં મૂકું છું એની પાછળ એક અર્થ રહેલો છે. આ કથાઓના લગભગ બધા પ્રસંગો સાચા છે; પણ તે જુદી જુદી વ્યક્તિઓનાં જીવનમાં બનેલા છે. જે બધી જ વ્યક્તિને જુદી પાડીને એક વ્યક્તિના જીવનપ્રસંગો એક પાત્રમાં જ મૂકું, તો એ કથા સાચી જીવનકથા બને; પણ એમ કરવા જતાં મને

જે સય રહે છે: એક તો એ, કે મારાથી અબજુતાં એ વ્યક્તિને અન્યાય થઈ જાય તો ? ખીજે સય-નજીકના જાણકારો એમાં ડાંટેા રસ લેવા માંડે તો ? આ જે સયને કારણે જ આ કથાઓ પણુ ‘અંતરની વાતો’ની પેઠે જ ગૂંથી છે. ‘અંતરની વાતો’ની વખતે આ કથાઓ એના સાચા પ્રસંગોને લઈને સાચી છે, એમ મેં જાહેર કરેલું; આજે હવે કહું છું, કે આ કથાઓ કથારૂપે સાચી નથી, પણ વાસ્તવિક જીવનમાંથી ઉઠાવેલી છે. આ કથાઓને હવે એ દષ્ટિએ જ તપાસાય એવી મારી ઇચ્છા છે.

આ સંગ્રહની પાંચ કથાઓમાંની પ્રથમ જે ‘નવરચના’માં પ્રગટ થઈ ગઈ છે; પરંતુ ખીજી કથા-‘નવજવાન’-ને મેં સુધારી છે અને લખાવી છે. ખાકીની ત્રણ તો અપ્રસિદ્ધ છે. આ કથાઓ જેમ જેમ લખતો જઈ છું, તેમ તેમ એવી અનેક કથાઓ જાત્રત થાય છે; અને ક્યારેક ક્યારેક તો સત્યાગ્રહસંગ્રામના ખીજા અનેક સત્ય પ્રસંગો તાજ થઈ આવે છે. જે અનુકૂળતા મળે, તો એ ખધું કાગળ ઉપર મૂકવાની ઇચ્છા છે.

મિત્રો, વાચકો અને વિવેચકો પાસે આ કથાઓ તટસ્થ અભિપ્રાય માટે રજૂ કરી માર્ગદર્શનની આશા રાખું છું.

અમદાવાદ, }
તા. ૨૧-૬-૩૭ }

—‘સોપાન’

આપ જાણો છો ?

આ પુસ્તકમાં જે પાંચ કથાઓ આપવામાં આવેલી છે, તે દરેક છૂટી છૂટી સ્વતંત્ર પુસ્તિકારૂપે પણ નીચે મુજબ પ્રકટ થઈ છે:—

પુસ્તકનું નામ	કિંમત
(૧) જીવનનો મર્મ - લે૦ સોપાન	૦-૬-૦
(૨) નવજવાન - લે૦ „	૦-૪-૦
(૩) અહિંસાનું રહસ્ય - લે૦ „	૦-૪-૦
(૪) એ વૃદ્ધ પુરુષ ! - લે૦ „	૦-૪-૦
(૫) આશાને અજવાળે - લે૦ „	૦-૪-૦

દરેકનું ટપાલખર્ચ ૦-૧-૦ જુદું સમજવું.

જે ગ્રાહકખંધુઓને આ વાર્તાઓ છૂટી પુસ્તિકારૂપે મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તેમણે એ મંગાવી લેવી.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. બદ્ર, નદી જવાને રસ્તે, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, અમદાવાદ
અને કાલ્યાણેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

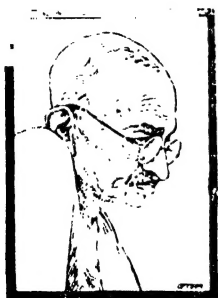
સંપૂર્ણ મહાભારત

આ મહાગ્રંથને વાંચવા-સમજવાની સાચી દૃષ્ટિ આપતા
૩૦૦ પાન જેટલા વિદ્વાનોના લેખો સાથેની નવી આવૃત્તિ

૭ દળદાર ગ્રંથોમાં : મૂલ્ય રૂ. ૪૫)

કદ ૭ા"×૧૦" : પાન ૫૨૦૮ : ચિત્રો ૨૭

આર્યોના ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્રો અને તત્ત્વજ્ઞાનના
ગ્રંથોમાં જે કંઈ છે, તે બધું આમાં છે; અને આમાં જે કંઈ
નથી, તે બીજે ક્યાંય પણ મળવા સંભવ નથી.

મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે, કે:—

“મહાભારતને અમૂલ્ય રત્નોની
એકાદ અખૂટ ખાણ સાથે જ સર-
ખાવી શકાય; એ ખાણને જેમ જેમ
વધુ ઊંડી ખોદીએ છીએ, તેમ તેમ
તેમાંથી વધારે કિંમતી જવાહિરો
નીકળે છે.”

જેમને પોતાના કુટુંબીજનોના અને સંતતિના સંસ્કારો-
ની કાંઈ પણ કિંમત હોય, તેમણે આ સંસ્કારની કામધેનુ
જેવા ગ્રંથને વસાવી લેવો જોઈએ.

સ્ત્રીઓ અને ભણેલાં બાળકો પણ વાંચી શકે એવા
મોટા અક્ષરોમાં આ સાતે ગ્રંથો છપાયલા છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
મલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

અનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	જીવનનો મર્મ	૯
૨	નવજવાન	૫૬
૩	અહિંસાનું રહસ્ય	૯૨
૪	એ વૃદ્ધ પુરુષ !	૧૩૦
૫	આશાને અજવાળે	૧૫૬

જીવનનો મર્મ

૧

જેલની બેરેકનાં બારણાં બંધ થયાં પછી વ્રજમોહને પોતાની વાત શરૂ કરી. એના અવાજમાં ભાર લાગતો હતો. પોતાનું હૃદય ખુલ્લું કરતાં જે જાતનો સંકેત સૌને થાય છે, તેવો સંકેત વ્રજમોહનના મોં ઉપર હતો.

વ્રજમોહનની ઉંમર બાવીસ-ત્રેવીસ વર્ષની હશે. એ ઉંમરની મસ્તી અને મંથન એનામાં હતાં. બધા એમ માનતા કે વ્રજમોહન તો દેશનો કાયમી સૈનિક થઈ ગયો. લડત હોય કે ન હોય, પણ એના જીવનમાં ફેર નહિ પડે. શાંતિના દિવસોમાં એ ગરીબોને રોટલો મેળવવાની શક્તિ અને જ્ઞાન આપવામાં રોકાશે અને યુદ્ધ-કાળમાં મેદાનમાં રહેશે. એના અંતરની ઊંડી વાતો કોઈ જાણતું નહોતું, પણ એમાં ફકીરી સિવાય બીજું કંઈ ન હોય એવો સૌને વિશ્વાસ હતો. સાચા માણસ તરીકે વ્રજમોહનને સૌ ઓળખતા.

“આજે મને ત્રેવીસમું વર્ષ ચાલે છે” વ્રજમોહને શરૂ કર્યું. “રાજકોટની પડખેતા એક ગામડામાં એક સામાન્ય સ્થિતિનાં જૈન માઆપને ત્યાં મારો જન્મ થયો છે. ગામડાનો વાણિયો કેવો હોય, તેનો તમને ખ્યાલ હશે. નાનપણમાં સાત ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરી, મેં ભણતર છોડ્યું. એથી વધુ ભણવાની અમારા ગામમાં સગવડ પણ નહોતી. આ દિવસોમાં મારા બાપા સાથે હું કીડિયારું પૂરવા જતો, દહેરાસર દર્શન કરવા જતો, સાંજસવાર સામયિક કરતો અને ‘હું ધર્મ કરી રહ્યો છું’ એમ માનતો.

મારા બાપાને દુકાન હતી. થોડીવણી જમીન હતી. કાંઈક ધીરધાર કરતા. અમારા કુટુંબનું ગુજરાન સુખેથી ચાલે અને બાર

મહિને એકાદ દાગીનો કરાવી શકીએ એટલી કમાણી હતી.

હું બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી કીડિયારું, ચખૂતરો, અપાસરો અને દહેરાસર એ ચાર ધર્મકાર્યો હું હમેશ કરતો. એથી આગળ જવાની ઇચ્છા પણ નહોતી અને સમજણ પણ નહોતી. નિશાળ છોડ્યા પછી દુકાને બેસવા લાગ્યો. મારા બાપા મને ઊધરાણીએ મોકલતા ત્યારે જ્યાં જતો, ત્યાં બાપાએ કહ્યા હોય તેટલા શખ્દો કહી આવતો. તે દિવસે બેઠૂતો તરફ મને દયા પણ નહોતી, તેમ દેષ પણ નહોતો.

મને તેરમું વર્ષ ચાલતું હતું, ત્યારે અમારે ગામ મુનિ ચંદ્રવિજયજી ચોમાસું કરવા આવ્યા. મહારાજ અમારી જ્ઞાતિમાં બહુ જ જાણીતા હતા. હું દરરોજ એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા જતો. મને એમાં બહુ જ રસ આવતો. એમની ભવ્ય કાયા, બોલવાની છટા અને વચ્ચે વચ્ચે આવતા શાસ્ત્રોના માગધી અને સંસ્કૃતશબ્દો મને આકર્ષવા લાગ્યા. મારું મન વૈરાગ્ય તરફ વળવા લાગ્યું. ‘સંસારમાં કાંઈ નથી. મા, બાપ, ભાઈ, મિત્રો-બધાં સ્વાર્થની માયા છે. કર્મોને લઈને સુખદુઃખ આવે છે. કર્મ બંધનકર્તા છે, એનો નાશ કરવો જોઈએ. દેહાસક્તિ છોડવી જોઈએ, અને આ બધું કરવા માટે ઘર, કુટુંબ, સંસાર છોડીને દીક્ષા લેવી જોઈએ.’ આવું મારા મન ઉપર ઠસાવા લાગ્યું.

દુકાનના કામ ઉપરથી મન ઊઠી ગયું. ઘેર પણ કશું ગમે નહિ. હું તેર-ચૌદ વર્ષનો હતો, પણ ભારેખમ બની ગયો. કોઈની સાથે હસું પણ નહિ. મને લાગવા માંડ્યું, કે ‘સંસાર દુઃખની ખાણ છે, મારે એમાંથી નીકળવું જોઈએ.’

મારા બાપા મારા મન ઉપર થતી અસર પારખી ગયા. એમણે મને મહારાજ પાસે જતો અટકાવ્યો. હું ખૂબ રોયો. એક દિવસ ખાધું પણ નહિ, પણ મારું કાંઈ ન ચાલ્યું. મારા બાપા આટલેથી

જ ન અટક્યા. એમણે મારા સગપણની તૈયારી કરવા માંડી. મને મનમાં ઘણું ય થાય કે બાપાની સામે થઈ જઈ અને મહારાજ સાથે ચાલ્યો જઈ, પણ એ હિંમત કોઈ દિવસ આવી જ નહિ. એમાસું પૂરું થતાં મહારાજ તો ચાલ્યા ગયા.

મહારાજ ગયા પછી લગભગ છ સહિતા સુધી મારા મન ઉપર એ અસર રહી. હું અમારા ગામની પાઠશાળામાં જવા લાગ્યો, ધર્મનું શિક્ષણ લેવા લાગ્યો; પણ મને પંદરમું વર્ષ બેઠું ત્યાં તો એ અસર કોણ જોણે કેમ પણ ઝપાટાખંધ જવા લાગી. ત્યાર પછી કંદમૂળ ન ખાવાની, રાત્રિભોજન નહિ કરવાની વગેરે બાહ્ય ક્રિયા ચાલુ રહી; પણ અંતરમાં સંસાર છોડવાની જે ઇચ્છા હતી તે મોળી પડવા માંડી.

એ વર્ષે જ મારા બાપુએ મારું સગપણ ક્યું. બાળુના એક ગામડાના લગભગ અમારી જ સ્થિતિના એક વાણિયાને ત્યાં મારું બાગ્ય જોડાયું. તે દિવસે હું ખૂબ રજ્યો, પણ આ સગપણ એક વર્ષ વહેલું ક્યું હોત તો કદાચ હું નાસી જાત.

પછી તો હું બરાબર દુકાને બેસવા લાગ્યો. કામકાજને અંગે બેત્રણ દિવસે મારે રાજકોટ જવાનું થતું, ત્યાં બપોરે જઈ ત્યારે છાપાંબાપાં વાંચું; પણ એમાં બહુ રસ ન આવે. અચાનક એક દિવસ પેલા હિંમતભાઈનો મને ભેટો થઈ ગયો. એ મને ખાદી-ભંડારે લઈ ગયા. એકાદ કલાક બેઠો. તેઓ મને બધું પૂછવા લાગ્યા. હું ત્યારે ખૂબ શરમાતો હતો, પણ હૃદય તો એમના તરફ ખેંચાતું જ જતું હતું. મારે કાંઈ કામ નહોતું, પણ એક કલાકથી વધારે મારાથી ન બેસાયું. મને એ ખેંચી જતા હોય એવું લાગ્યું. ‘બે-ત્રણ દિવસ પછી આવીશ’ એમ કહી હું ચાલ્યો ગયો.

ધેર આવ્યો, દુકાને બેઠો. હવે તો હું સોળ વર્ષનો થયો હતો. જનધર્મનાં વૈરાગ્યપ્રેરક થોડાંઘણાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં હતાં. હિંમત-

ભાઈએ મને ‘સસ્તા સાહિત્ય’ની ગીતા વાંચવા માટે આપેલી. હું વાંચવા બેઠો; પણ મનને ગોઠે જ નહિ. ન સમજાય એવી મૂંઝવણ થવા લાગી. મારા નાનકડા હૃદય ઉપર કોઈએ પહાડ મૂક્યો હોય એવું થવા લાગ્યું.

રાતે સૂતો, પણ ઊંઘ ન આવે. કાણ જાણે શા માટે પણ ન પરણવું જોઈએ એવું થવા લાગ્યું. આત્મશુદ્ધિ કરવી જોઈએ, મોહ, માયા છોડવાં જોઈએ, આવું આવું મનમાં થવા કરે.

એ દિવસ પછી હું રાજકોટ ગયો. મારી ઇચ્છા હતી કે નહિ તે હું નથી જાણતો, પણ પરચારે ખાદીભંડારે જઈને ઊભો રહ્યો. હિંમતભાઈ ‘યોગવાસિષ્ઠ’ વાંચતા હતા. એમનાં મોં ઉપર મને અપાર શાંતિ જણાતી હતી. મને જોઈને ‘યોગવાસિષ્ઠ’ નીચે મૂકી તેઓ ઊઠ્યા. મને આવકાર આપીને બેસાડ્યો. હું તો પૂતળા જેવો બની ગયો હતો.

‘કેમ, વ્રજમોહનભાઈ! આનંદમાં છો ને?’ જરા જરા હસતા હિંમતભાઈ બોલ્યા. હું તો ‘વ્રજમોહનભાઈ’ સાંભળી, ખડું દબાતો હોઈ એવું લાગ્યું. મેં પણ સહજ હસીને ‘હા’ પાડી. પછી હું ખોટું હસ્યો હતો એમ તેઓ સમજી ગયા હશે.

‘ગીતા વાંચી?’

‘થોડીક વાંચી.’

‘કેવી લાગી?’

‘મને એમાં શું ખચર પડે?’ મારી મૂંઝવણ હદ વટાવતી હતી; હિંમતભાઈએ પારખી ગયા.

‘વ્રજમોહનભાઈ, શા માટે મૂંઝાવ છો? હું તો તમારો મોટો ભાઈ કહેવાઉં. મારાથી શરમાવાનું હોય? હોય, આ ‘રામકૃષ્ણ-કથામૃત’ લઈ જવ. વાંચજો. એમાં તમને મજા આવશે.’

મેં લીધું. નમસ્કાર કરીને હું ઊઠ્યો. બહાર નીકળ્યો. મન સહેજ હળવું થયું. ત્યાં તો હિંમતભાઈનો અવાજ આવ્યો.

‘આજ રોકાવાના છો?’

મેં ‘હા’ પાડી.

‘તો સાંજે મારી સાથે જ જમવાનું રાખજો. પાંચ વાગ્યા સુધીમાં આવી જજો.’

હું ‘ના’ પાડી શક્યો નહિ.

સાંજના પાંચ વાગ્યા સુધી ગામમાં જેમતેમ ફર્યો. દુકાનનું કશું કામ થઈ શક્યું નહિ. મારા મગજમાં કાંઈક ભરાઈ ગયું હતું. હિંમતભાઈ ક્યા બળથી મને ખેંચતા હતા એ હું હજી પણ સમજી શક્યો નથી. આજે પણ એમની હાજરીમાં હું એમને અધીન જ થઈ જઈ છું.

સાંજના પાંચ વાગે હિંમતભાઈના ઘેર ગયો. એમનું ઘર બેઠા ઘાટનું સાફ હતું. ફળિયામાં એક ગાય બાંધી હતી. ઘરમાં એમનાં પત્ની અને વૃદ્ધ ડોસીમા હતાં. હિંમતભાઈની વય ત્યારે ૪૦-૪૨ વર્ષની લાગતી, પણ શરીર સરસ હતું. એમને એકેય બાળક નહોતું. ઘરમાં શાંતિ લાગતી હતી. આ મકાન એમનાં પોતાનાં હતાં. મેં સાંભળ્યું હતું કે હિંમતભાઈ પાસે થોડીઘણી મૂડી છે, ગામ બહાર એક ફૂલઝાડની વાડી છે, તેઓને આજીવિકાની ચિંતા નથી.

અંદરના ઓરડામાં હિંમતભાઈ બેઠા હતા. શાનાક શ્લોકો ગાતા હતા. મને જોઈ આવકાર આવ્યો. હું બેઠો. ઓરડામાં ચારે બાજુ જોયું. ભીંત ઉપર ગાંધીજી, વિવેકાનંદ, દયાનંદ, રામકૃષ્ણ, રામતીર્થ, અરવિંદ ઘોષ વગેરે આત્માર્થીઓની છબીઓ હતી. આજુબાજુના કબાટોમાં પુસ્તકો ભર્યાં હતાં. હું જોતો હતો ત્યાં હિંમતભાઈ ઊઠ્યા. કબાટ ઉઘાડી મને પાસે બોલાવ્યો. કેટલાંય

પુસ્તકો બતાવ્યાં, અને એમાં શું છે તે કહેવા લાગ્યા. મારા સામે નવી જ દુનિયા ઊઘડતી હતી, પણ એ દુનિયામાં આત્મદર્શન, આત્મશાંતિ અને આત્મશુદ્ધિ સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. એ દુનિયામાં પ્રવેશ કરવા માટે એકાંત, મૌન, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, તપશ્ચર્યા જોઈએ એમ હિંમતભાઈ સમજાવતા હતા. તેઓ જેમ જેમ સમજાવવા લાગ્યા તેમ તેમ તેમના મોં ઉપર તેજ આવતું મને જણાયું, અને તેઓ અદ્ભુત જણાવા લાગ્યા. હું નીચે બેસી એમને નમી પડ્યો.

તેઓ હસી પડ્યા.

‘અરે ! ગાંડા થયા કે શું ? મારા જેવા પામરને વધુ પાપમાં ન નાખો.’ તેઓ બોલ્યા.

હું બેઠો થયો. મારું બરાચેલું હૃદય છલકાયું. આંસુની ધારા છૂટી. મને બોલવાની ઇચ્છા થઈ, પણ અવાજ રુંધાઈ ગયો. હિંમતભાઈએ મારો હાથ ઝાલી, મને શેતરંજી ઉપર બેસાડ્યો; તેઓ પણ બેઠા.

‘વ્રજમોહનભાઈ, સ્વામી રામકૃષ્ણની વાત સાંભળી છે ? તેઓ ન્યારે સૂર્યાસ્ત જોતા ત્યારે પોક મૂકીને રડી પડતા અને બોલી જતા: ‘અરેરે ! દિવસ તો આથમી ગયો, પણ આત્મદર્શન ન થયું.’ તમારા અંતરમાં પણ એવો જ દીવો પ્રકલ્યો છે. આ આંસુથી આત્માનો મેલ ધોવાશે, આત્મા નિર્મળ થશે અને તમે પરમ શાંતિ અનુભવશો.’

મારા મનમાં ઇલોહલ અશાંતિ બરી હતી. હું શાંતિ માટે વલખાં મારતો હતો. મને થયું: ‘ખરેખર શું હું પરમ શાન્તિ અનુભવીશ ?’ અંતરમાંથી કરો જવાબ ન મળ્યો.

એટલામાં હિંમતભાઈનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રીએ આવીને, પીરસેલ થાળી મૂકી. અમે હાથમેં ધોવા જણ્યા. મને તો જેમ હિંમતભાઈ

કહેતા હતા, તેમ હું કરતો હતો. અમે જમવા બેઠા. બાજરાનો રોટલો અને દૂધ હતું. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના અમે જમી લીધું. જમવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં હિંમતભાઈએ મને ન શરમાવાનું કહી દીધું હતું.

‘હવે ગામબહાર આપણી વાડીએ ફરવા જ’શું?’ મને તો ખૂબવાપણું હતું જ નહિ. આવ્યો ત્યારથી બધી બાબતમાં મેં ‘હા’ જ પાડી દીધી હતી. હિંમતભાઈ ટૂંકે ધોતિયું અને બાંડિયું પહેરતા હતા. ક્યારેક ટોપી પહેરતા, અત્યારે તો ઉઘાડે માથે જ નીકળ્યા. એમની સાથે હું સામાન્ય વાણિયાનો છોકરો પહેરે એવાં મિલનાં લૂગડાં-ધોતિયું, ખમીસ, કેટ ને માથે ફૂલવાળી ટોપી-પહેરીને નીકળ્યો. ત્યાં સુધી ગામ હતું ત્યાં સુધી અમારી વચ્ચે કશી વાતચીત ન થઈ. રસ્તામાં એક ફેરિયા પાસેથી હિંમતભાઈએ ‘નવજીવન’ લીધું. મારી નજર એના ઉપર પડતાં મથાળે ‘ગુજરાતમાં જળ-પ્રલય’ એમ લખેલું તે વાંચ્યું.

ગામ બહાર સડક ઉપર આવતાં જ હિંમતભાઈ બોલ્યા: ‘તમને ગામડામાં તો ખૂબ મઝા આવતી હશે. આ શહેરી ઘોંઘાટ, ગંદકી કે ધમાક નહિ. સાદું ને સરળ જીવન.’

હું જવાબ દેવાને બદલે એમના સામું જોઈ રહ્યો. હવે મને સોળમું વર્ષ પૂરું થવા આવ્યું હતું. દુકાનનો ઘણોખરો ભાર હું ઉપાડતો. ગામની ઘણી ય વાતો હું જાણતો. ગામડાંની દુનિયા મેં જોઈ હતી. મને આ ‘સાદું અને સરળ’ ખોટું લાગ્યું, પણ હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. હિંમતભાઈએ ફરીને કહ્યું:

‘એક ટેકાણે લખ્યું છે કે પ્રભુએ તો ગામડાં જ સરજ્યાં હતાં, પણ માણસે એને ભાંગી ભાંગીને એકઠાં કરી આ શહેરો ધણાં.’

હું આમાં કાંઈ સમજ્યો નહિ. મને ‘આત્મદર્શન’ તરફ

ખેંચાણ થયેલું, પણ આ શહેર અને ગામડાની વાતમાં રસ ન પાડો. મેં ધીમેથી પૂછ્યું:

‘હિંમતભાઈ, એ છાપું શેનું છે?’

‘એ તો ‘નવજીવન’. ગાંધીજીનું નામ તમે સાંભળ્યું છે ને? તેઓ લખે છે. દર અઠવાડિયે પ્રકટ થાય છે. તમારે વાંચવા જેવું છે. હ્યો!’ કહી મારા હાથમાં ‘નવજીવન’ આપ્યું.

એમાં જળપ્રવચના સમાચાર હતા. ગામનાં ગામ, ઢોર, મિલકત અને માણસો તણાઈ ગયાના સમાચાર હતા. હું તો રડી જ પડ્યો. મારું હૃદય એ દિવસોમાં એવું થઈ ગયેલું કે હું કોઈ પ્રકારનો આઘાત સહન જ ન કરી શકું.

‘એ તો ઈશ્વરી કૅપ. માણસ ફેટલો પામર છે, તેની આવા વખતે જ ખપ્પર પડે.’

મેં આંખો લૂછીને પૂછ્યું :

‘પ્રભુ આવું શા માટે કરતો હશે? લોકો દુઃખી થાય, પીડાય, લૂંટાઈ જાય, મરી જાય—એમાં એને શો રસ આવતો હશે?’

‘એ તો કોણ કહી શકે? આ દુનિયા જ શા માટે છે? આપણે જ શા માટે છીએ એ કોણ જાણે છે?’

‘અત્યાર સુધીમાં કોઈએ આ નહિ શોધી કાઢ્યું હોય?’ મારી શંકા વધી. સાથે વાચા પણ વધી.

‘ઘણાએ એની શોધમાં હાડકાં ગાળી નાખ્યાં, અને સૌ જગતની અરપણતાને જરાતરા દૂર કરતા ગયા. આજ લગી પૂરો ભેદ કોઈ પામી શક્યું નથી. જૂનાં શાસ્ત્રો તો એમ કહે છે કે દેહધારીથી પૂરી પારખ થાય જ નહિ, પૂરી પારખ થાય તો દેહ છૂટી જાય.’

હું સમજું એટલું સહેલું કરી, હિંમતભાઈ ખોલ્યા; પણ મને સૂઝ ન પડી.

અમે વાડીએ પહોંચ્યા. વાડી સુંદર હતી. વાડીનો ચોકીદાર આવ્યો, હિંમતભાઈને નમસ્કાર કરી ઊભો રહ્યો. હિંમતભાઈએ નમસ્કાર ઝીલી એને રજા આપી. અમે વાડીમાં ફર્યા. હિંમતભાઈ મને ઝાડ વિષે સમજાવતા, કુદરતની-ઈશ્વરની-મહત્તાનો ખ્યાલ આપવા લાગ્યા. હું સાંભળતો હતો, પણ મારું મન તો જળપ્રલય, ઈશ્વરનો કોપ અને એની અસ્પષ્ટતામાં જ ગૂંચવાયું હતું.

એકાદ કલાક ફરી અમે પાછા આવ્યા. ઘેર આવી હિંમતભાઈ પ્રાર્થના કરવા બેઠા. હું એમના પડખે આંખો મીંચી બેસી રહ્યો. થોડીવાર પછી એમણે તંબૂર લીધો અને ‘પાયો જ મૈને રામ રતન ધન પાયો’ એ ભજન ગાયું.

પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી હું જવા માટે ઊઠ્યો. હિંમતભાઈએ પૂછ્યું :

‘પાછા ક્યારે આવશો ?’

‘કાંઈ કહેવાય નહિ.’ મેં કહ્યું.

‘ઠીક, પણ રાજકોટ આવો ત્યારે હવે મારે ત્યાં જ ઊતરવાનું રાખજો હો !’

મેં માથું હલાવી ‘હા’ કહી.

૨

એમના ઘરની બહાર નીકળ્યો ત્યારે હું હળવો થયો એવું મને લાગ્યું, પણ તરત જ મગજમાં વિચારો ધૂમવા લાગ્યા. ‘મારે શું કરવું જોઈએ’ એ સમજાય નહિ. ‘કાંઈક કરવું જોઈએ’ એમ તો થતું જ હતું. ‘જે ચાલે છે તે બરાબર નથી’ એટલું દીવા જેવું દેખાઈ ગયું હતું. વિચાર કરતો કરતો મારા સમાને ઘેર ગયો. ત્યાં પથારીમાં પડ્યો, પણ જાંઘ લૂંટાઈ ગઈ હતી. પડખાં ધસવા લાગ્યો.

ઘડીમાં પથારીમાં ખેસું, ઘડીમાં ઊંઘો પડી મોં ઢાંકી દઉં, ઘડીમાં રડું; પણ કોઈ ચેન પડે નહિ.

રાત તો જામતી જ જતી હતી. અંધારિયું હતું. આકાશ તારાઓથી ભરપૂર હતું. હું ખારીમાં જઈને ઊભો રહ્યો. આટલી ઉંમરમાં એ દિવસે જ મેં કોઈ અકથ્ય લાગણીપૂર્વક આકાશ સામે જોયું. દુનિયાના તમામ ધર્મવાળાઓ આકાશ સામે જોતાં કેમ દીન બની જાય છે તે મને તે દિવસે કાંઈક સમજાયું. મને કોઈ છાનું છાનું આશ્વાસન આપતું હોય એવું લાગ્યું. આકાશ ઉપરથી નગર ફેરવી, હું ગામ જોવા લાગ્યો. અધે શાંતિ હતી. ‘દિવસભર અવિશ્વાસ રાખીને વ્યવહાર ચલાવતી દુનિયા અત્યારે કેના વિશ્વાસે સૂતી હશે’ એ વિચાર આવ્યો. સાથે જ થયું કે ‘મારી પેટે અત્યારે કેટલાય લોકો ઊંઘવા સારુ માથાં નહિ પછાડતાં હોય!’ ત્યાં તો ‘નવજીવન’માં વાંચેલો જળપ્રલય યાદ આવ્યો. ઊંઘ સાવ, હરામ થઈ ગઈ. હું ખોટી ઊંઘ્યો: ‘ચારે કોર દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ. આનો કાંઈ ઉપાય જ નહિ હોય? મને કોઈ આ ભેદ સમજાવો. આ તે બધું શું છે?’ હું તરત જ સાવધ થયો. હું બીજાની મેડીમાં રહ્યો હતો અને અત્યારે મધરાત હતી. હું ચૂપ થયો, પણ મારું મન ચૂપ ન થયું. મને વિચારો આવવા લાગ્યા: ‘આમને આમ નહિ ચાલે, હું ગાંડો બની ઝૂરી ઝૂરીને મરી જઈશ. મારે કાંઈક સમાધાન મેળવવું જ જોઈએ. જૂની વાતો તો એમ સાંભળી છે કે આવી મૂંઝવણમાં પડેલા માણસો જંગલમાં કે કોઈ પહાડ ઉપર જતા, અને ત્યાં જઈને શોધ કરતા અને શાંતિ પામતા. હું જાઉં? ઘર છોડી દઉં? સગપણ તોડી નાખું? પણ આમ કરું તો ઘરનાં સૌ દુઃખી ન થાય? દુનિયાનાં દુઃખમાં એટલો વધારો ન થાય? મારી બા તો બિચારી છાતી ફૂટી ફૂટીને મરી જ જાય ને! અને મારી નાનકડી બેન? બીજું કોઈ શા માટે-આ મારા બાપા જ આવા આકરા લાગે, પણ બિચારા કેવા પોતા છે? મારો વિયોગ એ સહન જ ન કરી શકે! પણ ત્યારે શું

કરું ?' વિચારમાં મારું માથું ભમવા લાગ્યું. 'મહાવીર ! મહાવીર !' ગણગણતો પથારીમાં પડ્યો અને થાકેલું શરીર આખરે ઊઠી ગયું.

સવારે ઊઠી, લેવો હતો એટલો માલ લઈ, હું મારે ગામ ઊપડ્યો. ઘેર જઈ ત્યાં મારા પિતા માંદા પડેલા. મારા હૃદય ઉપરનો ભાર વધ્યો. માંદગી દિવસે દિવસે વધતી ગઈ. દુકાનનું કામ ને બાપાની ચાકરીમાં ત્યારે તો ખીજા વિચાર સહેજે ભૂલી ગયો. ક્યારેક આવે પણ કામમાં પડું ને ભૂલી જઈ, ઉપરાંત રાજકોટ જવાનું નહોતું, એટલે નવું સિંચન થતું નહોતું. આમ એક વર્ષ વીતી ગયું. મને અઢારમું વર્ષ બેઠું. હવે તો હું જીવાન દેખાવા લાગ્યો. મારા બાપા પણ માંદગીમાંથી ઊઠેલા. હવે કશો રોગ નહોતો, પણ અશક્તિ સારી પેટે આવી ગયેલી. એમણે મારા લમની વાત કરવા માંડી. આ દિવસોમાં જ બારડોલીની લડત ચાલતી હતી. અમારા ગામમાં એક છાપું આવતું. એમાં ક્યારેક ક્યારેક હું એના સમાચાર વાંચતો, પણ હું ઘરનાં ને દુકાનનાં વ્યવહારમાં એટલો ડૂબી ગયેલો કે માથું ઝિંચું ન કરી શકું. પણ આ લમની વાતે મને આંચકો આપ્યો. પાછું તોફાન શરૂ થયું. મને રાજકોટ જઈ હિંમતભાઈની સલાહ લેવાનો વિચાર થયો. ઘરમાં તો ધમાક ચાલતી જ હતી. મને ક્યાંય બહાર ન જવા દેવા માટે પૂરી ગોઠવણ હતી, પણ જેમતેમ કરી હું રાજકોટ ગયો. એક વર્ષ પછી હિંમતભાઈને મળ્યો. એ તો એવા જ લાગતા હતા. એવા જ પ્રેમથી એમણે મને સત્કાર્યો. મને પૂછ્યું, કે 'આ એક વર્ષ ક્યાં સંતાઈ ગયા હતા ?' મેં મારા બાપાની માંદગીની અને દુકાનના કામની વાત કરી. છેવટે આ લમનું પણ કહી નાખ્યું.

'એ સવાલ તો એવો છે કે તમે જ વિચારી શકો. તમે ન જ પરણો એમ તો હું ન કહું; પણ આપણા જીવાનો વહેણ વહેલા પરણીને જીવન ધૂળધાણી કરી બેસે છે. શા માટે પરણવું છે એ સવાલનો જવાબ તમારા અંતરમાંથી મળતો હોય તો પછી તમને

ઠીક લાગે તેમ કરો.' હિંમતભાઈનો આવો જવાબ સાંભળી, હું નિરાશ થયો. મેં કહ્યું: 'જો મારી મેળે જ નિર્ણય કરવાનો હોત તો તો અહીં આવત જ શા માટે? લમનું કારણ તો મારે કાંઈ નથી, મારા બાપાને હોય તે ખરું.'

આ સાંભળી હિંમતભાઈ હસ્યા: 'તો તો તમારે જરા કંઈ થવું જોઈએ. બાપાને કહી દેવું કે હમણાં નહિ પરણાય. મારી ઇચ્છા થશે ત્યારે પરણીશ.'

'એમ તો કહ્યું, પણ માનતા જ નથી.' મેં જવાબ આપ્યો.

'તમારો નિશ્ચય અડગ હોય તો એ માને ન માને એની કાંઈ કિંમત નથી. પણ શા માટે ન પરણવું એ પણ વિચારવું જોઈએ. અસારે તો આખો સમાજ એવી રીતે ચાલે છે કે એમાં કોઈ ના નથી પાડતું. માઆપની એવી માન્યતા છે કે જેમ બાળક દૂધ પીએ, પછી મોટું થાય ને રોટલા ખાય, જરા વધારે મોટું થાય ને ભણે, કામ કરે એવું થાય એટલે કમાય અને આટલું યઈ જાય એટલે પરણે. એમને મન ખાવું, કમાવું ને પરણવું એ બધું સરખું જ છે. અને આવું માનનાર માત્ર તમારાં જ માઆપ નથી. લગભગ બધાં જ માઆપ એમ માને છે, એટલે તમને પરણવાનું કશું કારણ ન મળતું હોય એટલાથી નહિ ચાલે. તમારી પાસે ન પરણવાનું પણ પ્રેરક કારણ હોવું જોઈએ.' હિંમતભાઈ આટલું બોલી મારી સામે જોઈ રહ્યા. હું વળી ગૂંચવણમાં પડ્યો. મારી પાસે તો આખા જીવનનો સવાલ ઊભો થયો. હું વિચારતો હતો ત્યાં જ હિંમતભાઈ બોલ્યા.

'હવે તમારી હિંમત ને સમજણ એટલાં થયાં છે કે તમારે તમારો જીવનમાર્ગ નક્કી કરી લેવો જોઈએ.'

હું વધારે ગૂંચવાયો. 'જીવન જ શું છે, શા માટે છે એ જ નથી સમજાતું, ત્યાં માર્ગ શી રીતે નક્કી કરું?' મેં મારી મૂંઝવણ ખુલ્લી કરી.

‘જીવનની શોધ કરવા જશો, ત્યાં જ જીવનમાર્ગ મળી જશે. એ એ જીવી વસ્તુ નથી.’ મને જવાબ મળ્યો.

આ વાક્યે મને પકડી લીધો. મને જરા સમાધાન થયું, પણ શું તે સ્પષ્ટ ન સમજાયું. મેં હોઠ દાખ્યા; કંઈક નક્કી કર્યું.

‘ઠીક હિંમતભાઈ, હું ઘેર જાઉં છું. ત્યાં જઈ વિચાર કરીશ. આ બધું ત્યાં સુધી સ્પષ્ટ નહિ થાય ત્યાં સુધી તો નહિ પરણું; પણ જલદી સ્પષ્ટ કરી નાખીશ. એ સ્પષ્ટ કરતાં જે જોખમો ખેડવાં પડશે એ ખેડીશ. જે સમજાતું પણ નથી એ જીવન રહ્યું તોય શું ને ગયું તોય શું? તમે મારા ઉપર બહુ ઉપકાર કર્યા. હું તો મૂઠ જોવો પડ્યો હતો. ભલે મારી શાંતિ તમે હરી લીધી. મારા હૃદયમાં જે તોફાન જાગ્યું છે એમાં જ રહીશ, અને અંતે શાન્તિ પામીશ. નહિ મને તોય પૂર્વની શાન્તિ કરતાં તો આ તોફાન જ પસંદ કરીશ.’ આવા અર્થનું બોલી હું બેઠો. હિંમતભાઈ કંઈક ચિંતાતુર આંખે મારી સામે જોઈ રહ્યા. આંખથી મને એસવા કહ્યું. હું બેઠો. થોડી વાર કોઈ ન બોલ્યું. પછી હિંમતભાઈએ જરા ભારે અવાજે કહ્યું: “ભલે જાઓ. ધીરજ રાખજો. શાંતિથી વિચાર કરજો. જે કરો તેને વળગી રહેજો. પ્રભુ પાસે શક્તિ અને સમજણ માટે પ્રાર્થના કરજો.”

હું બેઠો. નમસ્કાર કરીને રસ્તે પડ્યો. ઘેર આવતાં રસ્તામાં ફેટલાક વિચારો મનમાં ગોઠવી લીધા. ઘેર પહોંચું ત્યાં એ જ વાત ચર્ચાતી હતી. સૌ મારી રાહ જોઈને જ બેઠા હતા. મારા સાચું જોઈ મારા અંતરને જાણવા મથતા હતા. હું તો ગંભીરપણે બેઠો. મારી નાનકડા બહેન પણ ગિચારી ગંભીર બની ગઈ હતી. સૌના સાચું જોવા કરતી હતી. મેં બોલું બોલું હસી એને બોલાવી, પણ એ મારું હસવું પારખી ગઈ. વાતાવરણમાં ગાંભીર હતું. નાનું બાળક એમાંથી કેમ છટકી શકે?

‘કાં ભાઈ, તેં શું વિચાર કર્યો?’ મારી બા બોલી. એની આંખ તો રડી રડીને સૂઝી ગઈ હતી. આટલું બોલતાં ફરી ભીની થઈ.

‘બા, હું પરણીશ તો નહિ. તે સિવાય જો કહે તે કરું. તું વધુ બોલીશ મા.’ આટલું બોલતાં તો હું ય રડી પડ્યો. પિતાની ક્રોધથી તપીને લાલ લાલ થયેલી આંખ ઓગળી ગઈ. મારો નાનો ભાઈ ને નાની બહેન સુદ્ધાં રજાં. આખું ઘર રડ્યું. એકમે મિનિટ કોઈ ન બોલ્યું. ‘ઠીક, ભાઈ!’ બોલી મારી બા ઊડીને કામે વળગી. મારા પિતા પણ ઊઠ્યા ને બહાર ગયા. મારો ભાઈ પણ રમવા ચાલ્યો ગયો. હું ને મારી નાની બહેન રજાં. મેં આંખો લૂછી નાખી હતી, પણ એ તો ભય, આશ્ચર્ય, દુઃખ-પ્રભુ જાણે કેટકેટલી લાગણીની વેદના ભરી મારા સામું જ જોઈ રહી હતી. મેં એને ઉપાડીને ખોળામાં લીધી. મારું હૈયું હાથ ન રહ્યું. હું પોકે પોકે રજો. મારી બહેન રડી નહિ. મારા સામું જોઈ રહી. હું વેદના ઠાલવતો હતો. એ નાનું બાળક શું કરતું હતું એ કાણ જાણે!”

આટલું બોલી વજ્રમોહન અટક્યો. એણે જોલનો રૂમાલ લીધો. આંખ ઉપરથી ચશ્મા ઊંચા કરી, જરા રૂમાલ ફેરવ્યો. ઊભા થઈ ચંચુમાંથી પાણી પીધું અને પછી શરૂ કર્યું. અમે આજા અજાવાળામાં બધું જોઈ રહ્યા હતા.

“પછી મારી બાએ આવી, નાની બહેનને મારા ખોળામાંથી ઉપાડી લીધી. હું પણ ઊઠ્યો અને દુકાને જઈને બેઠો. બે દિવસ સુધી ઘરમાં કોઈએ અનાજ મોંમાં ન નાખ્યું. ના, મારી બહેને પણ નહિ. ઘરનું વાતાવરણ પથ્થરને પીગળાવે એવું હતું. મારો નિશ્ચય ઓગળી ગયો—આંસુના પ્રવાહમાં તણાઈ ગયો. ઘેર જઈ તો કોઈ કોઈની સાથે કશું જ બોલે નહિ. આ બીષણતા મારાથી સહન ન થઈ. ત્રીજે દિવસે સવારમાં મેં કહી દીધું કે ‘બહે પરણીશ પણ આટલું કરવાનું કે લમ ખાદીનાં લૂગડાંમાં. કોઈ જાતનું

ખર્ચ નહિ, સાવ સાદી રીતે. ' માતાપિતાએ કબૂલ રાખ્યું.

ત્રીજે દિવસે સવારે ચૂલો સળગ્યો. ઘરમાં નવો પ્રાણ પ્રકટ્યો. મારી નાની બહેન કલ્લોલ કરવા લાગી. જેમ ત્રીજે દિવસે ઘરમાં ચૂલો સળગ્યો એમ જ મારા દિલમાં સગડી ધખવા લાગી; હું અંદર બેળતો હતો. આ સ્થિતિ જેણે ભોગવી હશે તે બાળતું હશે. આનો નિર્ણય કે નિવારણ બુદ્ધિ ન કરી શકે; છતાં એની મદદ વિના તો ચાલે તેમ નહોતું જ. મેં અંતરથી કાંઈને મદદ આપવા પ્રાર્થના કરવા માંડી.

દિવસ જાગ્યો અને રોજની માફક આથમી ગયો. રાતે પધારીમાં પડ્યો ને મારી છાતી ઉપર આ વિચાર ચડી બેઠો. હું કચરાવા લાગ્યો. ' રાતે જ આવું કેમ થતું હશે ? આખી દુનિયા સુખે સૂતી હશે, ત્યારે દુઃખ નવરું પડતું હશે ને મારા જેવા દુર્ભાગી પાસે આવતું હશે ? ' મનમાંથી સવાલ જાણ્યો : ' શા માટે નિશ્ચય ફેરવ્યો ? પરણીને શું કરીશ ? આ બધા ય જેમ ખાય છે, પીએ છે ને છોકરાં પેદા કરે છે એમ જ તારે કરવું છે ? ' આ સવાલના જવાબ ન મળ્યા, બિલકુલ એક નવું જ ભૂત આગ્યું; પણ પરણવાનો જ શા માટે વિચાર કરે છે ? પરણવાનું હોય તો ય શું ? આમ જ રહેવું, સવારે જાંવું, દુકાને જવું, રોટલા ખાવા, રાત પડે એટલે સૂઈ જવું. બસ, જીવન એટલે આટલું જ. હિંમતભાઈના શબ્દો યાદ આવ્યા : ' જીવનને શોધવા જતાં જીવનનો માર્ગ પણ સૂઝશે ' ત્યારે આ જીવનને તે ક્યાં શોધવા જવું ? આ ઉપાડીને ક્યાં કરું છું એ શું છે ? ' કંઈ સૂઝ્યું નહિ. થાકી ' અરિહંત ' ' અરિહંત ' પોકારવા લાગ્યો.

કાંઈ સમજણ વિના હું બેઠ્યો, કાંટ પહેર્યો, ધીમેથી ઘરની સાંકળ ઉઘાડીને શેરીમાં જઈ બેઠો રહ્યો. આકાશ સામે નજર કરી. કાંઈ મને દોરશે ?

હું તો ચાલ્યો. ગામ બહાર નીકળ્યો. બસ ‘અરિહંત’ ‘અરિ-
હંત’ પોકારતો ઠેક રાજકોટ પહોંચ્યો. કોઈક મને લઈ જતું હોય
એમ હું ખેંચાયે જતો હતો. પરબારો સ્ટેશને ગયો, ગાડી ઊભી
હતી. એક ક્ષણ વિચાર આવ્યો કે ચડી બેસું? પણ ક્યાં જવા
માટે? જવાખ મળ્યો, ‘જ્યાં લઈ જાય ત્યાં.’ ટિકિટની ખારીએ જઈ
જેતલસરની ટિકિટ લીધી ને ગાડીમાં બેસી ગયો. મારી છાતી ધડક
ધડક થતી હતી, શ્વાસ જોસબેર ચાલતો હતો. હું ભયવ્યાકુળ બની
ચારે બાજુ જોતો હતો. સમજ્યા વિના પ્રત્યેક વસ્તુ, વિચાર કે
પડછાયાથી પણ ડરતો હતો. ગાડી કંઈ મારા જેવી નહોતી, સ્ટેશન
ઉપર ડંકા થયા, ગાર્ડની સીટી વાગી અને ગાડી દોડી. મને લઈને
ક્યાંક દોડી. હું ક્યાં જતો હતો એની મને ખબર નહોતી.

તમને આશ્ચર્ય થશે પણ ગાડીમાં હું જાંઘી ગયો. સવારના
સાડાચાર વાગે જેતલસર જંકશન આવ્યું ત્યારે હું નીચે ઊતર્યો. મેં
બહુ મુસાફરી કરેલી નહિ, એટલે જરા ગભરાતો હતો. દરવાજો ટિકિટ
આપી સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યો. હજી અંધારું હતું, કંઈ સૂઝતું
નહોતું. હું તો સ્ટેશન બહાર નીકળી ડાબી બાજુ થોડુંક ચાલ્યો અને
એક ઝાડ નીચે બેસી ગયો. મગજમાં વિચારો દોડતા હતા: હું ક્યાં
આવ્યો? ક્યાં જવાનો છું? આ બધું શા માટે? કંઈ જવાખ મળે
નહિ. થોડી વાર દાંત કચકચાતીને બેસી રહ્યો, પણ એમ વખત શે
જાય? અચાનક એક વિચાર ઉદ્ભવ્યો. મારા ડાબામાં કેટલાક બાવા
બેઠા હતા. તે ગિરનાર જવાની વાતો કરતા હતા. હું તરત ઊઠ્યો.
સ્ટેશને જઈ જૂનાગઢની ટિકિટ લીધી ને ગાડીમાં બેસી ગયો. ગાડી
ઊપડી, ગાડી કરતાં અસંખ્યગણા વેગથી મારા મગજના વિચારો
દોડતા હતા. હું કોઈ અંધારામાં ફૂદકો મારતો હોઈ એવું લાગતું

હતું. મને મારી બા, બહેન, ભાઈ, બાપા, હિંમતભાઈ બધાંય યાદ આવ્યાં; પણ મારું મન કંઈયે થઈ ગયું હતું. આજ લગી રોઈ રોઈને મેં બધાં આંસુ ખલાસ કર્યાં હતાં. હવે તો જાણે અંદરથી બીજો જ કોઈ વ્રજમોહન બહાર આવવા મથતો હોય એવી સ્થિતિ હતી.

એક ક્ષણ મને મારા સગપણનો વિચાર આવ્યો, અને સાથે જ મારી સાથે ભાગ્ય જોડવા ઇચ્છનાર કોઈ અજાણ દુર્ભાગી કન્યાનો ખ્યાલ આવી ગયો. ઘેર આ વિચાર તો મને આવેલો જ નહિ. મારાં માતાપિતાને પોતાની આયરને બય, અને એ કરતાં ય વધારે તો હું ન પરણું તો જરૂર આવે બની જઈશ કે ક્યાંય નાસી જઈશ કે કાંઈક કરી બેસીશ એ બય દુઃખ આપતો હતો એટલો જ મને ખ્યાલ આવતો હતો. આ વિચાર આવ્યો, અંધારામાં કૂદકો મારવા જતાં અંતઃકરણે એને પાછો કાઢ્યો; પણ ફરી આવ્યો. મને થયું કે મારાં માતાપિતા તો પ્રભુ જાણે શું કરશે, પણ આ કન્યાનો બાપ તો એને બગરની વસ્તુ હોય એમ મેં ના પાડી એટલે બીજાને આપશે. એ બિચારીના દિલમાં મારા જેવું કે એવું કાંઈક નહિ હોય? મેં તો આટલી ધમાલ કરી અને નાસી છૂટ્યો. એ બિચારી શું કરે? રામ જાણે આ તે કેવી રચના છે !

જૂનાગઢ સ્ટેશન આવી ગયું. હું ઊતર્યો. મારી સાથે કશો સામાન નહોતો. દુકાનના થોડાક પૈસા પાસે હતા. ગામમાં કોઈને ઓળખતો નહોતો. સ્ટેશન બહાર નીકળી મેં જૈન-ધર્મશાળાની પૂછપરછ કરી. ગાડીવાળાએ મને હાક મારી કહ્યું: “ શેફ, ગિરનાર આવવું છે ? ” જરા વિચાર કરી બાહુ ઠરાવી, હું ગાડીમાં ચડી બેઠો. ગામ વીધીને ગાડી મને ગિરનારની તળેટીમાં લઈ ગઈ. મેં ત્રીયે ઊતરી સામે પડેલો ગિરનાર જોયો. ભવ્ય અને ભયાનક ! મને થયું, આમાં કેમ રહેવાશે ? પણ જીવ ! હવે તો આવ્યો છો તો બસ, જે હોય તે; તું તો ઝૂકાવી દે. તળેટીએથી થોડું ખાવાનું

લીધું. ખાઈ, પાણી પીને થોડીક વાર ધર્મશાળામાં બેઠો-મનને સમજાવીને ઠીકઠીક કર્યું.

ખીજા યાત્રાળુઓને મેં ગિરનાર ઉપર શું છે, કેવો છે, કેટલોક ગયો છે, ઉપર રહી શકાય છે કે નહિ, કોઈ સાધુસંત રહે છે કે નહિ-એ બધું પૂછવા માંડ્યું. ચિત્રવિચિત્ર જવાબો મળ્યા, પણ એટલું તો સમજાયું કે ઉપર જવા જેવું છે; રહેવું હશે તો રહેવાશે પણ ખરું.

ગિરનારનાં પગથિયાં ચડવા લાગ્યો તેમ તેમ ઊછળતા વિચારો શમવા લાગ્યા. અને આજુબાજુ ઊભેલાં શિખરો સામું જોઈ ખીજા જ વિચારે ચડી ગયો. વિચારમાં ને વિચારમાં પહેલી ટૂંકે પહોંચ્યો. મંદિર જોયું. અંદર ગયો. મને બહુ શ્રદ્ધા તો નહોતી, પણ કાંઈ જાણવાનું મળશે એમ ધારી સ્નાન કરી પૂજા કરી. ખીજા યાત્રાળુઓને જોઈ, મને કાંઈ કાંઈ વિચારો આવી જતા. મારા જેવું કોઈ ગમગીન નહોતું દેખાતું.

પૂજાથી પરવારી થોડું ખાવાનું લઈને ખાધું. પછી મંદિરના એટલા ઉપર બેસી, વિચાર કરવા લાગ્યો. હું અહીં શા માટે આવ્યો? હા, આત્મદર્શન કરવા, જીવવાનો હેતુ શોધવા, અંતરની શાંતિ પામવા. આ પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં સગપણ તોડ્યું, ઘર અને માળાપ છોડ્યાં, કોઈ દિવસ એકલો નથી રહ્યો, છતાં આ પહાડ ઉપર ભાગી આવ્યો; પણ હવે શું કરવું? આ ગિરનાર તો ઊભો છે.

દહેરાસરના એક મહેતાજી મારી પાસે આવ્યા ને હું ક્યાંનો છું, શા માટે આવ્યો છું, કેટલો સમય રોકાવાનો છું, સીધું-સામાન, પાગરણ-પથારી જોઈએ છે કે નહિ વગેરે નક્કી કરેલા પ્રશ્નો મને પૂછી લીધા. મેં પણ મોંઝે આવ્યા તે જવાબો આપી દીધા, અને છેલ્લે પૂછ્યું, કે 'અહીં કોઈ ખ્યાતિ પામેલા મહારાજ છે ?'

‘ભલા માણસ, ખ્યાતિને શું કરવી છે? આ ચાર-પાંચ મહારાજ બેઠા.’ એક ઓરડી તરફ આંગળી ચીંધી બતાવ્યું. મેં હળવેથી પૂછ્યું: ‘આટલામાં કોઈ આત્મદર્શન માટે સાધના કરતું હોય એવું છે?’

મહેતાજી હાથ વાર મારી સામે તાકી રહ્યા, અને પછી બોલ્યા: ‘પંડિત આનંદવિજયજીનું નામ સાંભળ્યું છે?’

મેં ડોકું ધૂણાવી ના કહી.

‘જુઓ, આ સામેનું દહેરાસર છે ને! એની બાજુમાં એક ઓરડી છે. એમાં એ ધ્યાન ધરતા અત્યારે બેઠા છે. હવે અરધા કલાક પછી એ ધ્યાનમાંથી ઊઠશે. જનઓ એમનાં દર્શન કરવાં હોય તો. દર્શન કર્યે પાપ ધોવાય એવા પુણ્યાત્મા છે, એ તો શ્રાવક છે; પણ મોટા મોટા સાધુ મહાત્માઓ મૂંઝાય ત્યારે એમની પાસે આવે છે.’ મહેતાજીએ ઓળખાણ આપી.

હું તો પડેંચ્યો ત્યાં. હવે તો મારે નવી દુનિયા જ નિહાળવાની હતી. ઓરડીના બહારના ઓટલા ઉપર બેસી, અરધો કલાક કાઢી નાખ્યો. મને દહેરાસર અને એની કલા જોવાની હોંશ ન હતી.

૪

અરધો કલાક પૂરો થયો. બારના ડોકા થયા ને પંડિતજી બહાર આવ્યા. સાવ દૃઢ શરીર, એક સફેદ ધોતિયું. પહેરેલું અને એક ઓઢેલું. મેં ઉપર તપશ્ચર્યાનું તેજ હતું. ચાલતી ગતિ ધીમી હતી. નજર જમીન ઉપર જ હતી. હું નમસ્કાર કરતો ઊભો થયો. મારા સામું જોયું. નમસ્કાર જીલ્યા. કશું બોલ્યા જ નહિ, માત્ર ઊભા રહ્યા. હું તો મૂંઝાયો. મહામહેનતે આટલું બોલી શક્યો: ‘આપ જ પંડિત આનંદવિજયજી?’

એમણે માથું હલાવી હા કહી. હું ચૂપ થઈ ગયો. એકાદ ક્ષણ શાંતિ વ્યાપી રહી.

“કેમ ભાઈ, મારું કાંઈ કામ છે?” ધીમેથી પંડિતજી બોલ્યા. મેં કહ્યું: “હાજી, મારે આપની પાસે રહેવું છે.” બસ, હું વધુ ન બોલી શક્યો.

‘મારી સાથે? શા માટે?’

‘હું મૂંઝાયો છું, કંટાળ્યો છું, મને કાંઈ સમજતું જ નથી, મારે શાંતિ જોઈએ છે.’ હું જેમતેમ કરી આટલું બોલી ગયો.

‘આવો-આવો, ચાલો, ઓરડીમાં બેસીએ.’ આટલું બોલતાં તેઓ ઓરડી તરફ ચાલ્યા. હું એમની પાછળ ચાલ્યો.

ઓરડીમાં એક સાદી જ માત્ર હતી, બીજું કશું નહિ. તેઓ સાદી ઉપર બેઠા. મને પણ બેસાજો. હું બેઠો ને મારી ગભરામણ કાંઈક ઓછી થઈ. અંદરથી થયું કે હવે તો અંતરનાં કમાડ ઉઘાડી નાખું. અહીં નહિ ઉઘાડું તો બીજે ક્યાં ઉઘાડીશ? તેઓ મને ફેટલું ય પૂછવા લાગ્યા. એમના અવાજમાં માધુર્ય હતું. મેં તો જેમ આવે તેમ કહેવાનું બધું કહી દીધું. અંતે તેઓ બોલ્યા :

‘ચિંતા ન કરશો. અહીં તમને શાંતિ મળશે. કુદરત સાથે તમે એકતાર થઈ શકશો. તમારા આત્માને મેલ દૂર થશે. તમે નાસી આવ્યા તે સારું કયું. લમની જાળમાં ફસાયા હોત તો કદી ન છૂટી શકત. તમારા બધા મનોરથો ધૂળ ભેળા થાત. અહીં તમને જીવનનું પરમતત્ત્વ સમજશે. બધું આનંદમય લાગશે.’

પછી મને ઓરડીમાં બેસવાનું કહી, તેઓ લોજન લેવા ગયા. મારા મનમાં જરા ટાઢક વળી, મને હિંમતભાઈ યાદ આવ્યા; પણ ત્યાંના કરતાં ય મને અહીં વધુ ગમવા લાગ્યું.

તમે કોઈ ન માનો એવું છે, પણ આ ગિરનાર ઉપર હું એ રસ રહ્યો. દોઢ વરસ તો પંડિતજીની પાસે જ. ત્યાર પછી એક વસ આશુથી પંડિતજીને તેડું આવ્યું ને તેઓ ગયા; છ મહિના એકલો રહ્યો. આ એ વર્ષનો ઇતિહાસ અદ્ભુત છે. આરંભમાં પંડિતજી શીખવે એમ ધ્યાન, ધારણા, યોગ-એવું બધું કરવા માગ્યો. ઉપવાસ, એકટાણું કરી મારું શરીર ગાળી નાખ્યું. પછી શાસ્ત્રનું પણ કરવા માંડ્યું. એમાંથી હું એવું જ શીખ્યો કે ‘દુનિયાથી ર રહે, તારી જાતને પવિત્ર રાખ, એક પણ કર્મ અને તો ન કર.’ ૧૬ વર્ષ સુધી યથાશક્તિ આવું જીવન હું જીવ્યો. આ દોઢ વર્ષમાં કે ત્રણ વખત જ્યારે હું એકલો કોઈ શિખર કે એકાંત જગ્યાએ જતો ત્યારે ઘર, માઆપ, દુનિયા સાંભરેલાં; પણ એ બધું મિથ્યા એમ કહી હું પંડિતજીની ઝોરડીમાં આવી બેસી જતો.

પંડિતજી જવાના હતા તેના આગલા જ દિવસોમાં મારા મન પર વળી હુમલા આવવા લાગ્યા. જ્યારે તમે ‘૩૦ની લડતમાં જેલમાં પેદા હશે કે ગામડાં ખૂંદતા હશે એ દિવસોની વાત કરું છું.

ત્યાં પણ મારા મનમાં શાંતિ ન થઈ. મારે જોઈતું હતું તે અને ધ્યાન ધારણા કે તપમાંથી નહોતું મળતું. પંડિતજી બોલતાં મારે ઘડીક શાંતિ લાગતી, પણ પાછી એની એ જ સ્થિતિ. ઘેર જેમ જેમ લાગતું કે આવું ને દુકાને બેસવું એ જ જીવન તેમ અહીં પણ થવા લાગ્યું કે ઝોરડીમાં બેસી રહીને ત્યાગ અને વૈરાગ્યના વિચારો કર્યા કરવા એ જ જીવન? જીવન આવું ન હોવું જોઈએ, પણ કેવું હોવું જોઈએ એ તો સમજાતું જ નહિ, એટલે થાકીને પાછો ક્રિયાકાંડમાં લાગી જતો.

‘૩૦ની લડતની વાતો ગિરનાર પહાડ ઉપર પણ આવતી હતી. એક દિવસે મેં પંડિતજીને પૂછેલું, કે ‘આ શું ચાલે છે?’ પંડિતજીએ જવાબ આપેલો, કે ‘દેશને સ્વતંત્ર કરવાની લડત ચાલે

છે.' મેં પૂછ્યું: 'એટલે?' પંડિતજીએ કહ્યું: 'એ બધું જાણવાથી શો ફાયદો? બાકી, સારું થાય છે. અહિંસાની લડાઈ છે, પણ છે તો બધું દુન્યવી લાભાન્નામ માટે.'

હું મૂંગો રહ્યો, પણ નવી વસ્તુ તરફ અસ્થિર થયેલું મન ખેંચાયું. એ અરસામાં પંડિતજી આજી ગયા. ગિરનાર ઉપર રહેતા ને આવતા સૌ પંડિતજીને ઓળખતા; એટલે હવે મને પણ સૌ ઓળખતા હતા. હવે ન્યારે કોઈ આવતું ત્યારે તેમને હું સત્યાગ્રહના સમાચાર પૂછતો અને જાણવામાં રસ લેતો. ધીમે ધીમે હું એવું સાંભળવા લાગ્યો કે આ તો આત્મશુદ્ધિની લડાઈ છે. મહાત્મા ગાંધી તો મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે લડતમાં પડ્યા છે. મને થયું કે 'આ શું? આ ધમાકમાં આત્મદર્શન? મોક્ષ? જીવનશાંતિ?' એ જાણવાની મને ઇચ્છા થઈ, પણ ગિરનારની નીચે હું ન જતયો.

પંડિતજી ગયા પછી હું ગિરનાર ભમવા લાગ્યો. પહાડી સૌંદર્ય નેઈ હું તૃપ્ત થયો. જેમ જેમ હું ભમવા લાગ્યો તેમ તેમ મારા ધ્યાન, ધારણા ઓછાં થવા લાગ્યાં. પછી તો મને વરસાદ વરસતો હોય ને મોટા મોટા પથ્થરો ગળડતા હોય એમાં મઝા આવવા લાગી. ઊંડી ઊંડી ખાણોમાં અને ન્યાં ફાવે ત્યાં હું ફરવા લાગ્યો. ક્યારેક ગિરનારને પાછલે રસ્તે જતો. ત્યાં લાકડાં અને ઔષધિ લેવા આવતા ચીથરેહાલ માણસો મળતા. હું એમની સાથે વાતો કરતો. એમાંના કોઈએ મને કદી આત્મદર્શનની વાત ન કરી. ફરી ફરીને હું પાછો મારી ઓરડીમાં આવતો. દહેરાસરમાં જતો. હવે તો હું બહુ સમ-જણો થઈ ગયો હતો. દહેરાસરમાં દર્શન અને પૂજા કરી પુણ્ય કમાવા માટે અમદાવાદ, મુંબઈ અને મારવાડના શેડિયાઓ આવતા. તેઓ સો-હજારનાં દાન કરી જતા; કોઈ મંદિર સમરાવતા, કોઈ નવું બંધાવી દેતા. સાધુ મહારાજો વૈરાગીના વ્યાખ્યાનો વાંચતા. સામાન્ય લોકો ને ગરીબો ત્યાં આવી પૂજા કરી દહેરાસરમાં કાંઈક પૈસા મૂકી મહારાજને વંદના કરી, પરભવમાં મળશે એવી આશાને ગાંઠે બાંધી

યાત્રા કરી જતા. આ લોકોને હવે હું મળવા લાગ્યો. તેમનું વર્તન જોયું ને વાતો સાંભળી. મહારાજને પાસે રહ્યો. દહેરાસરને પણ નીરખી નીરખીને જોયું. છેલ્લા ચાર મહિના સુધી મેં આમ કયું. મારી આંતરે ગાંધિયો પડેલાં જાંઘકાઈ ગયો. વીસ મહિના સુધી અહીં રહ્યા છતાં મેં નહોતું જોયું તે હવે જોયું. ત્યાગ અને વૈરાગ્ય એ કેવળ શબ્દો જ હતા. દહેરાસરમાં સોનારૂપાના ઢગલા જોયા. વીતરાગદેવની પૂજનમાં વૈભવવિલાસની છાજો ઊડતી જોઈ. ધનવાનોને પૈસા દાલવી દાલવી સ્વર્ગની પૂંછ એકઠી કરતા જોયા, અને સંસાર ત્યાગી એકેલા મહારાજને આ બધા પ્રપંચોમાં ભાગ ભજવતા જોયા. ત્યાગી-વૈરાગી મનાતા મહારાજના હાથમાં સંઘની અને મંદિરોની હકૂમત હતી. તેમની આંખ નીચે શાહુકાર આવકો હતા. આ બધું જોતાં મારી આંખ ફરી ગઈ. મને તો એમ જ થયું કે આત્મદર્શન અને વૈરાગ્યની વાત કરે છે એનામાં જ કશું નથી; અને જે બિચારા એ વાતોમાં કંઈ સમજતા નથી એ બિચારા કાંઈક કરી રહ્યા છે. ત્યારે આત્મદર્શન, મોક્ષ, પરમશાંતિ એ તે છે શું? હું અહીં ક્યાં સુધી બેસી રહીશ? હું કેટલું જીવવાનો છું એની મને ખબર ન હતી, એટલે વળી મને વધુ ચિંતા થવા લાગી ને કાંઈ ખબર પણ પહેલાં જ હું મરી જઈશ તો? અને પછી શું થશે? આ પ્રશ્નો અનુત્તર જ રહ્યા.

મારી વેદના પાછી વધવા લાગી. હવે તો હું એકવીસ વર્ષનો જીવાન થયો હતો. મારું શરીર દુબળું પણ કઠણ થઈ ગયું હતું. મારું મન અસ્થિર પણ ગમે તેવા ધ્યા ઝીંલે એવું થઈ ગયું હતું. ગિરનારની ભીષણતા મેં બે વરસ અને ખાસ તો છેલ્લા છ મહિના અખંડ પીધી હતી. પહાડી હવા મારા મગજમાં હવે ભરાઈ હતી. મને કંઈક કરી નાખવાનું મન થતું હતું, પણ શું કરું? તે સવાલ તો ગિરનાર જેવો જ મૂંગો-અનુત્તર હતો.

એક દિવસ અંધારી પાછલી રાતે ચંદ્રના અજવાળામાં હું

ઉપર ચઢ્યો. ખીજી, ત્રીજી, ચોથી ને પાંચમી ટૂંકે જઈને બેઠો. હજી સૂર્ય જાગ્યો જાગ્યો નહોતો. ચારે બાજુ ધુમ્મસ વ્યાપેલું હતું. આજુ-બાજુનું કશું દેખાતું નહોતું, છતાં ય હું આંખો ખેંચીને ચારે તરફ જોયા કરતો હતો. મારા હૃદયની પણ ત્યારે એવી જ સ્થિતિ હતી. મેં ત્યાં બેસી બુલંદ અવાજે પ્રાર્થના કરવા માંડી. પ્રાર્થના તો હું સાતમી ગુજરાતીમાં બજોલો એ જ ‘અસત્યો માંહેથી પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા’—આખું કાવ્ય કેટલી ય વાર બોલી ગયો. મન સહેજ હળવું થયું. સામે સૂરજ ઊગવાની તૈયારી થતી હતી. ધીમે ધીમે બધું સ્પષ્ટ થતું હતું. આજુબાજુનાં શિખરો દેખાવા લાગ્યાં. ઘડી બે ઘડીમાં સૂર્ય આવી ગયો અને આખી દુનિયા ઉઘાડી થઈ ગઈ. મારી નજર પરબારી જૂનાગઢ શહેર પર પડી. જૂનાગઢ ખોળા જેવડું લાગતું હતું. મને મારું ગામ યાદ આવ્યું, નાનપણ યાદ આવ્યું, આખું ભૂત ખડું થઈ ગયું. કોઈ અકથ્ય ભાવો મારા હૃદયમાં રમવા લાગ્યા. મને ઘરમાં રહેલા એકેય દુઃખનું સ્મરણ ન થયું. એકલું માધુર્ય જ લાગવા માંડ્યું. આત્મદર્શનમાં શું આના કરતાં વધુ મીઠાશ હશે ? એક સવાલ ઊઠ્યો. ઘડીક હું બધું વીસરી ગયો. પહોંચતો પંથ ડેકી હું મારે ઘેર પહોંચી જઈ એવી ધ્રુજા થઈ ગઈ. હું સારાંમાઠાં સ્વપ્નાં રચવા લાગ્યો. જાણે હું ઘેર ગયો છું, મારી બા બિચારી મારા વિયોગે ખાટલે પડી છે. મારા બાપા અશક્ત છતાં દુકાનનો ભાર ખેંચે છે. નાનો ભાઈ રંખડુ થઈ ગયો છે. નાની બહેનનો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. હું જઈ છું ને સ્મશાન જેવા ઘરમાં નવજીવન આવે છે. મારી બા સાજી થવા લાગે છે. પિતા રાજી રાજી થઈ જાય છે. અહાહા ! બસ, કેવું સરસ ! હું વિચારમાં જ છું ત્યાં જ કોઈએ પાંચમી ટૂંકે આવી દેવઘંટા વગાડી. હું વિચારમાંથી જાગી ગયો.

દેવઘંટાની દોરી ખેંચનાર એક પાંચ વર્ષની છોકરી હતી, એનાં માબાપ સાથે હતાં. માબાપ અને દીકરી ત્રણેયના મોં ઉપર એકલો ઉલ્લાસ જ હતો. હું એમના સામું જ જોઈ રહ્યો. તેઓ તો

શુરુ દત્તાત્રેયનાં પગલાંને પગે લાગી પૈસા, ચોખ્ખા ને સોપારી મૂકી હસતાં હસતાં નીચે ઊતરી ગયાં. મારું હૃદય ઉછાળા મારવા લાગ્યું. ત્યાં તો શંખ ફૂંકતું એક બાવાનું ટોળું ઉપર આવ્યું. ‘જ્ય શુરુ દત્ત’ની બૂમ પડી. ‘બોમ્ બોમ્ ગિરનારી’ના પડધા પડ્યા. એ બધા ય આવ્યા, પગલાંને નમસ્કાર કરી ઘંટા વગાડી ચાલ્યા ગયા. સામે નજર કરું તો ચોથી ટૂંક ઉપર હાથમાં ઝંડો ને પાછળ કીકિયારી કરતી કોઈકની જ્ય બોલાવતી સેના ચાલી આવે. આ બધું શું થવા માંડ્યું? કયો નટરાજ આ બધા ખેલ દેખાડે છે? હું જોતો હતો, વિચારતો હતો, ત્યાં તો સેના ઉપર ચડવા માંડી. ‘ધનિકલામ—’ પડેલવહેલું જ મેં સાંભળ્યું. આ શું? ત્યાં તો ‘ભારતમાતા કી જે’—‘મહાત્મા ગાંધી કી જે’થી આકાશ ગાજી ઊઠ્યું. કોઈ બોલ્યું: ‘બોમ્ બોમ્ ગિરનારી’ સૌએ ઝીલી લીધું. આ દશ્ય અદ્ભુત હતું. હું ખસીને એક ખૂણે જઈ બેઠો. જેટલા સમાઈ શક્યા તેટલા ઉપર આવ્યા, અને એ તો માંજા જે ફાવે તે ગાવા. એકાદ કલાક તોફાન મચાવી સૌ પાછા વળ્યા. હું તો આંખો ફાડી આ બધું જોઈ જ રહ્યો હતો.

એક વાત મનમાં ગોઠવાવા લાગી, આ પહાડ ઉપરથી તો નીચે ઊતરવું જોઈએ. આવડી મોટી દુનિયા શું કરે છે એ જાણવું જોઈએ. હવે મારે લાગણીને વશ થવું નહિ પાલવે. મન ઠેકાણે રાખીને મારે બધું બરાબર તપાસવું જોઈએ. અત્યારે જે નવું જોઈું છું તે મને અદ્ભુત લાગે છે, અને જ્યાંત્યાં હું અથડાઈ પડું છું. જગતનું દર્શન કરવા નીકળું, બધું જોતાં જોતાં મારું સ્થાન મને મળી આવશે. અહીં બે વરસ રહ્યો, પણ ‘બાવા ત્યાંના ત્યાં.’ નાનપણમાં માથાપે કહ્યું તેમ કયું. મુનિ મહારાજ આવ્યા ત્યારે એમણે કહ્યું તેમ કયું. હિંમતભાઈ મળ્યા ત્યારે વળી તેમણે કહ્યું તેમ અને આ પંડિતને મળ્યા ત્યારે એ બોલ્યા એ સત વચન ગણ્યું. હવે મારે પોતે કાંઈક નક્કી કરવું જોઈએ. એક વખત

તો ઘેર જઈ આવું, નહિ તો જ્યાં જઈશ ત્યાં એ ઘર મારી પાછળ
 છાયાની જેમ આવશે, અને હું જરા ગાફેલ થઈશ કે મારી ઉપર
 ચડી બેસશે. ઘેર જઈ, સૌને મળું, મારા વિચારો એમને કહું,
 એમની વચ્ચે થોડાક દિવસ રહું અને પછી જે કરવું ઘટે તે કરું.
 આમ વિચારતો હું નીચે ઊતર્યો. ઓરડીએ પહોંચતાં સાંજ પડી
 ગઈ. થોડું દૂધ પી લીધું અને ઓરડીમાં સાદડી ઉપર બેઠો.
 કશા ય કામ વિના રાતની રાહ જોઈને બેઠો. રાત પડી. અંધારું
 થવા માંડ્યું. મેં મારાં લૂગડાંનું પોટકું બાંધ્યું. હું પડિતજી પાસે
 ગયા પછી તો ખાદીનું પહેરણું ને ધોતિયું પહેરતો, એ એક જોડ
 સાથે બાંધ્યાં. મારા પૈસા પડ્યા હતા તે લીધા અને કોઈને કહ્યા
 વિના નીચે ઊતરી ગયો. રાત ધર્મશાળામાં રહ્યો. સવારે સ્ટેશને
 ગયો. બે વરસ પછી આ જોયું. બધું વિચિત્ર લાગતું હતું, પણ
 આવ્યો ત્યારે જેવી મૂંઝવણમાં હતો એવું હવે નહોતું. રાજકોટની
 ટિકિટ લઈ ગાડીમાં બેઠો. ‘હિંમતલાઈને મળીશ. એમને કેવું
 લાગશે? ઘેર જઈશ, બે વર્ષમાં કેટલા ફેરફાર થઈ ગયા હશે? મારા
 ગયા પછી શું કયું હશે? મને જીવતો માન્યો હશે કે મરી ગયેલો?
 હું કેવી રીતે ભાગી આવ્યો? જરા ખચર આપતો આવ્યો હોત
 તો? પણ હવે શું થાય? અત્યાર સુધી તો હું જ મારા કાબૂમાં
 હતો. મને તે દિશાનો વાયુ મારી નૌકાને જ્યાં ફાવે ત્યાં દોરી જતો.
 ઇશ્વરનો એટલો ઉપકાર કે મારો નાશ ન થઈ ગયો.’ આમ વિચારતો
 હતો ત્યાં જોતલસર આવ્યું. મેં સ્ટેશન બહાર નીકળી, પેલું ઝાડ
 જોયું ને એકલો એકલો જરા હસ્યો. પાછો ગાડીમાં બેઠો. ગાડી
 રાજકોટ તરફ દોડતી હતી. એક પછી એક સ્ટેશનો પસાર થવા
 લાગ્યાં. જેમ જેમ રાજકોટ પાસે આવતું ગયું તેમ તેમ વળી મનમાં
 કાંઈક થવા લાગ્યું. જાણે છાતીમાંથી પેટમાં કાંઈક નીચે ઊતરતું હોય!
 હું સ્વસ્થ થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મારી સામે ઘર છોડ્યું એ
 રાત, આખો પ્રવાસ, ગિરનારનાં બે વરસો—એવાં લાખ લાખ ચિત્રો

ખડાં થયાં. મેં કેવું કેવું કયું? હું પોતે જ આશ્ચર્ય પામવા લાગ્યો. સ્વપ્ન જેવું બધું વિચિત્ર લાગવા માંડ્યું, પણ હું જાણતો હતો કે એ સત્ય હતું; એટલે એની લાગણીથી પર નહોતો થઈ શકતો.

૫

રોજકોટ સ્ટેશન આવી ગયું, ગાડી ઊભી રહી ગઈ. હું તો ગાડી સામે જોઈ રહ્યો. મુસાફરો એક પછી એક બહાર નીકળવા લાગ્યા. હું તો ગાડી ઊપડી જાય પછી નીકળીશ એમ વિચારી ઊભો જ રહ્યો. ગાડી ઊપડવાની થોડીક વાર હતી ત્યાં એક ગામડાનો વાણિયો-લાંબું શા માટે કરું?—મારા બાપ જ દોડતા દોડતા પ્લેટફોર્મ ઉપર આવ્યા. મેં જોયા, એમણે મને જોયો. એમના હાથમાંથી સામાન પડી ગયો. એમના પગ ધૂળવા લાગ્યા. મને થયું હમણાં પડી જશે. હું દોડીને એમને વળગી પડ્યો. પિતાની આંખો છલકાઈ ગઈ. હું આશ્ચર્યપૂર્વક જોઈ રહ્યો. સ્ટેશન ઉપર કોઈની નજર અમારા ઉપર નહોતી.

અમે પિતા-પુત્ર બોલ્યાચાલ્યા વિના બહાર નીકળ્યા. મેં ગાડી ભાડે કરી લીધી. ગેઠા પછી ધીરેથી મારા પિતાને મેં કહ્યું : ‘હું નિરાંતે બધી વાત કરીશ, હવે તમે મૂંઝાશે નહિ. હું તમને મળવા જ આવ્યો છું.’ પિતા મારી સ્થિતિ સમજી ગયા, તે કાંઈ બોલ્યા નહિ. ગાડી હિંમતભાઈના ખાદીભંડાર પાસે ઊભી રહી. હિંમતભાઈ તો બે વર્ષ પછી પણ આખાદ એવા જ. મને જોયો એનો આનંદ એમના મોં ઉપર સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. મારા પિતાએ અને એમણે સામસામા નમસ્કાર કર્યાં. હું સમજ્યો કે મારા ગયા પછી આ ઓળખાણ થઈ લાગે છે. જન્મવાનો વખત થયો હતો, એટલે અમે બધા ઊડ્યા. હિંમતભાઈને ઘેર ગયા. એ જ ગાય, એ

જ ફળિયું, એવી જ શાંતિ; પણ થોડો ફેર હતો. જે ઓરડામાં હું એ વરસ પહેલાં બેઠો હતો તે ઓરડાની છત્રીઓમાં સરદાર વલ્લભભાઈ અને જવાહરલાલની છત્રી વધી હતી. એક બાજુ ખારડોલીપીંજણ અને બે ફાળકા ટીંગાતાં હતાં. હિંમતભાઈનાં વૃદ્ધ માતૃશ્રી ઓસરીમાં બેઠાં રેંટિયો કાંતતાં હતાં. આ ફેરફાર તરત જ મારા ધ્યાનમાં આવી ગયો.

અમે જમવા બેઠા, મારા પિતા પણ બેઠા. જમવામાં તો એનો એ જ દૂધરોટલો હતો. જમીને અમે બેઠા. હિંમતભાઈએ મારી તળિયતના સમાચાર પૂછી મારા પિતાને કહ્યું: ‘જુઓ, આવી ગયા ને! ઇશ્વરની કળા અકળ છે. પ્રજામોહનભાઈ સત્યને શોધવા માટે ઘર છોડી ભાગ્યા હતા. આજે કદાચ એમને એમ લાગ્યું હશે કે સત્ય તો જંગલમાં કે પહાડ ઉપર નથી. એ જો સમગ્રય તો અંતરમાં છે; નહિ તો ત્રિલોકમાં ક્યાંય નથી. એ ક્યાં હતા, શું કરતા હતા વગેરે તો એ કહેશે; એટલે આપણે જાણશું.’

મારા પિતા ગળગળા થઈ બેઠ્યા: ‘હિંમતભાઈ, મને માફ કરજો, મેં અણસમજમાં તમને દોષ દીધો, તમને કડવાં વેણ કીધાં. સાચે જ હું એ પાપમાંથી ક્યારે છૂટીશ?’

‘એનું મારા મનમાં કાંઈ નથી, મારે એકેય બાળક નથી; પણ હું પિતાનું દુઃખ સમજું છું. મને માફ જ લાગ્યું નથી, ત્યાં માફ કરવાનું શું હોય? હું તો તમને એટલી વિનંતિ કરું છું કે તમારે હવે નવો જમાનો ઓળખવો જોઈએ, દીકરાને ઘરમાં પૂરી રાખશો તો કાઈ દિવસ એ ખારણું તોડીને ભાગી જશે. તમે આ ગયે વર્ષે જોયું ને! કેટલા જુવાનિયા આપણા રાજકોટમાંથી જ જલમાં ગયા? ફૂલ જેવાં બાળકોએ કેવી લાડીઓ ઝીલી? અરે! પંદર પંદર વર્ષની છોકરીઓ રાક્ષસ જેવા લાડીધારી પોલીસોની સામે ઊભી રહી. આપણે આપણા આખા દેશની વાતો સાંભળીએ તો તો

મેંમાં આંગળી જ ઘાલી નહિએ. માથાપોએ હવે સમજવું જોઈએ.’ હિંમતભાઈ અચકાતા અચકાતા પણ આટલું બોલી ગયા. હું આ સાંભળીને વિચારમાં પડ્યો કે કુન્યવી લાભાલાભની આ લડત હિંમતભાઈના હૃદયમાં આટલું સ્થાન ભોગવે છે? એમાં શું એમણે આત્મદર્શનનો માર્ગ જોયો હશે!

મારા પિતા બોલ્યા: ‘હિંમતભાઈ, અમે બધું ય સમજીએ છીએ; પણ માથાપનો જીવ છે ને! નાનપણથી એક ઘડી ય આને આધો નથી કર્યો.’

‘એ હું સમજું છું, પણ હવે તમારે કદાચ થઇને નવા જમાના સાથે ભળવું જોઈએ. વ્રજભોહનભાઈમાં તો શક્તિદેવીનો જન્મ થયો છે. તમારે એને જ્યાં જવું હોય, જો કરવું હોય તે કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ. આવા દીકરા તો ફેકના જ હશે. એ તમારું આપું કૃળ ઉજાવળ કરશે. ઠીક, હવે આપણે વ્રજભોહનભાઈને તો પૂછીએ કે એ ક્યાં જઈ આવ્યા?’ હિંમતભાઈએ મારા સામું જોયું.

મેં વિસ્તારથી વાત કરી. માત્ર એમાં મારા પિતાને આઘાત ન થાય, એટલું ધ્યાન રાખ્યું. વાત પૂરી થયા પછી મારા પિતાએ મને પૂછ્યું: ‘આપણે અત્યારે ઘેર જશું?’

હિંમતભાઈએ કહ્યું: ‘હવે સવારે જ જાગે. એક રાત મારા ઘરને પાવન કરો. જોયું ને વ્રજભોહનભાઈ કેવાં પરાક્રમ કરી આવ્યા? તમે આ બધું પહેલાં સાંભળ્યું હોય તો ખરેખર આભા જ બની જાઓ ને?’

‘મારી તો છાતી જ ફાટી જાય, હિંમતભાઈ!’ મારા પિતાના અવાજમાં અત્યારે પણ ભયની ચથરાટી હતી.

‘છાતી તો લોઢાની બનાવીએ, લોઢાની. દુનિયામાં પોત્તી છાતી રાખ્યે ન ચાલે. ઘા મારનાર મારી મારીને થાકે, આપણે તો રામને

આશરે બેસી રહીએ. આપણે ઘેર જન્મ્યો એટલે દીકરે કાંઈ શુંનો કર્યો? આપણને ઠીક લાગે ત્યારે એને ખવડાવીએ, ઠીક લાગે ત્યારે કામે લગાડીએ અને ઠીક લાગે ત્યારે પરણાવી દઈએ. માયાપ જીવતાં રહે ત્યાં સુધી દીકરાએ શું ધરનાં ઢોરની જેમ જ રહેવું? માયાપે છોકરાને પેદા કર્યાં તો પછી એને ઉછેરે, કેળવણી આપે અને પછી દુનિયામાં વહેતો મૂકી દે. એનામાં હીર હોય તો કાંઈક બહાર તો આવે, ઘરમાં ને આજ્ઞામાં પૂરી રાખીએ તો એનું હીર ગૂંગળાઈ જાય. દીકરાને સાચી કેળવણી આપી હશે તો ઘરડાં માયાપને બૂખ્યાં કે દુખ્યાં નહિ રહેવા દે; અને એમ છતાં ય રોટલો ન આપે તો ય શું? રોટલો આપનાર દીકરો કે બાપ કોઈ નથી; એ તો એકલો રામ જ છે.’ હિંમતભાઈના શબ્દે શબ્દે હું મનમાં હરખાતો હતો.

“ચાલો ત્યારે, પ્રાર્થના કરી લઈએ.” આટલું બોલી હિંમતભાઈએ તંબૂર લીધો. ‘આજ મિલ સખ ગીત ગાઓ ઉસ પ્રભુ કે ધન્યવાદ’—એ ભજન લલકાયું. અમે પિતાપુત્ર પાછલાં દુઃખો ધડી ભર ભૂલી ગયા. મારા પિતા માટે આ બધું નવું હતું; છતાં એ નવીનતા સામે એમના હૃદયમાં બળવો જાગતો હોય એવું મને ન લાગ્યું.

‘વ્રજમોહનભાઈ, તમારી પરાક્રમકથા તો અમે સાંભળી પણ તમારા ગયા પછી અહીં શું થયું એ તમારા પિતાશ્રી પાસેથી સાંભળ્યું?’ હિંમતભાઈએ મને પૂછ્યું; વચ્ચે જ મારા પિતા બોલી ઊઠ્યા: ‘હું તો તમારા ભંડાર સુધી આવતાં એક અક્ષરે ય નથી બોલ્યો. મેં તો વ્રજમોહનને જોયો ને મારી વાચા જ બંધ થઈ ગઈ, પણ હવે જૂની વાત શું ઉમેળવી? એ તો ભાગ્યમાં આટલાં દુઃખ લખ્યાં હશે; પણ અંતે ભગવાનની કૃપા તે વ્રજમોહન પાછો આવી ગયો.’

‘લ્યો, હું જ કહી દઉં. જુઓ,’ મારી સામે જોઈ હિંમત-

ભાઈ બોલ્યા. “ તમારા ગયા પછી બીજો જ દિવસે મારા ઘર ઉપર ધાડ આવી. તમારા પિતા અને તમારા બીજાં સગાંવહાણાંઓ અહીં આવ્યાં. મને કહે: ‘ તમે જ ક્યાંક ભગાડો છે. ’ આવેશમાં ને આવેશમાં જેમતેમ બોલી ગયાં. મેં તો હાથ જોડી ફરી ફરી કહ્યું, કે ‘ મને કાંઈ ખબર નથી; ’ પણ મારું કોણ માને ? આખા ગામમાં હોહા મચાવી દીધી. બજારમાં નીકળું ને દુકાનના વેપારીઓ મારી સામે આંગળી ચીંધીને અંદર અંદર વાતો કરે: ‘ બિચારા ગરીબ વાણિયાના છોકરાનું સગપણ તોડાવી નાખ્યું અને છોકરાને બાવો બનાવી ક્યાંક ભગાડી મૂક્યો. ’ હું ઈશ્વરનું નામ રટી આ બધું સાંભળી રહ્યો હતો. તમારા બાપાએ ઘણે ય ઠેકાણે તપાસ કરાવી; પણ તમે ગિરનારની ગુફામાં બેસી ગયા હશે એ કોણ જાણે ? અંતે થોડા દિવસ પહેલાં કો’કે કહ્યું કે વખતે અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીના આશ્રમમાં હશે. હમણાં હમણાં જીવાનિયા સાં બહુ ભાગી જાય છે. તમારા બાપા તો મરણખાટએ પડેલા દરદીની પેઠે જે કોઈ ખતાવે તે પ્રમાણે કરે; એટલે તમને લેવા એ અમદાવાદ જતા હતા, પણ પ્રભુ છે ને ! એ સૌની પત રાખનારો છે. સ્ટેશન ઉપર જ તમને ભેટાડી દીધા. ”

આટલું હું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી ગયો, પણ એમાં મારા સગપણની કશી વાત ન નીકળી. મેં પૂછ્યું: ‘ પણ પછી મારા સગપણનું શું થયું ? ’ મારા પિતા બોલ્યા: ‘ બીજું શું થાય ? કુટુંબની લાખ રૂપિયાની આબરૂ લૂંટાઈ ગઈ. સગપણ તૂટી ગયું અને કન્યાના બાપે તો ચાર હજાર લઈ, આ રાજકોટમાં જ તારા જેવડા એક છોકરાને કન્યા પરણાવી દીધી. ’

આ સાંભળતાં મને ધા લાગ્યો. ‘ ચાર હજાર રૂપિયા લીધા ? ’ હું તરત બોલી બેઠ્યો.

‘ હા, એ તો આપણું ખાનદાન કુટુંબ તે હજારની કોથળીમાં

જ પતી ગયું હતું; નહિ તો આપણી નાતમાં એવી કન્યા મળે?' મારા પિતાનો આ જવાબ સાંભળી, હું તો આમો બની ગયો. મારા સગપણના હઝર રૂપિયા આપેલા, એ મને ખચર પણ ન હતી. હું ઈશ્વરનો ઉપકાર માનવા લાગ્યો કે લોહીના વેપારમાંથી મને અણુસમઘ્નુને બચાવી લીધો. આ વિષે હવે મારા પિતાને કાંઈ કહેવાનો અર્થ નહોતો. હું હિંમતભાઈ સામું જોઈ મૂગો જ બેસી રહ્યો. તેઓ મારું દુઃખ સમજ્યા. એમને પણ આ નવાઈ જેવું લાગ્યું.

‘વજ્રમોહનભાઈના સગપણના તમે હઝર રૂપિયા આપેલા, એ એમને ખચર પણ નહિ હોય.’ આટલું બોલી હિંમતભાઈએ મારા સામું જોયું.

‘મને ખચર હોત તો એ એક જ કારણ મારું સગપણ તોડી નાખવા માટે બસ હતું. હું બહુ ભણ્યોગણ્યો નથી, તેમ દુનિયા પણ મેં જોઈ નથી; છતાં જ્યારથી સમજણો થયો છું ત્યારથી અમારી નાતમાં ચાલતા આ નિર્દય રિવાજ સામે મારું દિલ ઊકળ્યા જ કયું છે. મને હમેશા એ ભયંકર જ લાગ્યું છે. પ્રભુએ કેવો મને ઉગારી લીધો! નહિ તો આખું જીવન એ સંભારી સંભારીને હું બળ્યા કરત.’ મારા અવાજમાં ખૂબ પ્રયત્ન છતાં ઉશ્કેરાટનો કંપ આવી ગયો. મારા પિતા મારી સામું જ તાકી રહ્યા હતા.

હિંમતભાઈ બોલ્યા :

‘સત્યને માર્ગે ચાલનારને સુખની સેજ નથી મળતી, પણ કોઈ ને કોઈ રીતે એ પડતો તો બચી જ જાય છે અને સત્ય-શોધકને એટલું જ બસ હોય છે. દુઃખથી એ કદી બીતો નથી, સુખની તમા કરતો નથી, એનું પરમસુખ સત્યના પાલનમાં હોય છે. એનું ધોર દુઃખ સત્યના ભંગમાં હોય છે.’ મેં આશ્વાસન મેળવ્યું અને સત્યની અદૃશ્ય શક્તિને અંતરથી નમન કર્યું.

થોડી વાર કોઈ બોલ્યું નહિ, મારા પિતા કાંઈકે જોડા વિચારમાં ડૂબી ગયા હતા. મેં એમના તરફ જોયું, એમની આંખોમાં પશ્ચાત્તાપ જેવું લાગ્યું. હું વિચારવા લાગ્યો કે તે દિવસે જ્યારે મારું આખું ઘર રડ્યું હતું, એ દિવસ સુધી ઘરમાં કોઈએ અનાજનો દાણો નહોતો લીધો, સ્મશાન જેવી ભીષણતા પાથરી દીધી હતી એ શા માટે? હું લગ્નની ના પાડતો હતો, એનું આટલું બધું દુઃખ? પોતાની આબરૂના ભયનું એ દુઃખ હશે કે હું લગ્ન નહિ કરું તો સમાજ છોડી જાવો જની, ગમે ત્યાં અથડાઈ મરીશ; એનું દુઃખ હશે? મને એમાં સમજ ન પડી. એ ઢોંગ તો ન જ હોય, ઢોંગ શા માટે કરે? પણ આટલું જાણ્યા પછી મેં મારા માતાપિતાને જે દુઃખી કર્યાં હતાં એનું દુઃખ મારા મનમાં હતું, તે નીકળી ગયું. મારા પ્રયત્ન વિના આ પાપમાંથી અમે સૌ બચી ગયાં.

‘હવે સૂઈ જશું?’ હિંમતભાઈએ વિચાર અને શાંતિ બંને તોડ્યાં. હું અને મારા પિતા તૈયાર જ હતઃ પથારી થઈ અને અમે સૂતા.

મારા પિતા માટે ગાદલું નાખ્યું હતું. હિંમતભાઈ અને હું સાદડી ઉપર સૂતા. હું રાતના લગભગ બાર વાગ્યા સુધી વિચારમાં ઝોલાં ખાતો હતો, અંતે જાંબી ગયો. મારા પિતા હું જાગતો હતો ત્યાં સુધી ઘડી ઘડી પડખાં બદલતા હતા, એટલે જાગતા જ હશે. હિંમતભાઈ ધસધસાટ જાંબતા હતા.

સવારે પાંચ વાગે હું જાગ્યો, મારા પિતા અને હિંમતભાઈ તો સવારના ક્યારના જાગીને બેઠા હતા. પિતાની આંખો નેતાં મને લાગ્યું કે તેઓ જાંબ્યા નથી, પણ એમનાં મોં ઉપર કંટાળો ન હતો; શાંતિ જણાતી હતી.

એકાદ કલાકમાં અમે પિતાપુત્ર તૈયાર થઈ હિંમતભાઈની

વિદાય લીધી, અને અમારે ગામ ઊપજ્યા. રસ્તામાં અમારે ખૂબ વાતો થઈ. મારા પિતાના સ્વભાવમાં ઘણો ફેરફાર પડી ગયેલો. મેં જોયો. દુઃખને લઈને આમ થયું હશે કે હિંમતભાઈની બદલુ હવા લાગી હશે, તે હું કળી ન શક્યો.

૬

ઘેર પહોંચતાં મારી બાના આનંદનો પાર ન રહ્યો, બિચારી મારા ગયા પછી સાવ સુકાઈ ગઈ હતી; થોડી વાર રહીને મારો ભાઈ પણ દુકાનેથી આવી ગયો. આજીબાજીના પાડોશીઓ અને સગાં-વહાલાં આવ્યાં અને મીઠાં વચનો ઉચ્ચારી ગયાં. મારી આંખ આ બધાંની વચ્ચે મારી નાની બહેનને શોધતી હતી, પણ એ ન દેખાઈ. મેં મારી બાને પૂછ્યું. એનું મોં સહેજ ઢીલું થયું. હું સમજી ગયો. ઘેર આવ્યો ત્યારની મારા મનમાં એ અશુભ શંકા જન્મી હતી. મારા ગયા પછી એક વર્ષે મારી નાની બહેનને માતા નીકળ્યાં, અને ચાર દિવસમાં દુનિયાનું બધું કામ પૂરું કરી એ ચાલી ગઈ. ક્યાં ગઈ એ કોને ખબર છે? બધાં ય બોલ્યાં કરે છે કે ભાઈ સૌએ એક દિવસ મરવાનું છે; પણ કોઈ એમ માનીને જીવતું હોય એમ નથી લાગતું. મને મારી બહેન ઉપર અપાર વહાલ હતું, એ ઘરનાં બધાં જાણતાં હતાં; એટલે મને શાંતિ આપવા વૈરાગ્યના શબ્દો બોલવા માંડ્યાં, પણ હવે હું કાંઈ નાનો નહોતો. હું રહ્યો નહિ, પણ આ વૈરાગ્યના શબ્દોની મારા ઉપર કશી અસર ન થઈ. મને તો ઊલટું એમ થયું કે મારી બહેનને એક વર્ષમાં બધાં ભૂલી જ ગયાં? એ જીવતી હતી ત્યારે તો બધા ય ખૂબ વહાલ જતાવતાં હતાં, એ ઢોંગ હશે? પણ હું આ બે વરસ ગયો એનું દુઃખ તો સ્પષ્ટ દેખાય છે, તો પછી મારી બહેનનું શા માટે નહિ? હું જીવતો હોઈશ, અને જીવતો હોઈશ તો પાછો આવીશ એવી આશા હશે માટે? હું હવે ક્યાં ય જઈ, અને પાછો નથી જ આવવાનો એવી એમને ખાતરી થઈ જાય

તો થોડા દિવસમાં દુઃખ ભુલાઈ જાય ? મને મારા મનમાંથી તો કાંઈ જવાળા ન મળ્યો. પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી તે દિવસે મને એટલું લાગ્યું, કે આ દુનિયામાં સુખદુઃખના પણ ફેટલા અદૃશ્ય નિયમો પ્રવર્તે છે. કાંઈ વીરલા જ એ નિયમોમાંથી બહાર નીકળી શકે છે, નહિ તો કાંઈ આમ થાય ? આપઘાત કરવાનું મન થાય એવો આઘાત પણ સમય વીતતાં ભુલાઈ જાય છે ને ઘા રુઝાઈ જાય છે.

હું આવ્યો તે દિવસે મારા ઘરમાં કંસાર થયો. મેં સાંભળ્યું કે મારા ગયા પછી આજે મિષ્ટાન્ન ખવાય છે, પણ મારે તો કંસારમાંથી મીઠાશ ઊડી ગઈ હતી; છતાં એ-ચાર કોળિયા ખાધા. મારું દુઃખ પ્રકટ કરી શકું એવી ઘરની હવા જ નહોતી. મેં બધું ય છાતીમાં સંઘરી રાખ્યું અને માથાપને આનંદ આપવા, પાછલું દુઃખ સાત ભુલાવી દેવા, અલકમલકની વાતો કરવા માંડી.

આમ ને આમ દસ-પંદર દિવસ વીતી ગયા. હું દુકાને જતો, પણ હવે દુકાનનું કામ મારો નાનો ભાઈ ચલાવતો. મારા બાપા એ ઉપર દેખરેખ રાખતા. હજી સુધી મને સૌ મહેમાનની માફક રાખતા. હું સમજતો કે મારું મન થાળે પાડવા માટે આમ થાય છે, પણ મનહું ક્યાં થાળે પડે એવું હતું ? ગિરનારની ગુફામાં ય નહોતું પડ્યું. મારા ધર્મવિચારોને અહીં નવો જ ઝોક મળતો હતો. '૩૦ ની લડત તો ઝાંડાં ઝાંડાં ગામડાં સુધી પહોંચી ગઈ હતી. મેં સાચીખોટી લોકઆવૃત્તિ જેવી સસાગ્રહની કથા આ ગામડાંમાં સાંભળી. મેં જોયું કે લોકોના વિચારોમાં જ કાંઈક ફેર પડી ગયો હતો. કશું કરતા નહોતા પણ દુઃખને દુઃખ તરીકે ઓળખતા થઈ ગયા હતા.

ગિરનાર ઉપર યાત્રાળુઓ પાસેથી જ વાતો સાંભળેલી, તે બધી મને તાજી થતી હતી. હિંમતભાઈના ઘરમાં એની ડોસીમા રેંટિયો

કાંતતાં હતાં, એ પણ મને સ્મરણ હતું; અને એટલું તો હું ચારે બાજુથી સાંભળતો કે ‘આ તો સતની લડાઈ છે, આમાં કોઈને મારવાનું કે દુઃખ દેવાનું ન હોય. પોતાની જાત ઉપર જ નેટલાં દુઃખો આવી પડે તેટલાં ઓઢી લેવાં જોઈએ.’ આ વિચારો મારે માટે સાવ નવા હતા. મારામાં તો નાનપણથી એક જ સંસ્કાર પડ્યા હતા કે ‘સંસાર દુઃખની ખાણ છે, એનાથી ભાગજો.’ આ સંસ્કારો ઉપર સિંચન થયું ને હું ખરેખર ભાગ્યો, પણ ગિરનાર કાંઈ સંસારની બહાર નહોતો; અને બહાર હોય તોય હું અને બીજા સંસાર ભેગો લઇને જ ત્યાં ગયા હતા.

મારા હૃદયમાં આ નવી, હજી સ્પષ્ટ નહિ થયેલી વસ્તુ ઉદ્ભવી. એટલામાં એક દિવસ હું રાજકોટ ગયો. જઈને હિંમતભાઈને મળ્યો. હવે પહેલાંનાં નેટલી ગભરામણ નહોતી. એમને ‘૩૦ની લડત વિષે બધું પૂછ્યું. એમણે વિસ્તારથી વાત કરી. દેશનું દુઃખ, દેશની સ્વતંત્રતા, આપણો ધર્મ આ બધા વિચારો મને આશ્ચર્ય પમાડનારા પણ સુખદ લાગવા માંડ્યા. એ વખતે જ મેં જાણ્યું કે ત્યારે મોકૂફી ચાલતી હતી, અને દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે લોકોને તાલીમ આપવાનું કામ ચાલતું હતું. મારા મનમાં અનેક શંકાઓ ઊઠતી હતી. ‘આથી કાંઈ આત્મદર્શન થાય? પરમ શાંતિ મળે? આ તો પ્રવૃત્તિમાં પડવાની-ધાંધણ મચાવવાની-બધી વાત છે.’

હિંમતભાઈએ મારાં હૃદયચક્ષુ ઉઘાડ્યાં. એમણે મને સમજાવ્યું, કે ‘માણસ દુનિયાથી જુદો થઈ શકે જ નહિ, અને જ્યાં આજુબાજુ દુઃખ પ્રવર્તતું હોય ત્યાં લાંબો કાળ કોઈ સુખે રહી શકે નહિ. માણસના હૃદયમાં જ એવું કાંઈક ગોઠવ્યું છે કે એ બીજાનાં દુઃખનો વિચાર કરે. આ જો ‘કાંઈક’ છે તેને-ગાંધીજી જેવા પ્રેમ કહે છે; એ પ્રેમનો-વિચાર કરવો જોઈએ. એ પ્રેમને લઇને જ માતા બચ્ચાંને જન્મ આપે છે, દૂધ પાય છે, જીવની જેમ જાળવીને ઉછેરે છે. એ

ત્રેમથી જ તમે તમારી બહેનના મૃત્યુથી દુઃખી થયા. આ ત્રેમને તમારા ગામ ઉપર હાલવો કાઠિયાવાડ ઉપર હાલવો, દેશ ઉપર અને આખા જગત ઉપર હાલવો. તમે જેમ જેમ બીજાનું દુઃખ દૂર કરવા માટે દુઃખી થતા જશો તેમ તેમ સુખ અનુભવશો. દુનિયા એમ જોશે ને માનશે કે તમે બીજાને માટે ભારે દુઃખી થઈ રહ્યા છો, પણ તમે તો રસના કૂંડાં પીતા હશો. ’

આવી તો ઘણી વાતો થઈ. એમણે મારી પાસે ‘ નવજીવન ’નાં પુસ્તકો મૂક્યાં. હું એ પુસ્તકોનું પોટકું ઉપાડીને મારે ગામ આગ્યો. મારા બાપાએ આ જોયું. તેઓ સમજી ગયા કે હવે હું ક્યાં જઈ રહ્યો છું, પણ તેઓ કશું ન બોલ્યા. આ પુસ્તકો હું જેમ જેમ વાંચતો ગયો તેમ તેમ નવું જ અજવાળું પામતો ગયો. મારી આજીવન્ય જે દુનિયા જીવતી-જાગતી રોજ બિભી હતી, તેને હું જીદી જ રીતે જોવા લાગ્યો. આ બધું કરતાં મારી આત્મદર્શનની ધૂન કાંઈક મોળી પડી, પણ હવે પગ વાળીને કે હાથ જોડીને બેસી રહેવાય નહિ એમ મને લાગી ગયું. હું ત્યારથી નિયમિત કાંતવા લાગ્યો. ખેતરમાં ને વાડીમાં, દુકાનને ઓટલે કે ચોરે-જ્યાં જઈ ત્યાં-ખેડતો દેખાય. એમને હું બધું ય પૂછું, અને મનમાં કાંઈકને કાંઈક ગોઠવતો જઈ. અંત્યજ્ઞેની દુઃખકથા વાંચ્યા પછી મારા ગામના ઢેડવાડે જવાનું ખૂબ મન થાય, પણ મારા પિતાને આઘાત થાય એ બચથી હું ન જતો; પણ શેરીમાં કે દુકાને બ્યારે કોઈ ઢેડ, ચમાર કે ભંગિયો મળે ત્યારે હું અપરાધી હોઉં એમ તેના સામું જોઈ રહેતો.

આમ છ મહિના વીતી ગયા. ગાંધીજીનાં ગોળમેજીનાં ભાષણો હું વાંચતો, પણ એમાં સમજતો નહિ. મારા મન ઉપર એક જ છાપ પડતી હતી કે આપણો દેશ અધોર દુઃખમાં પડ્યો છે.

એક દિવસે મારા બાપાને મેં ધીરજથી મારા મનની બધી વાત કહી. મારી બા હાજર હતી.

છૂટી છૂટી વાત તો દરરોજ થતી હતી, પણ એક દિવસે હૃદય બોલીને મેં એમને કહ્યું:

“તમને કદાચ દુઃખ થશે, પણ મારે તમારી પાસે મારા મનમાં શું છે તે કહી દેવું જોઈએ. મને દિલમાં એમ લાગી ગયું છે કે આપણા પાડોશમાં-ગામમાં-રાજમાં ને આખા દેશમાં માણસો બહુ દુઃખી છે. એ બધા ય ન્યાં સુધી દુઃખી છે ત્યાં સુધી મારાથી સુખ ભોગવાય નહિ. મારું મન જ એવું થઈ ગયું છે કે ઘરમાં ને સુખમાં મને ચેન જ પડતું નથી. મેં મારા મનને મનાવવા ઘણું કર્યું કે ‘તું શા માટે ચિંતા કરે છે? ખીજા દુઃખી થાય, ભૂખે મરે કે મરી જાય એમાં તારે શું?’ પણ મને શાંતિ ન થઈ. જેમ હું માંદો પડું ને તમામ સુખ હરાઈ જાય એમ મને થયું છે. હું ઝાઝું સમજતો નથી, પણ માણસોને રોટલો ન મળતો હોય ત્યાં લગી આપણાથી સુખે ન ખવાય. માણસને આખરે ઢાંકવા જેટલાં ચે લૂગડાં ન હોય ત્યારે આપણાથી પટારા ન ભરાય. માણસ ગિયારો સાવ અભણ અજ્ઞાન-દુનિયાની શુધયુધ વિનાનો હોય ત્યાં સુધી ધર્મનાં કે વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચી આપણાથી રસ ન લેવાય; એટલે મારે તો હવે કામે વળગવું છે. હું ગામડાંઓમાં ભ્રમીશ, લોકોનું દુઃખ કેમ દૂર થાય, એ એમને સમજાવીશ અને મારાથી થશે તેટલું હું કરી છૂટીશ.”

આટલું બોલી આંસુના કારમા ધા ઝીંકવા હું તૈયાર થઈને બેઠો, પણ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. મેં આગળ ચલાવ્યું.

‘હું બાવો થઈ જવાની વાત નથી કરતો, નથી ઘર છોડવાનું કહેતો, હું પરણીશ જ નહિ એમ પણ ન માનશો; પણ હવે બધું ય આ કામ કરતો કરતો-આ કામને વાંધો ન આવે એમ-કરીશ.’

મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મારા પિતા બોલ્યા: ‘અમારો જીવ તારા જેવો જોરાવર નથી. અમે તો સંસારી સ્વાર્થી માણસો છીએ, પાંચ-પંદર દિવસે ઘેર આવતો જ અને તારા શરીરને સાચવી કામ કર, તો અમને જરા યે વાંધો નથી. તું તારા આત્માનું સારું કરતો હો તો અમે અંતરાય નાખી શા માટે પાપમાં પડીએ?’

મારા હૃદયનો પાર ન રહ્યો. આવું મેં ધાર્યું જ નહોતું. આજ લગી મને સમજ્યું નથી, કે આ પરિવર્તન કરાવનાર કોણ છે? પણ જે હોય તેને મારી હજાર વંદના છે.

આ દિવસોમાં જ ‘ના-કર’ની હડત ઊપડી. મને જોડાવાની ઇચ્છા થઈ, પણ મેં પોતે જ મનને રોક્યું. હું ગામડાંમાં ફરતો હતો. લોકોને કાંતતાં શીખવું, જે સમજ્યો હતો તે સમજાવું, છોકરાઓને ભેળા કરી રમાડું, ઢંડવાડે જઈ જરા ખેસી આવું, ગામમાં કોઈ માંડું હોય તો ખે-ચાર દિવસ રોકાઈને સેવાચાકરી કરું. આઠ-દસ દિવસે ઘેર તો જઈ આવતો. એક મહિનામાં તો મારી બા પણ કાંતવા લાગી ગઈ. આ દિવસોનો મારો આનંદ અપાર હતો. ગામડાંઓ ફરતાં, ગાઉના ગાઉ મુસાફરી કરતાં, હું થાકતો જ નહિ; અને જેમ જેમ જોતો ગયો તેમ તેમ દુઃખનો સાચો ને ભયંકર ખ્યાલ મારા મનમાં આવતો ગયો. મારા હૃદયમાં એ ઠરી જવા આવ્યું, કે આ લોકોની વચ્ચે રહેવામાં જ જીવનની સાચી શાંતિ છે. આત્મ-દર્શનની ભાવના હવે મને જરાતરા ઘેંસછા જેવી લાગવા માંડી. ખીજના દુઃખે દુઃખી થવું, એની સાથે ઐક્ય સાધવું એ જ આત્મ-દર્શન અને એ કરતાં જીવું જ કાંઈ આત્મદર્શન હોય, તો તે મારે નથી જોઈતું.

હવે તો મારે અવારનવાર રાજકોટ જવાનું થતું. ત્યાંની સંસ્થાઓ જોતો, કાર્યકરોને મળતો, મારા કામની મુશ્કેલીઓ એમનીપાસે મૂકતો, જેટલી મદદ જ્યાંથી મળે ત્યાંથી મેળવતો અને આમ કરતો કરતો મારા ખાખોગ્રિયામાંથી હું, જગતના વિશાળ પટ ઉપર આવવા લાગ્યો.

હવે મારું કહેવાનું હમણું પૂરું થશે. ગામડાંમાં ફરતાં એક દિવસ મને લાગ્યું, કે કોઈ અનુભવીની નીચે કામ કરું તો ઠીક પડશે; એમ વિચારી હું રાજકોટ આવ્યો, હિંમતભાઈને મળ્યો અને મારી ઇચ્છા જણાવી. હિંમતભાઈ મારા હમેશના સલાહકાર હતા. હું જેમ જેમ કામ કરતો ગયો તેમ તેમ ખીજની સલાહની અને ઘણું ઘણું જાણવાની મને જરૂર પડતી ગઈ. આ મારી ગિરનારની સાધના કરતાં ક્યાંયે કંઈક કામ હતું. આ કામમાં તો હજાર સવાલ ઊઠતા.

હું ખેડૂતને રેંટિયો આપી, બાર મહિને ૨૫-૩૦ રૂપિયા વધારી દઉં ત્યાં વાણિયો એટલું વ્યાજ લઈ જાય કે અમલદાર લાંચ લઈ જાય. ખીજું કાંઈ ન હોય તો છેવટ નાત કરે, કો'કને ભોગ ધરાવે, કોઈના વિવાહમાં જઈ આવે. હું અંત્યજવાડે જઈ, એનાં છોકરાંને ભણાવું કે નાતાંધાતાં શિખવાડું, તો ગામમાં હોહા મચી જાય. ધર્મને નામે ગમે તેવા વહેમો ચાલે, પૈસાનો દુર્વ્યય થાય; અને કેટલીક વાર તો સાવ જંગલીપણું અને નિર્દયતાનું જ પ્રદર્શન થાય તો યે મારાથી કાંઈ બોલાય નહિ. બોલવા જઈ તો લોકો મારો રેંટિયો ઉડાડી નાખે અને મારી એકેય વાત સાંભળે નહિ. છતાં આ મુશ્કેલીથી હું કોઈ દિવસ ભાગતો, ગૂંચ પડે ત્યારે કોકડું કાપતો નહિ, પણ કોઈ ડાહ્યા માણસની સલાહ લેતો, મનમાં જીંડો ઊતરી ફરી ફરીને વિચારતો; પણ અંતે મને એમ થયું કે જો બની શકે અને મને ફાવે એવું હોય તો કો'ક અનુભવીની નીચે કામ કરું. આ બાબતમાં સલાહ લેવા હું હિંમતભાઈ પાસે બેઠો હતો ત્યાં જ જગલમાં ગિસ્ત્રો ને હાથમાં થેલી લઈ એક જુવાન દુકાનનું પગથિયું ચઢ્યો. હિંમતભાઈ એકદમ ઊભા થઈ ગયા. મેં જોયું તો હિંમતભાઈ આ જુવાન તરફ આદરની દૃષ્ટિએ જોતા હોય એવું લાગ્યું.

હિંમતભાઈ બોલ્યા: ‘બસ જાઓ છો? મારા જેવા નયજાના આશીર્વાદમાં શું જોર હોય! છતાં આપું છું. હું નથી આવી શકતો,

પણ મારું હૃદય તમારી સાથે છે.’

આ સાંભળતાં જીવાન હસતો હતો. એ ખીજી કંઈ નહિ, આપણા દીપકભાઈ. એ તે દિવસે સંગ્રામમાં આવતા હતા. એમના મોં ઉપર એકલો આનંદ જ હતો. કશી યે ચિંતા કે મૂંઝવણની નિશાની નહિ. એ બોલ્યા: ‘હવે મને શરમાવો મા, તમે તો ૪૫ વર્ષના થયા, હું તો બાવીસ વર્ષનો જીવાનજોધ છું; હું ઘેર રહું તો તો ધરતી ભારે મરે ને!’

મને એકવીસમું પૂરું થવા આવ્યું હતું. મેં વચ્ચે જ પૂછ્યું: ‘હિંમતભાઈ, આ ભાઈની ઓળખાણ કરાવશો? કોણ છે? ક્યાં જાય છે?’

‘નથી ઓળખતા? દીપકભાઈનું નામ નથી સાંભળ્યું? એ તો લડવૈયા છે. અત્યારે ખીજી ક્યાં જાય? લડાઈમાં. ત્યાંથી જેલમાં. હું તમારી પાસે ગમે તેટલી ડાહી ડાહી વાતો કરું, પણ આવું તેજ મારામાં નથી. ધરત્યાર ને કુટુંબ છોડવાની શક્તિ મારામાં નથી. જેલમાં જવાની, લાડી ખાવાની અને મોત આવે તો મોતને ભેટવાની હિંમત આ દીપકભાઈમાં છે. હું તો મોટી મોટી વાતો કરી જાણું. બહુ તો કોઈની સેવાયાકરી કરું કે રેંટિયો કાંતું.’

હિંમતભાઈનો જવાબ સાંભળી, મારી જીવાની ઊછળવા લાગી. મારા સામું જોઈ જાણે મને ઓળખતા જ હોય એમ દીપકભાઈએ પૂછ્યું: ‘આવું છે!’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘એ જ વિચારમાં છું.’

‘એમાં વિચાર શો કરવો હતો? કંઈ સાથે યાંધવાનું નથી. ભંગાવવા માટે માથું જોઈએ અને યાંધાં ય દુઃખો સંધરવા માટે છાતી જોઈએ; એ બે હોય તો ચાલો.’

મેં હસતાં હસતાં પૂછ્યું: ‘ખીજી કંઈ નથી જોઈતું? સમજણ વિના ચાલશે?’

દીપકભાઈ તરત જ બોલ્યા: ‘હોય તો સરસ, ન હોય તો અટકવાની જરૂર નથી; એ તો આવી જશે.’

આ જવાબોએ મને ખેંચી લીધો. મેં કહ્યું: ‘દીપકભાઈ, એક દિવસ રોકાઈ ન જવ ? હું જરાક વિચાર કરી લઉં.’

દીપકભાઈ મારા સામું જોઈ, ઘડીક ચૂપ રહ્યા અને પછી બોલ્યા: ‘ભલે, પણ કાલે સાંજે તમે નહિ આવો તો હું નહિ રોકાઉં.’ મેં કબૂલ રાખ્યું. હિંમતભાઈ તો જોઈજ રહ્યા. એમની જાણમાં આ મારો કેટલામો વેશ હશે !

હિંમતભાઈએ કહ્યું: ‘વ્રજમોહનભાઈ, હવે તમારા મનમાં જેટલી શંકાઓ હોય તેટલી અમને પૂછી લેજો. દીપકભાઈ ખરેખર દીપક છે. તમારા દિવસમાં અજવાળું કરશે. ફરીથી આવો અવસર નહિ મળે.’

મેં કહ્યું: ‘હું એ જ ગોઠવણમાં છું. દીપકભાઈ, અત્યારે તમારે કશું કામ ન હોય તો ચાલો ફરવા જઈએ.’

દીપકભાઈ તૈયાર હતા. આ દસ-પંદર મિનિટની ઓળખાણે મારું દિલ છતી લીધું. મેં જોયું, કે દીપકભાઈને પણ મારા તરફ મમતા બેપજા હતી.

અમે જરા દૂર વીકળ્યા પછી વાત શરૂ કરી. મેં ટૂંકમાં મારું છેલ્લું કામ અને એની મુશ્કેલીઓ જણાવી. સાથે એ પણ જણાવ્યું, કે એ કામમાં મને ખૂબ રસ આવે છે, એનો ચોખ્ખો લાભ પણ હું જોઉં છું; પણ આમ હોવા છતાં યે મારે લડતમાં આવવું જોઈએ એમ તમને લાગે છે ? લાગતું હોય તો શા માટે એ મને સમજાવો. મારે ગળે બેઠે તો હું બળતી આગમાં ઝંપલાવવા પણ તૈયાર છું.

દીપકભાઈ બોલ્યા: ‘તમે જે કામ કરો છો એવું જ કામ હું કરતો હતો, ઘણા ય કરતા હતા; પણ હવે તો લડાઈ સળગી, એટલે આપણું કામ મૂકી આપણે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ; કારણ કે આ સ્વરાજ્ય મેળવવાની લડત છે અને આપણી આગુબાગુ જે દુઃખ છે, તેનો પૂરો નિકાલ સ્વરાજ્ય વિના આવવાનો જ નથી; એવો અનુભવ લગભગ બધા કામ કરનારાઓને થયો છે. તમે પણ કામ કરતાં

જોયું હશે, કે સ્વરાજ્ય વિના લોકોનાં દુઃખોનો અંત ન આવે. કાંઈ ક્યાં વિના એને સમજ નહિ પડે. આપણું કામ એના દિલમાં અસંતોષ પ્રકટાવવાનું છે.’

મેં કહ્યું: ‘સ્વરાજ્યમાં શું આવે એ મને નથી સમજતું, પણ આટલા કામના અનુભવ ઉપરથી હું એટલું તો કહી શકું, કે આ બધું થાગડથીમડ છે. લોકો ઉપર કરજનાં ઝાડ ગિચાં છે. બાર મહિના કાળી મહેનત કરે તો યે પેટ ભરવા જોટલા દાણા પામતા નથી. આમાં બિચારને ખેતી સુધારવાની શાની હોંશ રહે? હું એમના છોકરાઓને ભણાવવા જાઉં છું, તો યે લોકો ક્યવાય છે. છોકરા નિશાળે જાય કે રમવા જાય, એથી કાંઈ ખેતરમાં પાક વધે કે ખેતરનું કામ એમ ને એમ થઈ જાય? નાતના રિવાજો દૂર કરવાની તો હિંમત જ નથી રહી. વાત કરીએ એટલી વાર ‘હા હા’ કરે, પણ કરવાનું તો જે કરતા હતા એ જ.’

દીપકભાઈએ કહ્યું: ‘સાચું છે. તમામ કાર્યકર્તાઓનો આવો જ અનુભવ હશે. હિંદુસ્તાનની ધરતી તો આ ખેડૂતોથી ભરાયેલી છે. આપણા જેવા તો કેટલા હોય? એટલે આપણું કામ એ છે, કે આ ખેડૂતોને એનાં દુઃખોનો નિકાલ સ્વરાજ્યમાં છે તે સમજાવીએ, અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના અનેકવિધ ઉપાયો બતાવીએ. આ બધું આપણે કરવા જઈએ તો સરકાર સાંખી શકે નહિ, આપણને લોકો વચ્ચે રહેવા દે તો અન્યાયનો અંત આવે; એટલે આપણને જેલમાં પૂરશે અથવા અનેક પ્રકારનો ત્રાસ આપી થકવવા પ્રયત્ન કરશે. આ બધા જીલ્લો સામે આપણે ટકી રહેશું તો જરૂર આ ખેડૂતો જાગવાના છે, આપણી સમજાવટ અને કેળવણી એમના હૃદયમાં તો તે દિવસે જ એ જોશે કે આ વાતો કરનારા ને મોજ માણનારા નથી, પણ દેખીતા કશા યે સ્વાર્થ વિના આપણા હિત માટે પ્રાણ પાથરનારા છે. જે દિવસે આપણા આપભોગને એ ઓળખશે તે દિવસે એનાથી ખેસી નહિ રહેવાય.’ મેં પૂછ્યું: ‘તો પછી આ ગામડાંના જ ખેડૂતોને

સમજવીએ તો ? એટલા માટે ઘોલેરા, રાણપુર કે અમદાવાદ જવાની શી જરૂર ? 'તમે ઠીક પૂછી લીધું', અત્યારે ઠેકઠેકાણે લડાઈ ઊભી કર્યે આપણે ફાવીએ નહિ, અને જે દિવસે ચાલુ તંત્રને આપણે પલટાવી શકશું તે દિવસે આપણા નાના નાના રાજ્યો સીધા દોર થઈ જવાના; અને નહિ થાય તો એમને ફેંકી દેવાનું સામર્થ્ય આપણામાં આવી ગયું હશે.' દીપકભાઈએ જવાબ આપ્યો. આવી વાતો કરતો હતો ત્યારે જ મારા મનમાં ઝુકાવી દેવાનો નિર્ણય થઈ ગયો હતો. મને થતું કે એ તો પાણીમાં પડ્યું એટલે તરતાં આવડી જશે. મેં કહ્યું : 'ત્યારે તો હું આવું જ છું.' દીપકભાઈ હસીને બોલ્યા : 'મેં આવો જ જવાબ ધાર્યો હતો.'

અમે પાછા ફર્યા. રસ્તામાં દીપકભાઈએ લડતની અને બ્રિટિશ રાજના પ્રકટ-અપ્રકટ જીલમોની વાતો કરી મને તેજ બનાવી દીધો. વાતોમાં ને વાતોમાં કેટલીય શિખામણો આપી દીધી. હિંમતભાઈના ઘર પાસે પહોંચતાં મેં કહ્યું : 'દીપકભાઈ, કાલ સાંજની ગાડીમાં આપણે જવું છે; તમે આવો તો સવારે મારા ઘેર જઈ આવીએ.' દીપકભાઈ મારા સામું જોઈ રહ્યા, હું સમજી ગયો. મેં કહ્યું : 'તમે જરાય ભય ન રાખશો, હું આવવાનો છું એ ચોક્કસ છે. માતા-પિતાનું મેં જોઈ હું ઢીલો નહિ પડી જાઉં. એમ તો મારું હૈયું વજનું બની ગયું છે.'

'તમને તમારા મનોબળ ઉપર વિશ્વાસ હોય તો મને વાંધો નથી.' દીપકભાઈ સંમત થયા. હિંમતભાઈ પાસે અમે પહોંચ્યા, ત્યારે તેઓ સૂવાની તૈયારી કરતા હતા. અમે બધી વાત કરી. તેઓ ખુશી થયા.

એમણે મને કહ્યું : 'તમારો માર્ગ સાચો છે. મારામાં આવવાનું બળ નથી. બાકી તો હું પણ હવે માનું છું કે ચારે બાજુ આટલું દુઃખ વ્યાપેલું હોય, ત્યારે થાગડથીગડ ન ચાલે; મૂળમાં જ કાંઈક ફેર કરવો જોઈએ. દુઃખોનું મૂળ આપણી પરતંત્રતા છે, તે

દૂર કરવાનો એક જ માર્ગ છે. તમે જાઓ. તમારો રસ્તો સાચો છે. આત્મશાંતિ માટે ખૂબ ફાંફાં માર્યાં; પણ અંતે તમને સંતોષ મળે એવો માર્ગ મળ્યો છે. હું પણ, '૩૦ની સાત્ર સુધી ભ્રમમાં હતો. લડત વખતે જ મારી આંખ ઊઘડી કે ખીજાને માટે સર્વસ્વ ડૂલે કર્યા વિના આત્મસાધનાની કે ત્યાગ-વૈરાગ્યની વાત કરવી એ મિથ્યા છે. આત્મસાધકનો પ્રધાન ગુણ તો પ્રેમ, અને પ્રેમ એટલે સ્વાર્પણ! ગાંધીજીએ પોતાના જીવનથી આ બતાવી આપ્યું છે. તમારામાં એ મેળવવાની શક્તિ ખીજરૂપે પડેલી છે. હું તો માયામાં લપટાયેલો છું. અહીં ખેડાં થશે એટલો કર્મયોગ કરીશ અને સંતોષ મેળવીશ.'

હિંમતભાઈના આશીર્વાદ લઈ અમે મારે ગામ ઊપડ્યા. એક રાતમાં દીપકભાઈએ મને પોતાનો બનાવી લીધો હતો. હિંમતભાઈ અને ગિરનારના પંડિતજી મને ખેંચી શક્યા હતા. એમની આંખ અને એમની વાણી મારા હૃદય ઉપર રાજ ભોગવતી; પણ દીપક-ભાઈના પ્રેમે મને એમનો કરી મૂક્યો. એ પ્રેમનો ભાર મને કોઈ દિવસ ન લાગ્યો. હું એમનાથી કોઈ દિવસ દુઝાયો નહિ-અંજાયો નહિ. પૂર્વના કોઈ પણ સંબંધ કરતાં આ સ્થિતિમાં વધુ સ્વાભાવિકતા અને એટલે જ વધુ માધુર્ય હતું.

ઘેર જઈ મારા માતાપિતાને મેં દીપકભાઈની ઓળખાણ કરાવી, અને હું એમની સાથે જવા માગું છું એમ જણાવ્યું. મારો એ નિશ્ચય છે એમ સ્પષ્ટ કર્યું. માત્ર આશીર્વાદ લેવા આવ્યો છું. આપશો તો હજવે હૈયે જઈશ, નહિ આપો તો ભારે હૈયે પણ જઈશ તો ખરો જ. માતાપિતા મારો નિશ્ચય સમજ્યાં. તેઓ ગળગળાં થયાં, પણ રળ આપી. કાગળ લખવા અને જોડમાંથી છૂટ્યા પછી ઘેર આવવાનું કહ્યું. હું જોતો હતો કે મારાં માતાપિતા કાં તો નવા યુગનું તેજ ઝીલવા લાગ્યાં છે, અથવા મારા વિયોગથી ટેવાવા લાગ્યાં છે; અથવા તો બંને વસ્તુની કાંઈક અસર છે.

ભીની આંખે મારી બાએ અમને બંનેને કંસાર ખવડાવ્યો. અમારા કપાળમાં તિલક કર્યાં. અમે ભક્તિપૂર્વક નમ્યા અને આશીર્વાદ લઈ રાજકોટ પહોંચ્યા. હિંમતભાઈ આ જાણીને ખુશ ખુશ થઈ ગયા. એ તો આ બધામાં ઇશ્વરની કૃપા જ જોતા હતા.

‘દીપકભાઈ સાથે હું છાવણીમાં આવ્યો અને ત્યાર પછી તો તમે બધું જાણો છો.’

નિરંજને પૂછ્યું: ‘તમને છાવણી પહેલવહેલી કેવી લાગી?’ એણે કહ્યું: ‘મારી કલ્પના તો કાંઈક અજબ હતી. સત્યાગ્રહની લડતમાં જતે જ દુઃખ ખમવાનું અને મરવાનું; એટલે મેં તંબૂડેરાની તો કલ્પના નહોતી કરી, પણ મેં એમ માન્યું હતું કે ત્યાં તો બધા ધીરગંભીર ભેળા થયા હશે; પણ મેં તો ઊલટું જ જોયું. સૈનિકોનાં તોફાન, ધીંગામસ્તી જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. કોઈ પોલીસોના માર ખાઇને કે ત્રાસ સહન કરીને આવ્યો હોય તો વળી એાર તોફાન જાગે. બે-ચાર દિવસ આ મસ્તી સાથે મારા મનનો મેળ ન બેઠો, પણ હું સમજી ગયો કે લોકો જેને દુઃખ અને ત્રાસ માને છે તેને સૈનિકો મોજ માને છે અને એની જ આ મસ્તી છે. દુઃખની વાત છે કે મારામાં હજી લગી એ મસ્તી નથી આવી, પણ મને એ ગમી છે તો કો’ક દિવસ એ આવી જ જશે. બસ, હવે કાંઈ રહે છે?’

નિરંજન પાછળ લાગ્યો હતો: ‘છાવણીથી માંડીને આજ સુધી તમે માર ખાધો અને જેલમાં આવ્યા વગેરે અમે જાણીએ છીએ, પણ તમારા ભાવિ જીવન વિષે તમે શા વિચારો કર્યા છે તે વાંધો ન હોય તો જાણવો.’

‘છાવણીમાંથી અને જેલમાંથી મેં ઘણું મેળવ્યું છે; આખી ઉંમરમાં નહોતું જાણ્યું તેટલું છેલ્લાં દોઢ વર્ષમાં જાણ્યું, એનો ઇતિહાસ ક્યાં આપવા બેસું? હું અહીં આવીને થોડું અંગ્રેજી, ઉર્દૂ કે સંસ્કૃત શીખ્યો હોઉં તેની નજીવી કિંમત છે; પણ હું મારા જીવનનો માર્ગ નક્કી કરી શક્યો છું. મારા મનમાં આજે શાંતિ છે એમ ન

માનશો; પણ એટલું તો ચોક્કસ થઈ જાય છે કે પરમશાંતિનો આ જ માર્ગ છે. મારું ચાક્રશે તો આ માર્ગ હું કદી નહિ છોડું. આજે તો હું સમજું છું કે લડાઈ અથવા સ્વરાજ્યનું કામ હું મરીશ ત્યાં સુધી ચાક્રશે. હું મારું આખું જીવન એમાં જ હોમી દેવા માગું છું. મારું વાચન-વિચાર કે ચિંતન-એ કામને કેમ વધુ ને વધુ લાયક થાઉં એ માટે છે; જરા વધુ ચોખ્ખું કરું, ગાંધીજીના માર્ગમાં મને અપાર વિશ્વાસ છે. મારા જીવનની શુદ્ધિ કહો, દેશની સ્વતંત્રતા કહો કે જગતની શાંતિ કહો—મધું એ માર્ગે જ થવાનું છે એમ મને લાગી ગયું છે. તમે એમ ન માનજો કે જીવનનો ઉદ્ભવ, એનો હેતુ અને અંત; એની સ્થિતિ મને સમજાઈ ગયાં છે. એ તો હજીય નથી સમજતો, પણ હું એટલું સમજ્યો છું કે હું જીવું છું એ સાચી વાત છે, મરવાનો છું એ પણ સાચી વાત છે. મારે આપઘાત કરવો નથી, એટલે જેટલાં વર્ષો જીવવાનો હોઉં તેટલાં વર્ષોનો સદુપયોગ કરવા માગું છું અને જીવતા જીવનમાં જ શાંતિ મેળવવા માગું છું. મારા અતિ અલ્પ અનુભવમાં મેં એટલું જોયું છે કે સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલાં સંકટોમાં કાંઈ અજાણ મીડાશ રહેલી છે. એ મીડાશ ભોગવતાં જ ઉપજા સવાલોના જવાબ હું કો'ક દિવસ મેળવી શકીશ એવો મને વિશ્વાસ છે.

મિત્રો! ધાર્યા કરતાં મેં લાંબું કહી નાખ્યું છે, પણ આથી ટૂંકું થઈ શકે એમ નહોતું. લગ્નની વાત અંગત ગણાય, પણ એ પ્રસંગ ન આવ્યો હોત તો હું ગિરનાર ન ભાગત અને તો પછી અહીં આવત કે કેમ એ પણ શંકા જ; એટલે મેં એની ચર્ચા કરી છે. હવે તો તમારા બધા ય પાસેથી એટલી આશા રાખું કે હું ખોટું માર્ગે જઈ તે દિવસે તમે મને ચેતવજો—ન ચેતું તો ખેંચીને સાચે માર્ગે લાવજો.'

વ્રજમોહનની કથા પૂરી થયા પછી થોડીક પળો ગંભીર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

નવજવાન

૧

જ્યંતની ઉંમર માત્ર વીસ વરસની હતી. મૂઢનો દોરો હજી ફૂટ્યો નહોતો. મેં ઉપર ભરપૂર નિખાલસતા અને આંખમાં જિજ્ઞાસા તરવરતી હતી. દુશ્મનને પણ વહાલો જાણે એવો સુંદર ચહેરો હતો. ફાંસીને માયડે ચઢ્યો હોય તો શાભી જડે એવું ઘાટીલું શરીર હતું. સ્વાતંત્ર્યદેવીને પ્રસન્ન કરે એવો પ્રત્યેક અંગમાં તરવરાટ હતો. એની અલિદાનશક્તિ અને જળતામાં અંપલાવવાની મસ્તી સૌને આકર્ષતાં હતાં. જ્યંત સૌનો વહાલો હતો. સૌકાઈ એના ઉપર મુગ્ધ હતા.

એ બહુ ઓછું જ બોલતો. મિત્રમંડળમાં વાતોનો રસ જામ્યો હોય ત્યારે એ મૂંગો બની સૌને જોયા કરતો અને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યાં કરતો. એનું મૌન ઘણાંને ભ્રમમાં નાખતું. કેટલાક એને બાળક જેવો નિર્દોષ અને સાથે જ ઓછી શુદ્ધિનો સમજી બેસતા. જ્યંત એકલો ખેડો હોય ત્યારે એની નજર કાં તો ઝાડની ટોચ ઉપર હોય, અથવા જેલની દીવાલની પેલે પાર દેખાતા નીલરંગી આકાશ ઉપર હોય. એની મુખરેખાઓ ભાગ્યે જ બદલાતી. એ ક્યારે શેષમાં હોય છે ને ક્યારે પ્રસન્ન હોય છે તે કળી શકાય એમ નહોતું. મુખ ઉપર સૌમ્ય, તેજ અને આછી પ્રસન્નતા હમેશાં લાગતાં.

જ્યંતે બોલવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં જ કહી દીધું, કે ‘મારા બોલવામાં કંઈ અસ્પષ્ટ રહે તો પૂછી લેજો. મને મંડળીમાં બોલવાની ટેવ નથી.’ અમે બધા પણ એમ જ માનતા હતા કે ઓછાબોલો જ્યંત પાંચ-દસ મિનિટમાં એના કુમારજીવનની કથા પૂરી કરશે, પણ અમારી ધારણા ખોટી પાડતો હોય એમ ધીર બની એણે પોતાની વાત શરૂ કરી.

“આજે મને વીસમું વર્ષ ચાલે છે. બે મહિના પછી પૂરું થશે.

હું મને નાનો નથી લાગતો, પણ અહીં રહ્યો રહ્યો દરરોજ સાંભળું છું, કે ‘તું હજી નાનો છો, તને દુનિયાનો અનુભવ નથી, જીવન ભાવના જેવું ઉજ્જવલ કે આહ્લાદક નથી. જીવન જીવવું એ તો લોહાના ચણા ચાવવા જેવું કપરું કામ છે.’ મને આમ શા માટે કહેવામાં આવે છે તે હજી હું સમજ્યો નથી. જ્યારે ને ત્યારે એક યા ખીજી રૂપમાં હું આવા જ શબ્દો સાંભળ્યા કરું છું. મને તો એમ થાય છે કે એક વખત એ લોહાના ચણા મારા દાંત નીચે આવે તો ખખર પડે કે હું એનો ભુક્કો કરી શકું છું કે નહિ ! ખીજી વાત કહું : હું લડતમાં નહોતો આવ્યો ત્યારે એવું સાંભળતો, કે ‘ભાઈ ! એમાં તો વજની છાતી જોઈએ. ત્યાં છાણમાં પાડુ નથી મારવાની. ભલભલાનાં પાણી મપાઈ ગયાં છે.’ હું ચાર વરસ થયાં મનમાં ને મનમાં પ્રશ્ન પૂછું છું કે મારા પાણીનું માપ કેટલું આવ્યું ? નથી મનમાંથી જવાબ મળ્યો, નથી બહારથી કોઈએ આપ્યો, પણ એવી વાત તો આવ્યા જ કરે છે. એક દિવસ મને કોઈએ પૂછ્યું : ‘પરણ્યા છો ?’ મેં ના પાડી. તરત ફરીથી પૂછ્યું : ‘પરણવાના છો ?’ મેં ફરીને ના પાડી. પેલા શબ્દો તરત જ નવું રૂપ લઈને આવ્યા : ‘રહેવા દેજો, એ તો ખાંડાની ધાર છે. મોટા મોટા મુનિ-વરો પણ ચળી ગયા છે.’ એક સાવ નજીવી વાત કહું : નાસિક-જેલમાં અમારે ઉપવાસ કરવાના આવ્યા. તરત જ અમારી આજી-બાજી ભારેખમ મોઢાંઓ ફરી વળ્યાં : ‘આ બાળકના ખેલ ન હોય, આમાં તો જતીનની માફક કણીએ કણીએ મરવું પડશે.’ મેં કહ્યું : ‘તો મરીશું.’ જવાબ હાજર જ હતો ? ‘એ તો અત્યારે બોલાય છે.’ મારાથી ન રહેવાયું : ‘તો ખીજું શું થાય ? તમને વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો હમણું મરી દેખાડું.’ સાંભળનાર ભાઈને માફ લાગી ગયું, એ મોં ચડાવીને ચાલ્યા ગયા.

મારા જીવનમાં મને આ શબ્દોનો સખત અણગમો રહ્યો છે. બધા અનુભવીઓ અને ડાહ્યા પુરુષો પોતાનું ડહાપણ પોતા પાસે જ અ. ૪

રાખતા હોય તો કેવું સારું ! અમને છલંગો મારનારને શા માટે રોકતા હશે ? હું તો જ્યાં જઈ છું ત્યાં બધા ઉપદેશ જ દેવા મંડી પડે છે ! હું ઓછાઓએ છું એટલે અજ્ઞાન પણ હોઈશ; વાત કર્યા વિના વાત સાંભળું છું, એટલે મૂર્ખ પણ હોઈશ એમ માની લેવાની શી જરૂર ? મને કો'કે ભમાવી દીધો હશે, ઉશ્કેરીને લડતમાં ચડાવી દીધો હશે, એવાં બધાં અનુમાનો શા માટે કરવાં ! મારામાં વધુ નહિ તો મારી જાતને સંભાળવા જેટલી અને ઉપયોગ કરવા જેટલી શુદ્ધિ-શક્તિ હશે એમ નહિ માનતા હોય ? ઉપદેશ આપનાર બધા એમ તો કહે જ છે કે, 'જુવાનીમાં અમે પણ આવા જ હતા. કોઈની વાત ધ્યાનમાં પણ ન લેતા. ઠોકર ખાઈખાઈને હવે સમજ્યા છીએ.' મારા મનમાં થાય છે : 'તો અમને શા માટે હેરાન કરો છો ? ઠોકર ખાવા દો. અમે અમારી મેળે સમજી જ'શું. તમારા અનુભવ અમને શા કામના ? અને તમે ઠોકરો ખાધી, એટલે અમારે પણ ખાવી જ પડશે એમ પણ શા માટે માની લેવું ? અમે આંખ ઉઘાડી રાખીને ચાલીએ છીએ, વિચારી શકાય એટલું વિચારીને ઝંપલાવીએ છીએ; એમ છતાંય ભૂલ થતી હશે તો એની શિક્ષા ખમવા તૈયાર છીએ. કાયરની પેઠે ભૂલ થવાની ખીકે બેસી રહેવાનું કે ડાહ્યા બની જવાનું અમને કબૂલ નથી.'

—પણ આ તો હું આડી વાતે ગતરી ગયો. મારે મારી જીવન-કથા અહીં કહેવાની છે તે હવે કહી દઉં. મને થાય છે કે હું અહીં જ્ઞેયમાં-લડતમાં શા માટે આવ્યો છું ? બે-ચાર જવાઓ તો તરત મોંએ ચડી આવે છે : 'સ્વરાજ લેવા,' 'ગુલામીમાંથી મુક્ત થવા,' 'ગરીબોનું રાજ સ્થાપવા;' પણ મને આ જવાબથી સંતોષ નથી થતો. મારા મનમાં ઊંડે ઊંડે એક જવાબ પડ્યો છે તે આગળ આવવા મહેનત કરે છે : 'અહીં ખૂબ રસ આવે છે, મજા પડે છે.' તમે માનશો ? મને કોઈ મારતું હોય છે કે દુઃખ દેતું હોય છે, ત્યારે મારા અંતરમાં રસની છાજો ઊડે છે. મને તો સમજાતું જ નથી કે

જેનારા બધા કેમ ધૂળે છે ! પેલું ભજન ગવાય છે એવું હશે !

‘ માંહી પછા તે મહાસુખ માણે, દેખનારા દાઝે જો ને ! ’

આ ભજન મને બહુ ગમે છે. હું છાવણીમાં આવ્યો તે દિવસે સાંજે આ ભજન ગવાયું હતું અને ખીજે દિવસે સવારે—જ્યારે અમારે દરિયાની ખાડીમાંથી મીઠું લેવા ઊપડવાનું હતું, ત્યારે—એક ભાઈએ બુલંદ સ્વરે ગાયું હતું : ‘ રે શીર સાટે તે નટવરને વરીએ. ’ બંને ભજનોએ મારા ઉપર ઊંડી અસર કરી હતી; એ ભાવનાએ મને તરબોળ બનાવ્યો હતો. આવાં જ ભજનો મને ગમે છે. આપણી અહીંની પ્રાર્થનામાં ‘ હું પ્રસિદ્ધ પાતકી.....’, અને ‘ લગ્ન મોરી રાખો.....’ વગેરે ગવાય છે તે મને જરાય નથી ગમતાં. આપણે તે શું સાવ નમાલા છીએ કે રોદણાં જ રજા કરીએ ? મને તો થાય છે કે જેમ નમાલા લોકોનું સરકાર ન સાંભળે, તેમ ભગવાન પણ ન સાંભળે.

હું વાત કહેતો કહેતો આડો ઊતરી જઈ છું. તમે માન્યું હશે કે હું બોલી જ નહિ શકું, ખરું ? હું ઓછાબોલો છું એ વાત સાચી; પણ એનો અર્થ એમ નથી, કે મને બોલતાં આવડતું નથી. હાલતમાં આવ્યા પહેલાં આપણા એક વિચારકના મોંએથી મેં સાંભળ્યું હતું, કે ‘ ઇન્દ્રિયોની પેઠે શબ્દો પણ અતિ વપરાશથી નિર્વીર્ય બની જાય છે. ’ મને આ વાક્ય હાડોહાડ લાગી ગયું, અને ત્યારથી મેં મારી જીભ ઉપર લગામ ચડાવી.

હવે મારી વાત શરૂ કરું. આઠ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધીનું ખાસ સાંભરતું નથી. મારી બા કહેતી કે હું માંદો જ રહ્યા કરતો. મારું આ શરીર જોઈને તમે નહિ માનો, પણ હું સાવ મુડદાલ હતો. મોં ઉપરથી માખી ઉડાડવાની પણ મારામાં હોંશ નહોતી. એમાંથી હું કેમ ઊગરી ગયો તે વિસ્તારથી તમને કહેવાનો છું. મારી વાતમાં રડવાનું તો આવશે જ નહિ, એવી આશા રાખીને બેઠા હશે તો તમે નિરાશ થશો.

હું નવ કે દસ વરસનો થયો, ત્યારે અમારી પાડોશમાં એક વૈષ્ણવકુટુંબ રહેવા આવ્યું. એના ઘરમાં એક બહેન બહુ જ ધાર્મિક વૃત્તિનાં હતાં. ત્યાં દરરોજ રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવત વંચાતું હતું. ધીમે ધીમે હું ત્યાં સાંભળવા જવા લાગ્યો. શરૂ શરૂમાં તો મને માત્ર પ્રસાદીતું જ આકર્ષણ હતું, પણ દિવસો જતાં મને એ કથાઓમાં રસ આવવા લાગ્યો. મોટા રાક્ષસોની, પહાડો અને જંગલોની વાતો મને પ્રિય થવા લાગી. લડાઈના રસતું તો પૂછવું જ શું ? પણ હું સાવ દૂબળો હતો. મારું દૂબળાપણું પહેલવહેલું મને ત્યારે સાલવા લાગ્યું.

મારાં માતાપિતા મારા ઉપર અગાધ પ્રેમ રાખતાં; આજે પણ રાખે છે. એમના જીવની પેઠે મને જાણવતાં. મારા માટે પોતાનું સર્વસ્વ આપવાની એમની તૈયારી હતી. મારું શરીર સારું કરવા એમનાથી બને તેટલી તેઓ મહેનત કરતાં. તેઓ બહુ ભણ્યાં નહોતાં, એટલે ‘વિકાસ’ અને ‘સંસ્કારિતા’માં નહોતાં સમજતાં; પણ જેટલું સમજતાં તેટલું મને અચૂક આપતાં. એમનાં જીવનની મુરદ હતી, કે ‘હું કોઈનો ઓશિયાળો ન રહું’, આ દુનિયાના વ્યવહારમાં કોઈથી પાછળ ન રહું. પ્રામાણિક જીવન જીવી મારી જાતની અને કુટુંબની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરું.’ તેઓ પોતે સાચાં, પ્રામાણિક અને ધાર્મિક હતાં; આજે પણ છે. અમારાં સગાંવહાલાંઓમાં એમના સાચની પ્રતિષ્ઠા છે.

આરમે વરસે હું પોતે જ રામાયણ, મહાભારત ને ભાગવત વાંચવા લાગ્યો. મારું શરીર ઠીક થતું જતું હતું, અને વધુ ઠીક કરવાની મારી ઇચ્છા હતી; બાપાના પ્રયત્નો હતા. આ ધર્મપુસ્તકોએ મારા ઉપર કેવા સંસ્કાર પાડ્યા તે પણ કહું. મને સૌ કરતાં હનુમાન ઉપર વધુ પ્રીતિ થઈ. એનો હું ભક્ત બની ગયો. ભીમની વાતમાં મને રસ પડતો; પણ મને એ સાવ ભૂત જેવો જ લાગતો હતો. રામચંદ્રજી મને ઠરેલ લાગતા. શ્રીકૃષ્ણની બંસી ને તોફાન મને

ગમ્યાં; ન ગમી એક એમની ગોપિકામંડળી. ડાણુ જાણે શા માટે પણ શ્રીકૃષ્ણની એ ‘લીલા’એ મને આકર્ષ્યો જ નહિ. કદાચ અંતરમાં વસી ગયેલો હનુમાન એનો વિરોધ કરતો હોય !

જ્યાં સુધી પેલાં ધાર્મિક બહેનની પાડોશમાં રહેવાનું બન્યું ત્યાં સુધી આ સંસ્કારો રહ્યા. હું ચૌદ વર્ષનો સમજાણો છોકરો થયો ત્યાં સુધી મારા હૃદયદેવ એકલા હનુમાન જ હતા; પણ એવામાં અમે ઘર બદલ્યું. નવા ઘરનો પાડોશ સારો નહોતો; ખરાબ છોકરાઓની સંગતમાં હું ફસાયો. હનુમાન પાસેથી ગળડતો ગળડતો ‘બધાં લખણે પૂરો’ બની ગયો. આ, બીડી ને હોટલ મને પ્રિય થવા લાગ્યાં. નવા બાઈબિંધોની સોળતે મને કેટલીક કુટેવો પણ શીખવી. આરંભમાં તો એ વ્યસનો અને કુટેવોમાં મને આનંદની અવધિ જણાઈ, પણ ધીમે ધીમે શરીર ઘસાવા લાગ્યું. પિતાએ મને પારખી લીધો હશે એમ માનું છું; કારણ કે તેઓ મને ઝીણું ઝીણું પૂછવા કરતા અને ચિંતા પ્રકટ કરતા. એમને મારા ઉપર અપાર હેત હતું એટલે મારા ઉપર રોગ તો ન કરતા, પણ ક્યારેક જિંચે સાદે મને શિખામણ આપતા.”

૨

એક વર્ષ આમ વીતી ગયું. મારા પિતાએ કંઈક બહાનું કાઢીને ત્યાંથી ઘર બદલ્યું. મને એ ન ગમ્યું, પણ એમાં મારું ચાલ્યું નહિ. નવા ઘરમાં આવતાંની સાથે જ એક પ્રસંગ બન્યો, અને મારી પાયમાલી અટકી ગઈ. નવા ઘરની પાછળ એક મેદાન હતું, ત્યાં એક સમારંભ ચાલતો હતો. કુતુહલથી પ્રેરાઈ હું જોવા માટે ગયો. એક મોટા મંડપ રચેલો હતો. પ્રવેશદ્વારે સોનેરી અક્ષર વડે લખેલું હતું: ‘શ્રી બજરંગ-શક્તિ-આશ્રમ’ હું સમજ્યો કે અખાડાની સ્થાપના થઈ રહી છે. સમારંભમાં મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રી બાઈબિહેનો હતાં, એમનો જ ઉત્સવ હતો. મારી ઉંમરના છોકરાઓને

કસરતના અદ્ભુત પ્રયોગો કરતા બેઈ, હું દિંગ થઈ ગયો. ખીજે જ દિવસે મેં એ તરફ પગલાં ભર્યાં. આડેક દિવસ તો શરમાયો, પણ મારી શરમ ભાંગનાર અને મારા જેવા અનેક કુમારોની શરમ ભાંગી એમની જીવનનૌકાને ઉગારનાર દક્ષિણી વ્યાયામશિક્ષક મને મળી ગયા; એમણે મને તારી લીધો.

તેઓ અનુભવી હતા. મારી આંખ ઉપરથી મારી ટેવો, કુટેવો એમણે પારખી લીધી. એમના પ્રેમને વશ થઈ મેં શરમ, દુઃખ અને સંકોચની સાથે મારું હૃદય ઉઘાડ્યું. એમણે મારો વાંસો થાપ્યો અને કહ્યું: ‘હું તો તારાથી જ ખરાબ હતો. તું કસરત કરીશ, એટલે બધું આપોઆપ સુધરી જશે;’ અને બન્યું પણ એમ જ. કોઈની સલાહ, સૂચના કે પ્રેરણા વિના મારાં વ્યસનો અને કુટેવો છૂટી ગયાં. મને શરીર ઉપર એટલો અનુરાગ પેદા થયો કે શરીર બગડે એવું મારાંની કશું થતું જ નહિ. પ્રથમ છ મહિના સુધી શરીરમાં ખાસ ફેર ન જણાયો, પણ પછી મારું શરીર વળવા લાગ્યું. ખીજા એક વર્ષમાં તો હું અક્ષમસ્ત બની ગયો. અમસ્થો અમસ્થો દીવાલ સાથે અથડાયા કરું એવો થઈ ગયો.

આ એક વર્ષમાં કેવળ શારીરિક સંપત્તિ જ મેળવી એમ નહિ, પણ અત્યારે મારામાં જે અગ્નિ છે તેની ચિનગારી તો ત્યાં જ મુકાઈ છે. અમારા વ્યાયામશિક્ષક કેવળ માંસના લોચા વધારનાર જ નહોતા; તેઓ શિવાજીના વારસ હતા અને સમર્થ રામદાસ અને બજરંગ બલિના ઉપાસક હતા. અમારા કાનમાં તેઓ દરરોજ વીરમંત્રો ફૂંકતા. બ્યારે તેઓ શિવાજી, રામદાસ કે હનુમાનજીની વાત કરતા ત્યારે અમે પચાસ કુમારો એક ચિત્તે સાંભળી રહેતા; અને એમના જેવા થવાના અભિલાષ સેવતા. અમારા અંગેઅંગમાં રાષ્ટ્રીયતાનું ચેતન વ્યાપી જતું. ‘નિર્જાનો રક્ષા કરો’ એ બાવના મગજમાં ઘૂંમવા લાગતી.

હું ક્યાં બળ્યોતો હતો, શું બળ્યોતો હતો એ સંબંધી તો કંઈ

કહેવા જેવું જ નથી. ત્યાંથી કશું શીખ્યો જ નથી. મને એ સ્થળમાં કેઈ દિવસ આનંદ આવ્યો જ નથી. ત્યાંના કલાકો મારે માટે શિક્ષારૂપ હતા. ત્યાંના કેઈ શિક્ષણ તરફ મને આકર્ષણ નહોતું, આજે પણ નથી. સાચું શિક્ષણ મને અખાડામાં મળ્યું. સાચા શિક્ષાગુરુ પણ ત્યાં જ સાંપડ્યા.

હું લડતમાં આવ્યો ત્યાં સુધી નિયમિત અખાડામાં જતો. વ્યાયામશિક્ષકને મારી ઉપર ખૂબ પ્રેમ હતો. તેઓ મને હનુમાન જેવા થવા માટે કહેતા અને હનુમાનની સેવા અને ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી, ભારતમાતાને પરદેશીઓના હાથમાંથી છોડાવવાનું સમજાવતા. એ દિવસોમાં મને એમ જ થતું કે આખા દેશમાં ઠેર ઠેર શક્તિ-આશ્રમે સ્થાપવા જોઈએ, અને દેશના આશાદીપક જેવા કુમારોને આજના ઝેરી વાતાવરણમાંથી બચાવી લેવા જોઈએ. ત્યારે હું આટલું બધું સમજતો નહિ, તેમ બીજા અખાડાઓ કે અખાડાશિક્ષકોને મેં જોયેલા પણ નહિ. આજે તો હું દુઃખદ રીતે જાણું છું, કે પહેલવાનોનો મોટો ભાગ દેશનાં મોંઘાં ધી, દૂધ અને માલમલ્લીદા ઉડાવી દેશને ભારરૂપ થઈ રહ્યો છે. પોતાનું શરીર સુખી અને અલભસ્ત રહે એ સિવાય એમને બીજી એકેય ભાવના નથી; પરંતુ આવું જાણ્યા પછી પણ જુવાન પ્રગ્નને ધડવા માટેનું સ્થાન તો મને વ્યાયામમંદિરો જ લાગે છે. એના તરફનું મારું આકર્ષણ ઓછું નથી થયું. ઊગતી પ્રગ્નને કેળવવાનાં અનેક સાધનોમાં અખાડો મને સર્વોત્તમ લાગે છે. શરત એટલી, કે ત્યાં ‘અનરંગ બલિ’ની શક્તિની સાથે ભક્તિની પણ ઉપાસના થવી જોઈએ.

અખાડાએ મારું જીવન બદલી નાખ્યું. ત્રણ વર્ષ પહેલાં વાંચેલા રામાયણ અને મહાભારતની વીરકથાઓ જીવનમાં ઉતારવાનું જ્ઞેશ આવવા લાગ્યું. આ જીવનમાં પરણવું તો નહિ જ એમ મેં નક્કી કરી લીધું.

મને સોળ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં હતાં, ત્યારે મારું બદન

ફાટફાટ થતું હતું. જીવાની ઉછાળા મારતી હતી. વ્યાયામશિક્ષકના પ્રતાપે સમજણ આવી હતી, એટલે એ જીવાનીનો દુરુપયોગ નહોતો થતો. ‘નખળાઓનું રક્ષણ’ એ ભાવના જોર કરતી જતી હતી. એ દિવસોમાં કોઈ નખળાં વિદ્યાર્થીને નિશાળમાં કે બહાર કોઈ હરામખોર છોકરો સતાવતો હોય તો હું જાનના જોખમે એમાં પડતો, અને હરામખોરનાં હાડકાં ખોખરાં કરતો. મેં એવા કેટલાય છોકરાઓને ટીપ્પા છે. આવી લડાઈઓમાં હું પણ ક્યારેક માર ખાતો, પરંતુ એવું ઓછું બનતું; કારણ કે કુસ્તી, લાઠી અને મારી વજ્રમૂઢી વખણાતાં.

એક દિવસ વ્યાયામશિક્ષકે મને નેપાળી વીર ખડગબહાદુરની વાત કહી. મારાં રોમેરોમ ચેતન સ્ફુરવા લાગ્યું. હું પણ મારી કોઈ બહેનની ધજગત બચાવવા જેલમાં જઈ શકું, જરૂર પડે તો મરી શકું, એવી એવી ધચ્છાઓ થવા લાગી. એક દિવસ એમણે જતીનની વાત કરી. મારા મનમાં કણીએ કણીએ મરવાના અભિપ્રાયો ઊછળવા લાગ્યા. હું હોમાઈ જવાનો પ્રસંગ જ શોધવા લાગ્યો.

ઉપરાંત, એ દિવસોમાં હું ‘કુમાર’ વાંચતો. એમાં વિજ્ઞાન-વીરોની, સમુદ્રની સફરો ખેડનારાઓની, આભમાં હવાઈ જહાજ ઉડાડનારાઓની અને હિમાલયનાં શિખરો ઘૂમનારાઓની વાતો આવતી. આ વાંચતાં હું એટલો તદ્દલીન થઈ જતો, કે જાણે જાતે જ અનુભવ લેતો હોઉં !

આ દિવસોમાં જ અમારા વ્યાયામશિક્ષકે મારા પાસે ક્રાંતિકારી સાહિત્ય મૂક્યું. એ ખુદીરામ ખોઝ, ચંદ્રશેખર આઝાદ અને રામપ્રસાદ બિસ્મિલ મારા આદર્શો બની ગયા. ‘આપણે ગુલામ છીએ’ એ વિચારથી હું સળગી જાઉં. મારા શિક્ષક હમેશાં આ અગ્નિમાં ઘી હોમવા લાગ્યા. દેશ-પરદેશના જીવાનોની વાતો કરી મને મસ્ત બનાવવા લાગ્યા. એમણે કોઈ દિવસ મારા પાસે દલીલો કે આંકડાઓ નહોતા મૂક્યા. માત્ર એક જ ખ્યાલ હું સાંભળ્યા કરતો કે આપણે ગુલામ છીએ, આખી ધરતીના પડ ઉપર આપણા જેવી નિર્મલ્ય

પ્રજા એકે ય નથી. મારા શિક્ષક ન્યારેત્યારે ખોલતા, કે ‘આપણને ધનધાન્ય આપનારી ભારતમાતા આજે પરદેશીઓને હાથ પડી છે, બિચારી ત્રીસ કરોડ સંતાનોની માતા હોવા છતાં એક લાખ માણુ-સોથી પીડાય છે, એનો પોકાર કોઈ સાંભળતું નથી, પોતાના વીર પુત્રોને યાદ કરી કરી એ ચોધાર આંસુએ રહે છે. આજે માતાનાં આંસુના એક ટીપા ઉપર લોહીની નીકે વહેવડાવનાર, પવિત્ર અને ખીણોમાં આથડનાર—એ પ્રતાપ અને શિવાજી ક્યાં છે? આજે ભીષ્મ અને અર્જુન, રામ અને કૃષ્ણની પ્રજા નામદે જતી છે. માતાને પોકાર કોઈ સાંભળતું નથી. જયંત! તારા જેવા કુમારે ઉપર અત્યારે માતાની આશામીટ મંડાયેલી છે. પરદેશીઓના પંજમાંથી માતાને છોડાવો અને મુક્ત કરો. ફરીને એને એના તેજોમય સિંહાસન ઉપર બેસાડો. એના શીરે આખું જગત અંજાઈ જાય એવો રાજમુગટ ‘મૂકો!’

આ શબ્દો મારો પ્રાણ જાગ્રત કરી, મારા દેશને પીડનારાઓ તરફ રોષની જ્વાળાઓ પ્રકટાવતા. ‘અસ મારું કે મરું’ એ એક જ ધૂન ત્યારે મગજમાં લાગી રહેલી.

૩

‘પણ એક દિવસે એક કરુણ ઘટના જતી ગઈ. એ દિવસથી મારી લાડીનું જેર ધીમું પડી ગયું. એક ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના હું ઘા કરી શકતો તે હવે અચકાવા લાગ્યો. ઘણી વાર હું મારા ભાઈબંધો સાથે રાતે ફરવા નીકળતો. રાત્રે ફરવામાં લાડી તો સાથે હોય જ. એક રાત્રે લગભગ અગિયાર વાગે અમે ફરીને પાછા આવતા હતા, ત્યારે એક દારૂડિયો મળ્યો. લયડિયાં ખાતો, ગાળો ખોલતો રસ્તા વચ્ચે એ ચાલ્યો આવતો હતો. આજ પહેલાં મેં ઘણા દારૂડિયાને ખોખરા કર્યા હતા. હું એમ જ માનતો કે દારૂ પીવો એ દુષ્ટતા છે. દારૂ પીનાર સારો માણસ હોઈ શકે જ નહિ, અને એવા માણસોની

સામે થવું એ મારો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો. દારૂડિયામાં જોર નથી હોતું, અને એક વાર એને નીચે પટકી દીધા પછી એ જીભો ન થઈ શકે તે અમે જાણતા હતા. અમે જાણી જોઈને પેલા દારૂડિયાની સામે ચાલ્યા. એ લથડિયાં ખાતો જરા પડ્યો નીકળી ગયો. મારાથી ન રહેવાયું એટલે હું પોતે જ આડો જઈ એની સાથે અથડાયો અને મેં જ ખૂમ પાડી : ‘અદમાશ દેખતા નહિ હૈ!’ આ ખૂમની સાથે જ મેં એના ગાલ ઉપર એક તમાચો ચોડી દીધો. મારો હાથ લોખંડી હતો. ગાલ ઉપર તમાચો પડતાં જ એ ધ્રુવ દહને નીચે પટકાઈ પડ્યો. એના દાંતમાંથી લોહી નીકળવા લાગ્યું. મેં અને મારા ભાઈઓએ એની કમ્મર ઉપર એક એક લાત લગાવી, પણ એટલેથી અમને સંતોષ ન થયો. અમે એને મરેલા ઢોરને ઢસડે એમ પગથી પકડીને ઢસડ્યો અને ઢસડતાં ઢસડતાં બાજુની શેરીમાં લઈ ગયા. એનાં કપડાં તો ફાટેલાં હતાં જ, પણ ચામડી સાજી હતી તે ચીરાઈ; અને બીજા એકએ ઠેકાણેથી લોહી નીકળવા લાગ્યું.

અમે આ ધર્મકૃત્ય કરી મનમાં સંતોષ પામતા એ શેરીમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં એક બાઈ સામે મળી. એની સાથે બારેક વરસનો છોકરો હતો. બાઈએ અમને જોતાં જ પૂછ્યું : ‘ભાઈ! આટલામાં કોઈ દારૂડિયો જોયો?’ મેં તરત જ પૂછ્યું : ‘કેમ, તમારું કંઈ લઈ ગયો છે? તમારી કંઈ મશકરી કરી ગયો છે?’ મારા હાથમાં ચળ ઊપડવા લાગી. બાઈએ નિસાસો નાખીને કહ્યું : ‘તમે જોયો હોય તો ક્રિયો ને કે ક્યાં છે?’ મારા મનના ભાવ બદલાવા લાગ્યા. મેં પૂછ્યું : ‘તમારો કંઈ સગો થાય છે?’ બાઈએ કપાળ ફૂટીને કહ્યું : ‘જોયો હોય તો ઝટ જવાબ આપો ને શું કામ ટગવો છો? ઇ મારો ધણી હશે!’ આ સાંભળતાં જ મેં ધૂનરી અનુભવી. જીવનમાં એ પડેલો જ પ્રસંગ!

અમે એને દારૂડિયો બતાવ્યો. અંધારામાં પણ એ એના ધણીને ઓળખી ગઈ. નિસાસા નાખતી, ક્રોધ અને દુઃખથી બળડતી.

એ એને ઉઠાડવા લાગી, પણ એ ઊભો ન થઈ શક્યો. બાઈ બોલી: 'કાંઈએ માર્યો લાગે છે' આમ બોલતાં જ એનો હાથ લોહીવાળો થયો. એનાથી ચીસ પડાઈ ગઈ. 'અરરર! નખખોદ જાગે મારનારનું.' બાઈ વધુ ન બોલી શકી. એ પણ નીચે બેસી ગઈ અને દારૂડિયાનું આખું શરીર જોવા લાગી. એના મોંમાંથી એક પછી એક ગાળ ને શાપ છૂટવા લાગ્યા.

થોડી વાર રહી બાઈએ એના છોકરાને કહ્યું, કે 'પાડોશમાંથી કો'કને બોલાવી આવ; એટલે આપણે આને ઉપાડી જઈ.' મારા મિત્રો અને હું સ્તબ્ધ બની ઊભા હતા. અમે અમારો યુનો જાહેર ન કરી શક્યા, પણ પેલા છોકરાને અમે રોક્યો અને બાઈને કહ્યું: 'તમારું ઘર ક્યાં છે? ચાલો, અમે ઉપાડીને મૂકી જઈએ.' ધરતી ખદખદી જાય એવો ધોર નિઃશ્વાસ મૂકી બાઈએ કહ્યું: 'તમતમારે જવ ભાઈ, ઈ તો છોકરો કો'કને તેડી આવશે.'

'અમારામાંથી એક જણ બોલ્યો: 'ભંગિયા લાગે છે!' બાઈ સાંભળી ગઈ.

'હા, ભાઈ! ભગવાને અમને ભંગિયાનો અવતાર આપ્યો છે; નંઈ તો કાંઈ આમ હોય! દારૂ તો લોક માતર પીએ છે, એને તો કોઈ મારવા નથી જતું અને મારા આ રોટલાના રળનારને કો'કે ઢોરની જેમ ટીપી નાખ્યો. હું તો કહું છું કે એને રૂંવે રૂંવે કીડા પડશે!'

હું કંપી ઊઠ્યો. મારાથી ન રહેવાયું, મેં કહ્યું:

'બહેન, અમને ખબર નહિ, અમે જાણું કે કોઈ લુચ્ચો લકડો હશે; એટલે અમારાથી મર્યાદા ગયું. અમને માફ કરજો.'

બાઈ અંધારામાં અમારાં મોઢાં જોઈ રહી: 'કાંઈ વાંધો નંઈ ભાઈ, તમારા મનને ટાઢક થઈ હોય તો બસ. અમારો તો અવતાર ભંગિયાનો એટલે બધું ય ભોગવી લેવાનું. હ્યો, હવે તમતમારે જવ.'

'અમે ક્યાં જઈએ?' અમે આગ્રહ કર્યો કે અમે જ મૂકવા

આવીએ, પણ ઘણી વાર સુધી બાઈએ ન માન્યું. એનો એક એક શબ્દ મને વીંધવા લાગ્યો. મેં બાઈ પાસે કાલાવાત્રા કર્યા કે કોઈ રીતે મને મૂકવા આવવા દો! આખરે બાઈએ કબૂલ રાખ્યું અને અમે બે જણાએ ઝોળી કરી દારૂડિયાને ઉપાજો. એ હજી બેથુદ્ધ સ્થિતિમાં જ હતો. ભંગીવાસના ઝાંપા પાસે આવતાં બાઈએ કહ્યું: ‘બસ, ભાઈ! અહીં મૂકી દો. હવે અમે લઈ જશું.’ અમે કહ્યું: ‘ના, ના, અમે ઠેક ઘર સુધી મૂકી જશું;’ પણ બાઈ શાની માને? એ તો કહેવા લાગી, ‘મારાથી તમારી દેહને નો અભડાવાય! ઇ પાપમાં હું નો પડું. તમે આટલું કયું તે તમારો વાંક ધોવાઈ ગયો. જાવ, ભગવાન તમારું બલું કરશે.’

અમે ન માન્યા અને છેવટે એને ઘર સુધી લઈ ગયા. મેં પહેલવહેલો જ ભંગીવાસ જોયો અને તે પણ રાતના બાર વાગે. ભંગીવાસમાં દુર્ગંધનો પાર નહોતો, આ દારૂડિયાને ઘેર એક એની આંધળી ડોસી વાટ જોઈને બેઠી હતી. એણે જ્યારે મારની વાત સાંભળી, ત્યારે કંઈપાંત કરવા લાગી. દારૂડિયાનો નશો ઊતરવા લાગ્યો. બાઈએ ઘરમાં દીવો ચેતવ્યો. અમે નાક ઉપર રૂમાલ દાખી ઓસરીમાં બેઠા. ઘરમાં બે-ચાર ચીંથરાં, ત્રણ-ચાર હાંડલાં, એક ડબલું અને બે ભાંગલા ખાટલા પછાં હતાં. આ બધી એની મિલકત હતી. દીવાના અજવાળામાં અમે દારૂડિયાને જોયો. એને ધાર્યા કરતાં વધુ લાગેલું હતું, પણ અમારો ગુનો કોઈએ ગણાવ્યો જ નહિ. સૌ પોતાના નશીબનો જ વાંક કાઢવા લાગ્યા.

ત્યાં ઓસરીના ઓટલા ઉપર બેઠા બેઠા મેં જાણ્યું કે આ દારૂડિયો, જેનું નામ મેઘો હતું તે આજે પગાર લઈને ઘેર આવતો હતો. એની વડુ પહેલેથી જ જાણતી હતી કે આજે ખિરસામાં પૈસા આવતાં એ જરૂર પીઠામાં જવાનો, અને ખિરસાં ખાલી કરવાનો. એને સાત રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. એમાં આખા ઘરનો મહિનો

ગુન્નરવાનો હતો. દર વખતે એની વહુ એને પરચારે. ઘેર લઈ આવતી અને પૈસા લઈ લેતી. જ્યારે એમ કરવાનું બૂલે, ત્યારે મેઘો ખાલી ખિસ્સે જ પાછો આવે. મેઘો ખિચારો દાડ તો આડ પાર આનાનો જ પીતો, પણ કોઈ ભાઈબિંધ પૈસા ઉઠાવી જતો અથવા આવી રીતે ક્યાંક કુટાઈ જતો અને પૈસા ખોઈ આવતો. આજે એના ખિસ્સામાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ અને એક રૂપાની પાવડી નીકળી. આ સવા-પાંચ રૂપિયામાં એક મહિનો ગુન્નરવાનો હતો. મેઘાની વહુ એને છોકરો મળૂંરી કરતાં, પણ હમણાં એ મોસમ નહોતી. આ મહિને એ જે જણ થઈને મેઘાની કમાણીમાં માંડ એક રૂપિયાનો વધારો કરી શક્યાં હતાં, આમ છતાં મેં એ બાઈ પાસેથી જાણ્યું કે બધાં 'સારી રીતે' પેટ તો ભરતાં જ. મેઘાની વહુ ગમે ત્યાંથી એક-જૂઠું ઝાગી આવતી અને ઘરની ગરીબાઈને ઉચ્ચ વર્ણના એકવાડથી ઢાંકી દેતી.

૪

આ દૃશ્ય મારા જીવનમાં નવું હતું. મેઘાને મારવા બદલ અમને પારાવાર દુઃખ થવા લાગ્યું. આ પ્રસંગ બન્યો ત્યાં સુધી તમામ દુઃખનો નિકાલ મારવામાં ને મરવામાં જ છે, એટલું હું સમજતો. આ પ્રસંગે મને વિચારમાં નાખી દીધો. લોહીનો ધમધમાટ એછો થવા લાગ્યો. રાતે જે વાગે ભારે હૈયે હું ઘેર પહોંચ્યો. મિત્રો તેમને ઘેર ગયા.

મારી રાત બગડી ગઈ. સવારના છ વાગ્યા સુધી પથારી ધસ્યા કરી. મારી બાને આશ્ચર્ય થયું કે હું આજે ચાર વાગે જાગીને અખાડે કેમ નથી ગયો? પણ કોઈ કશું બોલ્યું નહિ. રાતે હું મોડો આવેલો; પણ આવ્યો ત્યારે જે વાગ્યા હતા એમ કોઈ નહોતું જાણતું. તે દિવસે હું અખાડે ન ગયો. મારા બળવાન શરીર સામે મને તે દિવસે સહેજ અણગમો આવ્યો. તમાચો મારનાર લોખંડી

હાથથી હું મનમાં ને મનમાં શરમાવા લાગ્યો. મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ તે દિવસે હું ગંભીર બની વિચારમાં પડી ગયો, પણ આ પ્રદેશ મારા માટે અનુકૂળ હતો. હું કશું સમજ્યો નહિ. માત્ર મારવું અને મરવું એ મારો જીવનસિદ્ધાંત હતો તે મોળો પડવા માંજ્યો.

બીજો દિવસે સવારે ચાર વાગે અપાડે ગયો. કાંઈ કસરત ન કરી. બ્યાંત્યાં થોડી વાર આંટા માર્યા. શિક્ષકને થયું કે આજ ભાઈ કાંઈક મૂંઝવણમાં પડ્યા છે. એમણે તો માન્યું, કે ‘મારા બાપાએ લક્ષ્મી ગોઠવણ કરવા માંડી હશે.’ આવા અનુભવો એમને ખૂબ થયેલા. એમણે મને પૂછ્યું: ‘કેમ જ્યંત, આજ કાંઈ ગંભીર બની ગયો છે? પરણવું તો નથી ને?’ મેં ના પાડી. પેલો કરુણ પ્રસંગ એટલી જ કરુણતાથી વર્ણવ્યો. શિક્ષકને પણ એ કરુણતાનો સ્પર્શ થયો એમ મેં જોયું.

એમને એક ભય લાગ્યો કે આ પ્રસંગ કદાચ મારું જ્ઞેશ બોધું કરી નાખશે, મારો અંતરાંગિ બુદ્ધિશીલ નાખશે. તેઓ મને સમજાવવા લાગ્યા.

‘સારું કામ કરવા જતાં ક્યાંક ભૂલ તો થઈ જાય, એનો હર્ષશોક ન કરવો જોઈએ.’

મેં કહ્યું: ‘આજ સુધીમાં મારી તાકાતના પરિણામે જેટલાં સારાં કામ થયાં તે બધાં ઘોષ નાખવાને આ એક પ્રસંગ બસ છે. બિચારાની ડોસી કેવું કદપાંત કરતી હતી!’

શિક્ષકે મને કહ્યું: ‘તારે એક વસ્તુનું ધ્યાન રાખવું, કોઈ દિવસ ભૂલેચૂકે પણ ગરીબોની ઉપર હાથ ન ઉપાડવો. ગરીબો સારાં જ હોય છે એવું નથી, પણ એ બાપડાંઓની પરિસ્થિતિ જ એવી હોય છે કે તેમને ખરાબ થવું પડે. સાચી ખરાબી, એટલે સાચા બદમાશ તો શાહુકારો, નાતના પટેલો અને સરકારી અમલદારો છે. આ વર્ગ માંહેના કોઈના ઉપર તું આંખ મીંચીને ઘા કરીશ તો પણ અંતે તને સંતોષ જ થશે.’

મારા મનને આ સાંભળ્યા પછી પણ નિરાંત ન થઈ. મારી સામે તો મેઘાની મા, એની વહુ અને દીકરો તરવરવા લાગ્યાં; પણ શિક્ષકે મને એક બીજી વાત કરી અને મારું લોહી પાછું તપાવી દીધું.

‘ જો જ્યંત, આપણે જેને મારીએ તેને દુઃખ થાય, એના કુટુંબને પણ થાય; પણ કેઈ માણસ એકલો એક હજારને રંગડતો હોય તો એને મારવામાં લાભ છે. એના મોતથી બે-ચાર માણસ દુઃખી થશે, પણ હજાર માણસને શાંતિ મળશે. દુનિયામાંથી જીવન, દુઃખ, પાપ એ બધું દૂર કરવાનો આ સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. તું આમ ઢીલો થશે તો કેમ ચાલશે ? તું તો નાશ પામતી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદ્ધારક થવાનો છે. તારામાં એટલું તેજ છે કે તારી આજીવનું નવલોહિયા જીવાનોની સેનાઓ રચાશે. ભારતમાતાની જંજીરો તારા આ લોખંડી ધણુથી ભાંગીને ચૂરો થવાની છે. ’ આટલું બોલતાં શિક્ષકે મારા જમણા ખભા ઉપર હાથ ઠોક્યો. હું ટદાર થઈ ગયો. શિક્ષકે ફરીને મારી આંખો ચમકતી જોઈ. તેઓ મને શાખાશી આપતા વિદાય થયા. જતાં જતાં બોલ્યા, કે ‘ નિર્મળાની રક્ષા કરવાનું ચૂકતો નહિ ! ’

તત્કાળ તો મારું ડહોળાયેલું મન પાછું ગોઠવાઈ ગયું, પણ ત્યાર પછી મેં કહ્યું તેમ હું ન્યાંત્યાં ઘા નહોતો કરી શકતો. કેઈ છોકરો ખરેખર બીજા ધણુને રંગડતો હોય અને એને કાબૂમાં લેવાનો મારી પાસે એકેય ઉપાય ન હોય ત્યારે હું મારી બેસતો; પણ અગાઉની સરખામણીમાં તો હું શાંત થઈ ગયો હતો. આ શાંતિ મને ભારે ભારે લાગતી હતી. મારી શક્તિઓ કાંઈક અવિભાવ માગતી હતી. ખરાખર ત્યારે જ ‘ ૩૦ની લડત શરૂ થઈ મેં શિક્ષકને આ વિષે પૂછ્યું. તે મારો વાંસો ઠોકીને બોલ્યા : ‘ શાખાશ, આજ મારો હર્ષ ઊભરાઈ જાય છે. હું પણ આવવાનો છું હો ! આપણા અખાડામાંથી એક સરસ દુકડી ઊભી કરવાની છે. ’ મને લાગેલું કે

એમને આ મારામારી વિનાની લડત નહિ ગમે, પણ આ તો બિલકુલ નેચું. હું ખૂબ રાજ થયો.

અઠવાડિયામાં એક મજબૂત ટુકડી તૈયાર થઈ અને સવિનય-ભંગમાં બિતરી. મારે બીજાની વાત કરવાની નથી, એટલે મારી જ વાત કરું છું. આવવાને આગલે દિવસે મેં મારી બાને અને પછી બાપાને વાત કરી. તેઓ સહેજ ચિંતાતુર થયાં, પણ છેવટે મને ખુશીથી રજા આપી. મારી બાએ જ્યારે મને તિલક કર્યું ત્યારે એની આંખમાંથી મોતી ટપકી પડ્યાં હતાં, પણ એનું મોં તો હસતું હતું. એ રુંધાતા કંઠે બોલી હતી: ‘જીતીને વહેલો આવજો; ભગવાન તારું રક્ષણ કરે.’

૫

માતાપિતાના આશીર્વાદ લઈને હું છાવણીમાં આવ્યો ત્યારે મારાં સ્વપ્નાંઓ અદ્ભુત હતાં. આજ સુધી નથી થઈ શક્યું તે હવે થશે, મારું શરીર નિર્બળતાની રક્ષા માટે હોમી શકીશ, ભારતમાતાની બેડીઓ તોડવા હું બેડીઓ પહેરીશ, લાઠીના ઘા ઝીલીશ, જેટલા સિતમે આવી પડશે તેટલા બહાદુરીથી વધાવી લઈશ—આવી આવી ભાવનાઓ સેવતો હતો. મનમાં શંકા એક જ બાજતની હતી કે બધું દુઃખ મૂગે મોઢે, સામે હાથ પણ ઉગામ્યા વિના ખમી શકાશે? પણ આવતાંની સાથે મેં જોઈ લીધું કે એ ખમી શકાય એમ છે. વાતાવરણમાં જ સહન કરવાની અસર ભરી હતી. સામે મારવાનું તો કોઈ બોલતું જ નહોતું. ‘મરી જાઓ, ખપી જાઓ, તમારા આપબોગથી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરો’ એ શબ્દો જ ગાજતા હતા.

છાવણીમાં મારી ઉંમરના કેટલાય કુમારો હતા. અમારી સામે આંગળી ચીંધીને આગેવાનો પ્રગ્ભને જાગ્રત કરતા. અમારી ઓળખાણ ‘દૂધમલિયા, નવલોહિયા, ફૂલગોંટા જેવા’ એવી રીતે અપાતી, અને સામે જ લોકોમાં એની ખૂબ અસર થતી. ગામડાંની ડોસીઓ અમને

પૂછતી: ‘તમારાં માળાપ તમને શે રમ આપે છે?’ અમને ન્યારે માર પડે ત્યારે ગામલોકોની આંતરડી કકળી ઊઠતી. મારામાં કાંઈ જ્ઞાન નહોતું; પણ અમારા નિઃસ્વાર્થ આત્મત્યાગની લોકો ઉપર જળ્યરી અસર થાય છે એમ હું જોઈ શકતો હતો.

હું નાનો હતો એટલે ‘ડોન્ટી લડતમાં પકડાયો નહિ. કેટલીય વાર મને પકડ્યો અને માર મારીને છોડી મૂક્યો. મને બધા કહેતા: ‘જ્યંત ! એમ ‘લોટરી’ ન લાગે. જિંદગી નીચે પછડા તો પણ દાઢીમૂઠ ઉગાથા સિવાય કાંઈ પાકે એમ નથી’ અને ખરેખર એમ થયું. એક વરસમાં હું ઘણીય વાર ઉપરથી નીચે પછડાયો. નીચે શા માટે, સરકારના એકે એક કાયદા ઉપર પછડાયો અને એના ભુલ્કા કરી નાખ્યા, પણ મને ન જ પકડ્યો. તે દિવસે કોણ જાણે શા માટે પણ મને પકડાવાની ખૂબ ઈચ્છા થતી હતી. મને ન્યારે કાચી જેલમાંથી છોડી મૂકતા ત્યારે લાગી આવતું.

આ લડતમાં મને વિના પ્રયત્ને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. જાવણીમાં મેં ગાંધીજીની કૃત્યનાં ભાવણ અને એવું કેટલુંય વાંચ્યું. હું ત્યારથી જ ગાંધીજી તરફ આકર્ષાયો. ગાંધીજી કૃત્ય વખતે બોલેલા: ‘વન વન રઝળીશ, કૂતરાં અને કાગડાને મોતે મરીશ, પણ સ્વરાજ્ય લીધા વિના પાછો નહિ ફરું. જેને જીવું હોય તે અત્યારે જ પાછા જાજે. આ આખરી સંગ્રામ છે. ઘેર માળાપ માંદાં પડશે, ઘરમાં લાજ લાગશે, પણ પાછા નહિ જવાય.’ આ શબ્દો મારી જાતીમાં કેતરાઈ ગયા. મેં પણ મનમાં ને મનમાં એ પ્રતિજ્ઞા કરી લીધી.

જાવણીમાં હડાપણની વાતો કરનાર કોઈ નહોતું. ત્યાં તો યુદ્ધની મસ્તી હતી. ‘શરીર સંભાળીને કામ કરજો’ એમ તો કોઈ બોલતું જ નહોતું. દિવસના ત્રીસ, ત્રીસ ચાળીસ ચાળીસ માઇલની મુસાફરીઓ કરતા. મધ્યરતે મીઠાની કોથળાઓ ઉપાડી એક ગામથી બીજે ગામ ધૂમતા. થાક, આરામ, શાંતિ એ બધું ભુલાઈ ગયું હતું. જે મળે તે ખાઈએ, ન્યાં ઊંધ આવે ત્યાં ઊંધી જઈએ. કોઈ દિવસ

નદીની રેતીમાં, કોઇ દિવસ સ્મશાનની છાપરીમાં, કોઇ દિવસ તળાવની પાળે તો કોઇ દિવસ કોઈનાં વાડી-ખેતરમાં. આ મસ્તજીવન મને બહુ ગમી ગયું. દુનિયામાં કશીય મિલકત નહિ, ક્યાંય એકાકી સ્થાન નહિ, આવતી કાલની કે સાંજની ખબર નહિ-એ સ્થિતિનો પરમ રસ જોણે ભોગવ્યો હોય તે જ જાણે. મને તો ખૂબ ખૂબ રસ આવવા લાગ્યો.

ગામડાંનાં દુઃખોની અને સરકારના જીવમોની વાતો સાંભળતો, નજરે પણ બધુંય જોતો; છતાં મને ખાસ દુઃખ ન થતું. મારું મન એક જ જવાબ આપતું: ‘દુઃખ છે, ત્રાસ છે તે સમજ્યા. તું તારે થાય એટલું કરવા માંડ ને!’ અને હું રાતદિવસ જોયા વિના મને સોંપેલા કામ પાછળ મંજો રહેતો.

છાવણીમાં મીઠાં સ્મરણોનો પાર નથી. મારી સોળ વર્ષની વાત હું ગમે તેટલા વિસ્તારથી કહું તોય એક કલાક કરતાં વધારે ન કરી શકું. એ સોળ વર્ષ તો છાવણીના વર્ષના હિસાબે સાવ સીધાં ને સરળ વીતી ગયાં હતાં. છાવણીના એક એક દિવસમાં, એક એક પ્રસંગમાં કોઈ અદ્ભુત અને રસિક ઇતિહાસ ભર્યો છે. ગામને વીંટીને પડેલો ગઢ ઠેકી અમે બહાર ફેરતા, ત્યારે મને બહારવટિયાઓનાં સ્મરણો થતાં. હું મારા જીવન ઉપર ખુશ ખુશ થઈ જતો હતો.

આ વાત હું વધુ ન લખાવું. પછી સંધિ થઈ. ચારે બાજુ ઉત્સવો જિજ્વાયા. મને ચિંતા થવા લાગી કે હવે શું કરવું? બસ લડાઈ પૂરી! આ મસ્તી અને મજા ખતમ? હું તો વિચારમાં પડી ગયો. સંધિ થઈ કે તરત મારા પિતાનો કામળ આવ્યો. એ મને ઘેર બોલાવતા હતા. મને મારાં માતાપિતા તરફ ખૂબ પ્રેમ હતો, પણ દેશને માટે-માતા ભારતીને માટે ખપી જવું જોઈએ; એ ભાવના વધુ બળવાન હતી.

હું વિચારમાં હતો ત્યાં જ સૈનિકો વીખરાવા લાગ્યા. બધું

ઉજ્જડ થવા માંડ્યું. કેટલાક જુવાનો રચનાત્મક કામનો વિચાર કરતા હતા, પણ કોઈ આગળ આવીને ભાર ઉપાડવા તૈયાર ન લાગ્યું. સૈનિકો વીખરાઈ ગયા, હું પણ ઘેર ગયો. માતાપિતાને હર્ષપૂર્વક મળ્યો અને રાત જાગી જાગીને લડાઈની વાતો કરી.

હવે હું મોટો થયો હોઉં એમ બધાં મારા તરફ જોતાં હતાં. પહેલાં મને જેટલી સ્વતંત્રતા આપતાં તેટલી ‘છોકરું’ છે’ ગણીને આપતાં, પણ હવે મારો આંક ગણાવા લાગ્યો. એક દિવસ મારા મોટાભાઈ મારફત મારા પિતાએ મને કહેવડાવ્યું, કે તારું સગપણ કરવું છે. હું તમને એક વાત કહેવી જૂલી ગયો છું, કે મારે એક મોટો અને એક નાનો ભાઈ છે; પણ એ વાતને મારી કથા કે રાષ્ટ્રભાવના સાથે સંબંધ નથી. મેં મોટાભાઈને જણાવી દીધું કે મારે પરણવું નથી, મારે તો હનુમાન જેવા થવું છે; મોટાભાઈ આટલામાં બધું સમજી ગયા. એમણે મારા પિતાને જણાવ્યું. પિતાએ મને બોલાવ્યો અને બાજુમાં બેસાડી પ્રેમથી કહ્યું:

‘જ્યંત! મને તારું સગપણ કરવાની ઉતાવળ નથી, પણ તને હવે અદારમું બેસશે; એટલે તારું મન જાણુવા મેં પૂછ્યું હતું, બાકી તારે હૈયે વસે તે દિવસે પરણજે.’

મારા આનંદનો પાર ન રહ્યો. મેં અંતરથી મારા પિતાને કોટિ કોટિ વંદન કરી લીધાં.

ત્રણેક મહિના હું ઘેર રહ્યો, ત્યારે અખાડે જવાનું તો બંધ થઈ ગયું હતું. એને બદલે સંસ્થાઓ જોવી, કાર્યકર્તાઓનો પરિચય કરવો અને વંચાય તેટલું વાંચવું એ મારો કાર્યક્રમ હતો; પણ એથી હું કંટાળ્યો. મારા પિતાએ શાળામાં દાખલ થવાનું કહ્યું. મેં જણાવી દીધું. કે એ બને એમ નથી. હવે તો સ્વરાજ્યસાધના જ કરવાની છે, એ કેમ થઈ શકે તે બતાવો. પિતા શું બતાવે? પણ એમણે બહુવાનું દબાણ ન કર્યું. મને કેટલીક ચેતવણી આપી કે

‘અત્યારે આમ કર્યા કરીશ તો પછી બણાશે નહિ; અને મોટા થઈશ ત્યારે અફસોસ કરવાનો.’ મારા ઉપર એ ચેતવણીની અસર થાય એમ નહોતું, પણ બણવું નહિ તો કરવું શું? હું તો ભારે મૂંઝાયો. કાંઈક કરવું તો જોઈએ. સ્વરાન્યસાધના કાંઈ આપાના રોટલા ખાધે થાય ?

મને વિદ્યાપીઠમાં દાખલ થવાની ઇચ્છા થઈ. પિતાશ્રીએ પણ રજા આપી. મેં તો પાછું ઘર છોડ્યું, પણ એ વખતે તો બધાને એમ હતું, કે હું બણવા જઈ છું. એવી શી ખબર કે વિદ્યાપીઠમાંથી પાછો છાવણીમાં અને ત્યાંથી જેલમાં આવી પડીશ. વિદ્યાપીઠના સ્વરાન્યવિદ્યાલયમાં મેં તાલીમ લીધી. જો કે મારા માટે એમાં ખાસ નવું નહોતું, પણ ગુજરાતના જીવાનોનો પરિચય થયો, કાકાસાહેબ જેવાની ઓળખાણ થઈ, ગાંધીજી અને એમના સિદ્ધાંતો વધુ સમજાયા. આ બધા લાભ તો ખરા જ; પણ ખાસ લાભ તો એ થયો, કે હિંદુસ્તાની સેવાદળની તાલીમ મળી અને અખાડાન; દિવસોમાં મારા મગજમાં અસ્પષ્ટ રમતી યોજના તાજ થઈ. જીવાનોની સેના ઊભી થવી જોઈએ એ વિચાર ત્યાં જાગ્રત થયો.

૬

આપુ વિદાયત ગયા અને ત્યાંથી ખાલી હાથે પાછા આવ્યા. આપુના આવ્યા પહેલાં જ સરકારે લડત શરૂ કરી દીધી હતી. આપુએ એ ઝીલી લીધી. મેં વિદ્યાપીઠમાંથી પર્યારું લડતમાં જુકાવ્યું. આ વખતે હું તરત જ પકડાયો. મને છ મહિનાની સજા થઈ. મારો જેલનો આ પહેલો અનુભવ. મેં જેલને બહુ ભયંકર ધારેલી, પણ એના તોતીંગ દરવાજા જ માત્ર ભયંકર લાગે છે એમ મેં પહેલાં અનુભવે જોઈ લીધું. એ વખતે જેલો ઊભરાઈ ગઈ હતી. લોકોનાં ટોળેટોળાં ઊતરી આવ્યાં હતાં. કશી ય પૂર્વતૈયારી વિના આટલું ચેતન ક્યાંથી ઊછળી આવ્યું એનું આશ્ચર્ય થતું હતું, પણ એ

જેશ લાંબો વખત ન ટકી શક્યું. '૩૨ ની લડતના આરંભમાં સમજી અને આગેવાન ગણાતા માણસોની માન્યતા એવી હતી કે ચાર મહિનામાં સરકારને સંધિ કરવાની ફરજ પડશે; પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. ટૂંક સમયમાં જ વિજય મેળવી લેવાની આશાથી આવી પડેલાઓ નિરાશ થયા. સરકારે પ્રગ્નને દાખી દેવાનો એક પણ ઉપાય બાકી ન રાખ્યો.

મારે તો સુલેહ અને લડાઈ સરખાં જ હતાં; કારણ કે મેં તો આખું જીવન દેશને અરપી દીધું હતું. સુલેહ થાય તો કામના ઢગલા પડ્યા હતા. ઉપરાંત, મારામાં સૈનિકવૃત્તિ જોરદાર હતી એટલે આવી બાબતોમાં હું બહુ રસ ન લેતો. જે થાય તે હીક માની, મારા વિચારોમાં મગ્ન રહેતો.

જેલમાં મેં પગ મૂક્યો ત્યારથી મારી આંતુબાંધી ઉપદેશકો આપવા લાગ્યા. કોઈ મારા ભોગના વખાણ કરતા, અને જીવનભર આવો જ ભોગ આપતા રહેવાનું સમજાવતા; કોઈ મને જોઈ નિસાસા નાખતા અને કહેતા, કે 'આ તમારા અભ્યાસનો સમય છે, નાહક શા માટે આખી જિંદગી ધૂળમાં મેળવો છો?' આ બાઈઓ બ્યારે સાંભળતા હતા કે લડત ન હોય તો ય હું આખું જ કામ કરવાનો છું, ત્યારે તો ખૂબ દુઃખી થઈ મને સમજાવતા અને અભ્યાસ કરવા લલચાવતા. કોઈ વળી મને પોતાની સાથે પોતાની સંસ્થામાં કામ કરવા ખેંચતા, અને મારી કાંઈ જરૂરિયાત હોય તો પૂરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ રીતે ચારે બાંધી મને ખેંચવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા.

મારા મનની સ્થિતિ પણ ડામાડોળ હતી. મારી આંખ સામે અનેક પ્રકારના માણસો બેસા હતા, અનેક વિષયના અભ્યાસીઓ બેસા હતા; પુસ્તકોના તો ઢગલા ખડકાયા હતા. આમાં મારે શું પસંદ કરવું? આટલા બધા વિષયોમાં મારું સ્થાન ક્યાં? ઘણાખરા

મને આટલું કહેતા: 'તમારો માર્ગ નક્કી કરી લો; ગમે ત્યાં જાવાં નાખશો એમાં નહિ કાવો; કોઈ એક વિષયને પોતાનો બનાવી લો અને એમાં નિષ્ણાત થઈ જાઓ.' આવું કહેનાર મારી પાસે તો પોતાનો મનપસંદ વિષય જ રજૂ કરતા; અને હું એ પણ જોતો, કે તેઓનાં જીવનમાં પણ અસ્થિરતાનો પાર નહોતો.

એક સામટા ઘણા વિષયો, ઘણા વિચારો, ઘણી સૂચનાઓ અને ઘણી લાલચો મારી સામે આવી પડવાથી હું મૂંઝાઓ. મારું જોશ કાંઈક નરમ થવા માંડ્યું. અત્યાર લગી મારી જાત તરફ મને સંતોષ હતો. હું દેશને માટે મરી શકું એમ છું, એ એક વિચારથી હું ભસ્ત રહેતો. હવે મારા મનમાં સવાલ ઊઠ્યો, કે લડતમાં તો ઠીક પણ પછી શું કરીશ? આ વિચારે મને ગભરાવી મૂક્યો. હું માત્ર મનને મનાવું કે અત્યારે તો લડતના જ વિચાર કર, પછી જે થવાનું હશે તે થઈ રહેશે; પણ મન એવું ભોળું નહોતું કે આમ માની જાય. મને કાંઈ ન સૂઝ્યું, એટલે બધાની પેઠે હું પણ વાંચવા મંડી પડ્યો. કાંઈક અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ પણ વધાર્યો. આખી સમગ્ર ખતમ થતાં સુધી ઊંધું ઘાલીને એ જ કામ કર્યાં કર્યું. હું ઘણું ઘણું નવું સમજ્યો, પણ મારા મનને નિરાંત ન થઈ. મેં જોયું કે મારા-માંથી આત્મવિશ્વાસ ઓછો થતો જાય છે, મારું તેજ હણાતું જાય છે.

ખીજે મહત્વનો ફેરફાર મારામાં એ થયો, કે મને સૈનિકોનો અને નાનામોટા આગેવાનોનો નિકટ પરિચય થયો. કેટલાક તરફ મારી ભક્તિ અને માન વધી ગયાં અને કેટલાક તરફથી હું સાવ નિરાશ થયો; જેની ત્યાગભાવના અને બલિદાનશક્તિ ઉપર હું મુગ્ધ હતો, એવા ઘણાને છીછરા હૃદયના માણસો તરીકે મેં ત્યાં ઓળખ્યા. જેને હું સામાન્ય ગણતો એવા ઘણાને પરમ ત્યાગી અને શક્તિ-શાળી તરીકે પિછાણ્યા જાહેરજીવનને હું પવિત્રનાનું ધામ માનતો. જાહેરજીવનમાં આપભોગની મુગ્ધ ભરી હશે એમ માનતો. જાહેર-જીવનમાં પડવાથી મારું જીવન ઉચ્ચ બનશે, મારી નિઃસ્વાર્થ ભાવના-

એને પોપણ મળશે અને મારી સેવાશક્તિ વિકાસ પામશે-એ બધી મારી માન્યતાઓ ડગમગવા લાગી. જાહેરપુરુષો પણ દુનિયાની બહાર નથી એ હું સમજ્યો. ત્યાં પણ માણસમાં ઈર્ષી, અભિમાન અને ક્રાંતિલ હરીદ્રાષ્ટ પક્ષાં છે એમ મેં જોયું. જાહેરજીવનમાં સાવધ ન રહીએ તો એ બૂલબૂલકામણીમાં આપણો પત્તો પણ ન લાગે. આપણે પોતે જ આપણી જાતને ભૂલી જઈએ, અને કોઈ પુરુષની મહત્ત્વાકાંક્ષાના શિકાર બની જઈએ અથવા તો કોઈને આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાના શિકાર બનાવી દઈએ એવું મેં જોયું.

આવાં કાચાપાકા વિચારો અને શંકાકુશંકાઓ લઈ, હું જેલ-માંથી છૂટ્યો. છૂટીને તરત પાછું જેલમાં આવવાનું હતું. મને લડત છોડી દેવાની સલાહ પણ મળી હતી; પણ મારા મનમાં એ વિચાર એક ક્ષણ પણ રથાન મેળવી શક્યો નહિ. અલિદાન સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે જીવનનો સુંદર ઉપયોગ ન થઈ શકે એમ હું અંતઃ-કરણપૂર્વક માનતો હતો. છ મહિના પછી મેં બહાર આવી જોયું, તો યુદ્ધનો જીવાળ આસરતો હતો. લોકોમાં જોશ નહોતું રહ્યું. આગેવાનો પણ નિરાશ હતા. જે લોકો ‘અનંતકાળ સુધી લડવું’ પડે તો ય શું?’ એવી વાતો કરનારા હતા, તે છ મહિનામાં થાકી ગયા હતા. જેલમાંથી છૂટીને આવનાર કો’ક જ પાછું જતું હતું.

હું તો પૂરો એક મહિનો પણ બહાર ન રહ્યો. ફરીથી પકડાયો ત્યારે સાડાસાત મહિનાની સજા થઈ. એ વખતે બહારથી જ વિચારી લીધું હતું, કે જેલમાં જીવનનો માર્ગ નક્કી કરી લેવો છે અને ખૂબ ખૂબ અભ્યાસ કરવો છે. આજ સુધીનો મારો અનુભવ કહે છે કે લગભગ બધા આ રીતે વિચારીને અહીં આવે છે, અહીં પણ એવી જ વાતો કરે છે; પરંતુ હજારમાં એક માણસ પણ પોતાનો માર્ગ નક્કી કરી શકતો નથી. બધા માણસો એક બીજાને એવું કહ્યા જ કરે છે કે તમારે તમારી રસવૃત્તિ અને શક્તિ પારખી લેવાં જોઈએ અને કોઈ પારખતું નથી, કોઈ શોધી કાઢતું નથી.

મને મારી ખીજ સળમાં આનું કારણ સમજ્યું. ખીજ સળમાં મારી જાતને તેમ જ મારા ઉપદેશકોને હું વધુ સમજ્યો. દેશનાં દુઃખો દૂર કરવા ઊભી થયેલી સંસ્થાઓ અને સંસ્થાઓ ઊભી કરનાર અને ચલાવનાર આગેવાનો મારા હૃદયમાં વધુ સ્પષ્ટ થયાં. મારા મનની ગૂંચ ઊકલી ગઈ, મારી મૂંઝવણનો ઘણે અંશે નિકાલ થયો, મારી શક્તિ-અશક્તિ અને મર્યાદાઓનું મને ભાન થયું. તરંગો અને ભાવનાઓ વચ્ચેનો ભેદ હું સમજ્યો. સેવાવૃત્તિ અને પોતાની જાતનું પ્રદર્શન કરવાની વૃત્તિ એક જ જાતનાં લૂગડાં પહેરીને આવે છે; એની ખબર મને પડી ગઈ.

ખીજ સળ મેં નાસિક-જેલમાં ભોગવી. નાસિક-જેલનો ત્રાસ હવે જાણીતો થઈ ગયો છે. એ હાલતમાં જોડાવાનું ભાગ્ય મને મળ્યું. એનો ઇતિહાસ રસિક છે, પણ એ હું અહીં નથી કહેવાનો. મારા વિચારો સાથે એ હાલતનો ક્રેટલો સંબંધ છે એ જ જણાવીશ. મેં તમને આરંભમાં જ કહ્યું છે, કે ન્યારેત્યારે મેં ચેતવણીઓ જ સાંભળી છે. નાસિક-જેલમાં તો હું એનાથી ત્રાસી ગયો. મને સળ થઈ. બંધખોલી, દંડામેડી, ખડામેડી, ગૂણીકપડાં વગેરે મળ્યાં, ત્યાં સુધી તો ખાસ વિચારો ન આવ્યા; પણ ન્યારે મારા સાથીઓને માર પજો, ઉપવાસો થયા અને ઘાતકી જેલરે કેર વતીવવા માંજો, ત્યારે મારા મનમાં મંથન શરૂ થયું. ત્યાં બેઠાં બેઠાં મેં હાલતનો રંગ પારખી લીધો હતો. મેં અનિષ્ટમાં અનિષ્ટ પરિણામની તૈયારી કરવા માંડી હતી. મનમાં એક ખૂણામાંથી જીવતરનો લોભ ગણગણી ઊઠતો: ‘આવા નજીવ કારણે દેહનો ભોગ આપવો એ યોગ્ય નથી. જીવતો રહે, ઘણું કરી શકીશ.’ બળવાન અંતરાત્મા જવાબ આપતો: ‘નજીવો કે સજીવો પ્રસંગ નક્કી કરનાર તું કોણ? પ્રાણ કાઢી દેવાનું ટાળું આવ્યું છે, ત્યારે બહાનાં કાઢે છે! આજે જીવીશ ને કાલે મરી જઈશ તો? મારી સામે જીવનની બધી અભિલાષાઓ આવી. મોટા માણસ થવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા આવી. લાખખો માણસો ઉપર શાસન ચલાવવા-

ની રાજવૃત્તિ આવી, પણ મેં બધી વૃત્તિઓને ધક્કેલી દીધી. એ રાતે મોટા માણસ નથી થવું. મરવાને પ્રસંગે જીવતર સાચવી, જીવવાને પ્રસંગે નથી મરવું.

સામાન્ય રીતે હું ઓછાઓનો હતો; પરંતુ મારા જીવનમાં ગંભીર બનવાના પ્રસંગો બહુ ઓછા આવ્યા હતા. જેલની એકાંત કોટડીમાં દિવસો પસાર થવા લાગ્યા તેમ તેમ ન કળાય એવી ગંભીરતા મારામાં આવવા લાગી. મને ઉપવાસની ટેવ નહોતી, એટલે ચોથા ઉપવાસે તો મારા શરીરમાં ચેતન જ ન રહ્યું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. મન મજબૂત હતું. મારી ધારણા કરતાં ય મન વધુ બળવાન નીકળ્યું. અંદરથી સમાધાનનો કે પાછળ હડવાનો સૂર નીકળતો જ નહોતો. એ ચોથા ઉપવાસની રાત ! આંખમાંથી ઊંઘ લૂંટાઇ ગઈ હતી. શરીર શિથિલ થઇને પડ્યું હતું. ક્યારેક પગની ખેડીઓ ખખડી જતી હતી, ક્યારેક બહારથી સંત્રીનો અવાજ કોઇ જૂતાવળના જેવો ભેંકાર આવતો હતો. મારા ચિત્તપ્રદેશમાં એક સામટા ધણા વિચારો ઊભરાતા હતા.

મેં સાંભળ્યું હતું, કે બીજે દિવસે અમારી દાકતરી તપાસ થવાની છે. અમારાં શરીરો ફટકાને યોગ્ય છે કે નહિ, તેનો ફેંસલો આપવાનો છે; અને ત્યાર પછી જેલની સૌથી ભયાનક સજાનો અમને લાભ મળવાનો છે. એ ફટકાના વિચારે હું ગંભીર બન્યો હતો. એ સજા ખમી લીધા પછી હું જીવીશ કે કેમ એ શંકા પણ મનમાં જાગી હતી; પરંતુ મારા એક રૂંવાડામાં પણ ધુમ્મરી નહોતી. મને વિચારો તો બીજા આવતા હતા. મારા સાથીઓને હું સંભારતો હતો. એમાંથી પણ કાણુ ક્યાં સુધી ખમી શકશે તે વિચારતો હતો. મારી બાજુની કોટડીમાં પુરાયેલા નાનકડા પ્રકુલ્લને યાદ કરતો હતો, અને એ વિચારપ્રદેશમાં આગળ વધતાં વધતાં સત્યાગ્રહની મીમાંસા કરવા પણ લાગી જતો હતો. મને હિંસા-અહિંસાના વિચારો પણ ત્યારે આવતા હતા. અમે માર આપને કે ઉપવાસ કરીને તસુ તસુ

મેં તે મરી જઈએ, એથી આ સસ્તનતને કશી હાનિ પહોંચે ખરી? એ વિચાર મને વારંવાર આવતો હતો. અહિંસા શું? પ્રેમ શું? હૃદયપક્ષો શું?—એ બધું મને યાદ આવવા લાગ્યું. ગાંધીજીનાં ભાષણો અને લેખોમાં આ શબ્દો વાંચ્યા હતા. લડાઈના વાતાવરણમાં આ શબ્દો ઝીલ્યા હતા અને મેં પચાવ્યા નહોતા તો ય બીજાને ઝિંકાવ્યા હતા. એ શબ્દો કોઈ ગૂઢ તત્ત્વની જેમ અરધી રાતે મારી સામે આવીને ઊભા રહ્યા.

જેલના દરવાજે ડંકા પડતા હતા, તેથી જાણે નિરવ રાત્રિ પણ ધ્રુજ જતી હતી! એકના ડંકાનો રણકાર હવામાં ગાજી રહ્યો ત્યાં સુધી તો હું બરાબર જાગતો હતો. આ વિચારો મને સતાવી રહ્યા હતા. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે બહુ બહુ ચિંતન કરવા છતાં એ શબ્દને—એના અર્થને કે મર્મને હું ન સમજી શક્યો. એક વસ્તુ સમજ્યો કે આ યુદ્ધ છે અને હું સિપાહી છું. મારે ખપી જવું જોઈએ. મને એ વિચાર પણ આવ્યો કે આ યુદ્ધ હિંસક હોય, તો હું એમાં ઝુકાવું કે નહિ? આ વિચાર ઊગતાંની સાથે જ મારું મન હસી ગયું. એ પ્રશ્ન જ મને ઊઠ્યો તેની નવાઈ થવા લાગી. હિંસા કે અહિંસા મારા મનમાં હતી જ નહિ. ભાવના હતી, મરવાની તમન્ના હતી, ભારત-માતા દુઃખી છે એમ સમજ્યો હતો અને એને મુક્ત કરવાની તીવ્રતમ ઇચ્છા હતી.

રાતના બે વાગે મારી આંખ સહેજ ધેરાવા લાગી. મેં પડખું ફરી ઊંઘવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને વિચારોને દૂર કર્યા, પણ મારી પાંપણો જરીકે જંપ લે ત્યાં બાજુની ઓરડીમાંથી એક ધીમે અવાજ આવ્યો: ‘જયંત!’ હું ચમક્યો. એ અવાજ બાજુની ઓરડીમાંથી જ આવ્યો હતો અને પ્રકુલ્લનો હતો, એમ હું બીજી ક્ષણે જ સમજી ગયો હતો; પણ પહેલી ક્ષણે એ અવાજ મને અદ્ભુત લાગ્યો. હું એથી ચમક્યો હતો, પણ ડગ્યો નહોતો. સાથે જ કોટડીની બહાર ઊભરાતી નિરવતામાંથી એ સાદ આવ્યો હોય એવું મને લાગ્યું.

પ્રકુલ્લનો અવાજ ઓળખતાં જ એક સામટા ઘણા વિચારો મગજમાંથી પસાર થઈ ગયા. મેં તરત હેંકારો દીધો અને પથારી-માંથી ખસીને બારણા પાસે આવ્યો.

‘તું જાગે છે?’ પ્રકુલ્લે પ્રશ્ન કર્યો.

‘કેમ? હા.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘મને પણ આજ ઊંઘ નથી આવતી.’

‘કેમ, ડર લાગે છે? ઉપવાસ...’ હું આગળ બોલવા જતો હતો, ત્યાં એ બોલી બિચ્ચો.

‘ના, ના; પણ ઘણા ઘણા વિચારો આવે છે.’

‘શાના?’

‘આવતી કાલે આપણો ફેંસલો થવાનો છે ને!’

‘તું એમાંથી ખચી જશે.’

‘એ જ વિચારે ઊંઘ નથી આવતી.’

‘એટલે?’ મારાથી જોઈએ તે કરતાં મોટેથી બોલી જવાયું.

‘તમે જશો, ભોગવશો અને હું રહી જઈશ.’

આ શબ્દો કાનમાં અથડાતાં જ હું સ્તબ્ધ બની ગયો. એ શબ્દો ઉચ્ચારનાર પ્રકુલ્લનું નાનું કોમળ મોં જોવાની મને તીવ્ર ધ્રુષ્ટિ થઈ આવી.

‘પ્રકુલ્લ!’ અત્યંત લાગણીભર્યા અવાજે મારાથી બોલી જવાયું.

‘મને નાનો શા માટે ગણે છે?’

‘એ કંઈ આપણા હાથમાં છે? તું હવે સૂઈ જા.’

‘સૂઈ તો જઈશ, પણ હું તમારા સાથે રહી શકું એવો કોઈ ઉપાય સૂઝે છે?’

હું જવાબ આપવા જઈ ત્યાં સંત્રીના ખૂટનો ખખડાટ સંભળાયો. હું તરત જ પથારીમાં આવતો રહ્યો. સંત્રીના જતાં સુધીની એ દસેક મિનિટ મારા મનમાં પ્રકુલ્લ રમી રહ્યો. મને પ્રશ્નો ઊઠ્યા: એ અહિંસા, પ્રેમ અને હૃદયપલટામાં શું સમજતો હશે? એ કઈ પ્રેરણાથી આવ્યો હશે? એને આમાં શો રસ આવતો હશે? મને એક જ જવાબ સૂઝ્યો, જે જવાબ મારા જીવનને દોરી રહ્યો હતો: ‘આમાં મજા આવે છે. આથી જીવનમાં કંઈક સ્વાદ લાગે છે.’

સંત્રી દૂર ગયા પછી મેં પ્રકુલ્લને ધીમે સાદ કર્યો. એ તૈયાર જ હતો. મારે બીજી કશી વાત કરવાની જ નહોતી. બીજે દિવસે મને-અમને-જે બક્ષિસ મળવાની હતી તે એને નહોતી મળવાની; એટલે આશ્વાસન જ આપવાનું હતું. પ્રેમ અને મમતાથી મેં એને આશ્વાસન આપ્યું અને મારા સ્વભાવની વિરુદ્ધ જઈને મેં એને કહ્યું, કે ભવિષ્યમાં આવા ઘણા ય પ્રસંગો આવશે.

પ્રકુલ્લ તો શાંત થયો, પણ હું શાંત ન થઈ શક્યો. સવારે-સવાર સુધી મને આ વિચારો આવ્યા કર્યા. મને મારી તાકાતનું ભાન હતું અને હું એ માટે મગરૂબ હતો; પણ પ્રકુલ્લ મને મારા કરતાં વધુ બળવાન લાગ્યો. સાથે જ મને એ વિચારો પણ આવવા લાગ્યા, કે આ પ્રકુલ્લના જીવનમાં પણ હવે મંથન જાગશે અને એની તમામ ભાવનાઓએ ખુદ્દિની કસોટીએ ચડવું પડશે. મને ખુદ્દિ પ્રત્યે આકર્ષણ હતું, અને ભાવના અને ખુદ્દિનો સુયોગ હોવો જોઈએ એમ હું માનતો અને સમજતો થયો હતો; પણ પ્રકુલ્લ માટેની કલ્પના કરતાં જ મને એ ચિત્ર ન ગમ્યું. પ્રકુલ્લ સદા ય આવો ભાવના-મૂર્તિ જ રહે, એવું મારા મનમાં થવા લાગ્યું.

સવાર પડી. અમને ઓરડીમાંથી બહાર કાઢ્યા, ત્યારે મેં પ્રકુલ્લને જોયો. એ ફેટલો નાળુક અને નાનો હતો! અને છતાં એ ફેટલો મહાન હતો! અમે બંનેએ એક બીજા તરફ જોઈને સ્મિત કર્યું.

એના સ્મિતમાં ગર્હ રાતની વ્યથા હતી; તે હું તરત જોઈ શક્યો.

મને બધા નાનો ગણતા હતા અને મારા પ્રત્યે મમત્વથી જોતા હતા; એ મમત્વ ઘણી વાર તો મારી અતિશય કાળજી રાખવામાં પરિણમતું અને મને ત્રાસ આપતું. મને થયું કે મારાથી ય નાના આ પ્રકુલ્લને મોટાઓનો કેવો ત્રાસ થતો હશે !

સવારે અમે બહાર નીકળ્યા કે કાનમાં નવા સમાચારો અથડાવા લાગ્યા. ત્રાસ વધતો જતો હતો. લડત ઉઘ ૩૫ લેતી જતી હતી. અમારે બધાએ હવે બધી તૈયારી કરી લેવાની છે એવું સ્પષ્ટ-પણે અમે સમજ્યા. સૌનાં મોં ઉપર ગંભીરતા હતી. કોઈ હસતું હતું, પણ એ હાસ્ય ગાંભીર્ય કરતાં ય વધુ કરુણ અને ભવ્ય હતું. પંદર-વીસ મિનિટમાં પ્રાતઃકર્મનો વિધિ પૂરો થયો અને અમે ઓરડીમાં પુરાયા. ઓરડીમાં ગયા પછી બીજો વિચાર જ કરવાનો નહોતો. મરવાનું હતું, રિવાઈ રિવાઈને છતાં મૂગે અને પ્રસન્ન મુખે મરવાનું હતું. મોતનો આંચકો જાગરદસ્ત હતો. આખી ચિત્ત-સૃષ્ટિ ખળભળી જાય અને ખૂણેખાંચરે પણ નખળાઈઓ પડી હોય તે જગી ઊઠે એવું હતું; પણ મારું મન મારી સાથે રહ્યું. મેં કહ્યું તેમ જીવતરનો લોભ જન્મતાં પહેલાં જ મૃત્યુ પામ્યો.

મોતની એ કલ્પનાની અજાગ મીઠાશ હતી. જીવન સંકેતો હતું, પણ કેવા ભવ્ય રૂપે ! હું એ દિવસો યાદ કરી આજે પણ હરખાઉં છું. મને અમિક્સોટીમાં મૂકવા માટે હું કેનો આભાર માનું ? એમાંથી પાર ઉતારનારને તો હું પિછાનતો નથી. કાણે મને એ શક્તિ આપી હશે ? મારા વ્યાયામશિક્ષકે ? લડતના રંગે ? બાપુની તપશ્ચર્યાએ ? પરમાત્માએ ? મારા પાડોશી પ્રકુલ્લે કે મારામાં એ હશે જ ? ગમે તેમ હોય, પણ મારા આ નાનકડા જીવનનો એ મોટો બનાવ છે.

પણ ત્યાં મરવાનું ન આવ્યું. વીર અમૃતસાક્ષતા આપભોગે સૌને બચાવી લીધા. એ એકાંત કેટલીએ મારા જીવનનો માર્ગ પણ નક્કી કરી દીધો. હું સમજ્યો કે દુનિયામાં એવું એક પણ સ્થાન નથી, એક પણ સંસ્થા કે પ્રવૃત્તિ નથી, એક પણ જીવતું મનુષ્ય નથી, જે સર્વાંશે નિર્મળ હોય; એટલે ગાફેલ બનીને તો ક્યાંય નહિ રહી શકાય. જાહેરજીવનમાં પણ નહિ, ગાંધીજીના આશ્રમમાં પણ નહિ અને પ્રભુજીના મંદિરમાં પણ નહિ. આપણી જાતને જ બરાબર રાખવી જોઈએ, એ બરાબર હશે તો બાકીનું બધું ઠીક થઈ રહેશે.

એ દિવસોના વાતાવરણ ઉપરથી હું એક વાત સમજ્યો હતો, કે સ્વરાજ્ય મળતાં સુધી આમ ને આમ લડવાનું અને જેલમાં જવાનું નહિ આવે. કંઈક સમાધાન થશે, સત્યાગ્રહ સંકેતોએ અને ફરીને રાષ્ટ્રયુદ્ધના સિપાઈઓએ દેશને તૈયાર કરવાનાં કામમાં લાગી જવું પડશે. મારે સમજવું જોઈએ, વાંચવું જોઈએ, જીવનમાર્ગ નક્કી કરી લેવો જોઈએ—એ બધું મેં ખૂબ ખૂબ સાંભળ્યું હતું. મને એ વિચારો વધુ શાંતિપૂર્વક આવવા લાગ્યા. છેલ્લા બનાવોએ મારા મનની કેટલીક દિશાઓ ઉઘાડી નાખી હતી. જીવનનું અંતિમ નિશાન શું હોઈ શકે, તે હું જરાતરા સમજ્યો હતો. ત્યાં બેઠાં એક વખત મેં મારા આખા જીવનને તપાસી લીધું. મારા વ્યાયામશિક્ષકે મને ઘડવામાં મોટો ફાળો આપ્યો હતો, પરંતુ એ લડતમાંથી ખસી ગયા હતા. મને એમના પ્રત્યે આદરભાવ હતો; પણ એમનું લડત-માંથી ખસી જવાનું મને યોગ્ય નહોતું લાગ્યું. આજના મારા મંથનમાં હું એમનો ઉપયોગ લઈ શકું એમ નહોતું, અને ભાવિ જીવન વિષે નિર્ણયો કરવામાં પણ એમનો ઉપયોગ નહોતો. એમણે મને આપેલું જીવનસૂત્ર ફરી ફરીને મારા મન સમક્ષ આવવા લાગ્યું.

‘નિર્જાની રક્ષા’ના બાવે ચિત્તને શાંતિ ન આપી. મને એ અધૂરું લાગવા માંડ્યું. મને ખચર પણ ના પડી, કે હું કોની રક્ષા માટે અહીં આવ્યો છું. મારા દિલમાં અકળામણ થવા લાગી, જીવનનો ધ્યાનમંત્ર ‘નિર્જાની રક્ષા’ જ નહિ એમ મને થવા લાગ્યું; પણ ત્યારે શું? મનમાં અસ્પષ્ટ તો કંઈક પડ્યું હતું. હું એ અનુભવતો પણ હતો. એ અનુભવના પરિણામે જ આ સૂત્રથી સંતોષ નહોતો; પરંતુ ધણી દિવસો સુધી અંતરના અનુભવને યોગ્ય શબ્દો ન મળ્યા.

વિચાર કરતાં એક દિવસ મને જણાયું, કે જીવનનો સારામાં સારો અને સાચામાં સાચો ઉપયોગ ‘નિર્જાની રક્ષા’ નહિ; પણ નિર્જાની-ગરીબોની-સેવા. રક્ષા આપણાથી થાય કે ન થાય, સેવા તો થઈ જ શકે-આંખના અમીથી, જીભની મીઠાશથી, હૃદયની સહાનુભૂતિથી અને હાથપગની મહેનતથી. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ સેવા તો થઈ શકે. જીવનની છેલ્લી ઘડીએ પણ જે આપણામાં ભાન હોય તો શાંતિથી મરવાનો પાઠ કો’કને શીખવી શકીએ. રક્ષા ય ક્યારેક બની શકે અને રક્ષા કરવા જતાં આપણી ઉચ્ચતા અને શ્રેષ્ઠતા આપણને અભિમાનમાં પાગલ બનાવી મૂકે. સેવામાં તો વાંકા વળ્યા વિના-નમ્ર બન્યા વિના-ચાલે જ નહિ.

સેવા માટે મારે કઈ પ્રવૃત્તિ પસંદ કરવી, એ સવાલ મારી સામે આવ્યો. કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ નજર સામે આવી ગઈ. અનેક જાતનાં દુઃખો દેખાયાં. સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય અને-આગળ વધીને કહું, તો-ધાર્મિક પણ. આમાં કયા દુઃખનું નિવારણ કરવા મારી જાનનો ઉપયોગ કરવો? મને સ્પષ્ટ ઉત્તર એક જ મળ્યો, કે જે ઘડીએ જેની વધારેમાં વધારે જરૂર હોય તે, અને જેના એકના નિકાલથી ઘણાનો નિકાલ આપોઆપ થઈ જતો હોય તે. હું ત્યારે એટલું તો સમજી ગયો હતો, કે દેશનું મોટામાં મોટું દુઃખ રાજકીય પરાધીનતા છે. એ જ્યાં સુધી દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી બીજાં દુઃખો દૂર કરવાં મુશ્કેલ છે. આ દુઃખ દૂર કરવા માટે નાનપણથી

મગજમાં ઘૂમતી યુવકસેનાની કલ્પના તાજી થઈ. સેવાદળમાં જે તાલીમ લીધી હતી એ પણ મદદગાર થઈ. આ બધું વિચારતાં હું મારી મર્યાદા સમજી ગયો હતો. પ્રખર રાજપ્રકરણી પુરુષ થવાનું મનું મારામાં નહોતું, એવી ધચ્છા પણ નહોતી. મારા વિચાર માત્રથી-સંકલ્પ માત્રથી-કોઈનાં જીવન પલટાઈ નય એવું કોઈ યોગતત્ત્વ પણ મારામાં નહોતું; તેમ મોટા મોટા ઉદ્યોગો ઊભા કરવાનાં સામર્થ્ય કે આવડત પણ મારામાં નહોતાં. યુવકસેના-કુમાર-સેના એ મારી જીવનપ્રવૃત્તિ, એમ નક્કી થવા માંડ્યું;

પણ વિચાર માત્રથી યુવકસેનાઓ ઊભી ન થાય, એ હું સમજતો હતો; એ માટે મારે શું શું જાણવું અને શી શી તૈયારીઓ કરવી, એ વિચારવા લાગ્યો; પણ મેં જોયું કે એમાં કશું નક્કી કરી શકાય એવું હતું જ નહિ. ‘શક્તિઆશ્રમે’ની સ્થાપનાનો ખ્યાલ આવ્યો હતો, પણ એ તો એક સાધન હતું; એવાં અનેક સાધનો હોય તો જ આ કામ પાર પડી શકે એવું લાગ્યું. જ્યાં યુવકોના મેળા જમતા હોય એ સ્થળો હું વિચારવા લાગ્યો. આ વિચારે તો મારા મનમાં દુઃખ ઊભું કર્યું. યુવકોના મેળા તો હોટેલમાં, પાનવાળાની દુકાને અને સિનેમા-નાટકની ટિકિટખારી પાસે દેખાયા. કેટલાકને પંદર-વીસ કે પચીસ રૂપિયાની નોકરી માટે બારણે બારણે ભટકતા જોયા, અને કેટલાકને દુનિયામાં પોતા સિવાય કોઈ વસ્તુ જ નથી એવા ખ્યાલમાં ખેડ-તમાશા કરતા જોયા. આ વેડફાઈ જતી શક્તિને કેમ રોકવી? આ નાયગરાના મહાધોધમાંથી વિદ્યુત કેમ ઊભી કરવી, એ હું વિચારવા લાગ્યો. કશું હાય ન લાગ્યું; પણ એટલું નક્કી કરી શક્યો, કે ‘શક્તિઆશ્રમ’થી એની શરૂઆત કરું અને એમાંથી જ ધીમે ધીમે વધારે શોધી શકાશે.

સૌથી પહેલું તો મેં એ વિચાર્યું, કે જીવાનની જે આદર્શ-મૂર્તિ મારી કલ્પનામાં હોય, તે હું બનું-જનવા પ્રયત્ન કરું અને મારા સંગથી બીજાઓને રંગું. દેશમાં કાયમી સૈન્ય ઊભું થવું જ

જોઈએ, એ વિષે મારા મનમાં શંકા નહોતી. રાષ્ટ્રવ્યાપી યુદ્ધ શરૂ થાય, ત્યારે તમામ ધંધાના માણસો એમાં પડે; પણ જ્યારે શાંતિ હોય અથવા યુદ્ધ રાષ્ટ્રવ્યાપી ન હોય, ત્યારે આ સેના તો ખપમાં આવે જ. આ યુવકો એ જ દેશના લોકશિક્ષકો અને એ જ દેશના યુદ્ધસૈનિકો.

આ રીતે મારી પ્રવૃત્તિ, મારું ધ્યેય સમગ્ર-સ્વીકારીને હું જોલમાંથી છૂટ્યો. વીસ દિવસ બહાર રહી, દોઢ વર્ષની સગ્ન લઈને પાછો આવી ગયો છું. આ વખતે નવા રંગો જોયા. ત્રણ મહિનાની મોકૂફી, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ-એ બધું મેં જોલમાં સાંભળ્યું. મેં મારે માટે નક્કી કરેલા ધ્યેય અનુસાર તો યુદ્ધ એ એક જ માર્ગ હતો. ‘લડત પાછી ખેંચી લેવાશે’ એવી વાતો સાંભળતો, ત્યારે મને ખૂબ દુઃખ થતું. ‘દેશની આખર જળવવા-એની ટેક સાચવવા થોડા હજાર માણસો સડી મરે, તો શી મોટી વિસાત છે?’ વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે મને નિરાંત થઈ; પણ જોલમાં ખેડેલા ખીજ ભાઈઓની નિરાશાનો પાર નહોતો. દરેક પ્રસંગે લાભાલાભનું ત્રાજવું લઈને બેસનાર વાણિયાશાહી હિસાબ કરનાર લોકોને આ શક્તિનો હ્રાસ થાય છે એમ લાગ્યું. હું તો બલિદાનનો મહિમા સમજ્યો હતો. શહીદોનું ખૂન નિષ્ફળ નથી જતું, એવો મને વિશ્વાસ હતો. જીવે છે એ જ કામ કરે છે, એ જ ફાયદો કરે છે; એમ હું નહોતો માનતો. ઘણી વાર તો મરવાથી જ વધુ થઈ શકે છે, આ ઉપરાંત પણ હું એમ માનતો હતો, કે એક દીવો બળતો હશે તો એમાંથી હજાર દીવા પ્રકટશે; એક માણસ જગતો હશે, તો હજાર માણસને જગાડશે.

મારી આવી માન્યતાઓને લીધે મને ડાહ્યા માણસોની શિખા-મણો ગળે નથી ઊતરી. જે શિખામણો હમેશ મારા સામે આવી છે. એક અભ્યાસની અને ખીજ લમ્પની. પહેલી શિખામણ મેં માન્ય રાખી છે, અને મારાથી આજની સ્થિતિમાં શક્ય એટલો અભ્યાસ અ. ૬

મેં કરવા માંજો છે. હું એની ગંભીરતા પણ સમજ્યો છું. મારા દેશનાં દુઃખો દૂર કરવામાં જે જે પ્રકારની શક્તિઓ મેળવવી જોઈએ, તે હું ન મેળવું એવો મૂર્ખ નથી; પણ મને અભ્યાસની સલાહ આપનારાઓને મારા વર્તનથી સંતોષ નથી. તેઓ તો રીતસરનો કોલેજનો અભ્યાસ સૂચવે છે. તેઓ એના માટે કારણો પણ આપે છે. પણ મારી જેવીતેવી બુદ્ધિથી હું એમનાં કારણોમાં જે મુખ્ય કારણ છે તે સમજી ગયો છું. તેઓ મને સલામત થવાને પ્રેરી રહ્યા છે; પણ એ વસ્તુ તો મારાથી બની શકવાની જ નથી. સલામતીને ખાતર હું અભ્યાસ કરું જ નહિ. અભ્યાસ તો શું, હવે એવું કશું જ નથી, જે હું દેશના વિચારની કસોટીએ ન ચડાવું. મારા વિચાર-વર્તનની મેં એક જ કસોટી રાખી છે, કે આથી મારા દેશને હું મુક્તિના માર્ગે એક તસુ પણ લઈ જઈ શકીશ? મને આજ સુધી તો એવું નથી લાગ્યું, કે કોલેજની તાલીમ નહિ લેવાથી, હું મારા દેશને હાનિ કરીશ અથવા ઓછો ઉપયોગી થઈશ. જે દિવસે મને એવું લાગશે, તે દિવસે હું એક ઘડી પણ બીજું કંઈ કરવા જીભો નહિ રહું; પણ એ દિવસની અત્યારે તો મને કલ્પના પણ નથી આવતી.

બીજી શિખામણુ લગ્નની. એ તો અતિ ગંભીર મુખોમાંથી આવે છે. મેં આ વિષે જે કાંઈ સાંભળ્યું છે તે બધું જો વિચારવા બેસું, તો મૂંઝાઈ જ જાઉં. મને એમ થાય છે, કે આ વિષે સલાહ આપવાની જ બંધ થાય તો કેવું સારું? કારણ કે મોટા ભાગની સલાહને અંતે એમ જ કહેવામાં આવે છે, કે તમારી શક્તિ, અશક્તિ અને ચિત્તવૃત્તિઓનું પરિશોધન કરજો. જો કે આમ કહેવાની પાછળ તો એમ જ હોય છે, કે એવું પરિશોધન કરી ચૂકેલા અમે તમને કહીએ છીએ, કે ગાંડા ન થાઓ અને છાનામાના પરણી લો. પરંતુ એ સલાહ પણ મારે ગળે નથી જતરી. મને તો એમ થાય છે, કે એ વિષે મને આટલો બધો ભડકાવવામાં શા માટે આવે છે? એ જો

મારા જ ચિત્તની વાત છે, તો હું વહેલોમોડો સમજી જઈશ. ગમે તેમ હોય, એ બધા શુભ હેતુથી સલાહ આપે છે; એમાં મને શંકા નથી, પણ માત્ર સૂચન કરીને દૂર રહેતા હોય તો સારું. અમારા જેવા કુમાર-સૈનિકાનાં જીવનની તમામ જવાબદારી એમને માથે જ છે અને અમે સાવ મૂર્ખ છીએ એવું ન માનીએ; તો ઘણું થયું.

ચાલો, મારું કહેવાનું મેં પૂરું કર્યું. ભવિષ્યમાં હું શું કરીશ એ મેં કહી દીધું છે. શી રીતે કરીશ એ સલાહ હજી મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે, પણ એનો જવાબ મને મળી જ રહેશે. મારાં માતા-પિતા સાથે હું નહિ રહી શકું, એમની સેવા નહિ કરી શકું એ વિચારનું મને સહેજ દુઃખ થાય છે; પણ બંને વસ્તુ બંની શકે એમ નથી, અને મારાં માતાપિતા કરતાં દેશને મારી વધારે જરૂર છે એમ હું સમજી શક્યો છું.

આ સગ્ન અને લડતમાં જેટલી સગ્નઓ આવે તેટલી બધી સગ્ન યુવકસેતાના વિચારોમાં અને તૈયારીમાં-એ માટેની મારી લાપકાત કેળવવામાં-હું ગાળવાનો છું. જેઠા સિવાય અબ્યાસનો સમય મારે માટે દુર્લભ છે; અબ્યાસ માટે હું દેશની સેવાને એક ઘડી પણ ખોટી કરી શકું એમ નથી. દેશની સ્થિતિ જોતાં મારામાં જેટલું હોય-ભલે ઓછું હોય-તેટલું આખી દેવું જોઈએ, એમ હું માનું છું. જિતેન્દ્રની માફક અત્યારે તો હું એમ કહી શકું, કે કંઈ નહિ તો યસ્વરાજ્યમંદિરના પાયામાં પુરાઈ શકું, તો પણ મને સંતોષ છે.

અહિંસાનું રહસ્ય

૧

એનું નામ જોસેફ. છેલ્લાં ચાર વરસ થયાં અમે એને પિછા-
નતા હતા. એની શાંત, ગંભીર અને પ્રાર્થનામય મુખમુદ્રા અમને
ત્રેમમૂર્તિ ધસુના કોઈ ધર્મપુત્રની યાદ આપતી હતી. જિંદગી, ખડતલ
અને પ્રચંડ શરીર મુખ ઉપરની સૌમ્યતાને લઈ પ્રભુના અનુચર
જેવું લાગતું હતું. એ બહુ ઓછું જ બોલતા. બોલવા તરફ એમને
જરા કંટાળો પણ હતો. મોટી મંડળીની વચ્ચે બેસવાની પણ એમની
આદત નહોતી. મોટે ભાગે તેઓ દીવાલને અડેલી મેં સહેજ જિંદગી
રાખીને બેસતા. આંખો ઘણે ભાગે નમેલી જ રહેતી. જોનારને એ
ખુદાના ખંદા જેવા જ લાગતા હતા.

એમની ઉંમર પાંત્રીસ વર્ષની હતી. છેલ્લાં ચાર વરસના
છાવણીના અને જોલના સહવાસથી અમે જાણી શક્યા હતા, કે એ
પાંત્રીસ વર્ષો બહુ સરૂલપણે નથી વહી ગયાં. અમારા પ્રમાણમાં
તો એ જીવનમાં કેટલાક ચમત્કારિક બનાવો બની ગયા હતા. અમે
ઘણાખરા જીવાનો ન્યારે એક બીજાના આંતરજીવનની વાતો સાંભળતા,
ત્યારે અમને બહુ આશ્ચર્ય નહોતું થતું. અમે એક જ પ્રકારના
માખાપને ત્યાં જન્મેલા, એક જ વાતાવરણ વચ્ચે જીછેરેલા, લગભગ
એક જ પ્રકારના સંસ્કારોથી ઘડાયેલા હતા; એટલે જીવનના પ્રસંગો-
માં વિવિધતા હતી, પણ તત્ત્વતઃ અમે એક જેવા જ હતા. જોસેફના
જીવનની જે બે-ચાર વાતો અમે જાણતા હતા; એ વાતોએ જ
એમના સમગ્ર જીવન વિષે જાણવાની અમારામાં જિજ્ઞાસા પેદા કરી
હતી. એકઠા થયેલા સૈનિકોમાંથી ઘણાખરા પોતાની જીવનકથા
થોડાક સંકોચ સાથે પણ ઝટપટે કહી દેતા હતા. જોસેફને હા
પડાવતાં અમને બહુ મુસીબત પડી. અમારી માગણીની સામે

એમની એક દલીલ વારંવાર આવતી હતી: ‘એથી આત્મપ્રશંસા થઈ જાય અને મન હલકું બને.’ અમે એમની આ દલીલનો જવાબ આપતા; પણ એ એમને ગળે ઊતરતો નહિ. અંતે અમારા પ્રેમને વશ થઈને જ એમણે પોતાની કથા કહેવાનું સ્વીકાર્યું.

અમારે ત્યાં નિયમ થઈ ગયો હતો, કે જેલની બેરેક બંધ થાય એટલે હૃદયની બેરેક ઉઘાડવી; અને અંદર જે જે પડ્યું હોય તે સૈનિકમિત્રોને બતાવવું. એ બતાવવામાં એક વસ્તુ પ્રધાન રહેવી જોઈએ; અને તે એ કે જીવનમાં એવાં કયાં તત્ત્વો પશ્ચાં હતાં, જે સમગ્ર જીવનને લડતમાં ખેંચી લાગ્યાં? આ દૃષ્ટિએ જ અત્યાર સુધી જિતેન્દ્રે, નિર્મળભાઈએ, પ્રવીણકુમારે, વ્રજમોહને અને જ્યંતે પોતાની કથા કહી હતી, અને બીજા મિત્રો પોતાની કથા કહેવાના હતા.

જોસેફની આજીવન અમે વીંટાઈને બેઠા; એટલે એ ખૂબ ગંભીર બની ગયા. થોડીક ક્ષણો અપાર શાંતિમાં એમણે પસાર કરી. અમે એમના મોં સામું જ ટાંપી રહ્યા હતા. નમેત્રી પાંપણો જોઈને અમે સમજ્યા, કે એમણે જગન્નિયંતાને યાદ કરી લીધા.

‘મારી કથા તમારી કથાઓ કરતાં જુદી છે.’ ધીરગંભીર વાણીમાં એમણે શરૂ કર્યું: ‘તમને કોઈને ખ્યાલ નહિ હોય કે લગભગ આજ સુધીની જિંદગી મેં મિત્રવિડોણી જ ગાળી છે. કોણ જાણે કેમ, મને કોઈ દિવસ કોઈની મૈત્રી ગમી જ નથી; એટલું જ નહિ પણ મેં કોઈની પાસેથી મારા જીવનના ઉત્કર્ષ માટે માર્ગદર્શન માગ્યું નથી કે પ્રેરણા પણ લીધી નથી. હૃદયનાં મહા-મંથનોને પણ મેં હૃદયમાં જ શમાવી દીધાં છે. કોઈની પાસે મેં કોઈ દિવસ સાંત્વનની આશા રાખી નથી—મને એ ગમ્યું જ નથી. મને એમાં હમેશ નબળાઈ લાગી છે. જીવનના આટલા અનુભવ ઉપરથી મને જણાયું છે, કે માણસને પોતાનાં દુઃખ દાલવવાનું કે

મુક્ત હૈયે રડવાનું સ્થાન મળતું હોય તો ય ન લેવું જોઈએ. એવું સ્થાન મળ્યા પછી જીવન સંકુચિત અને જોમ વગરનું બની જાય છે. સંકટો જ્યારે સામે આવીને ઊભાં રહે છે, ત્યારે એનો મદાનગીથી સામનો કરવાની વૃત્તિ નથી થતી; પણ એ સંકટ કોઈની પાસે રડી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. હું આ જીવનમાં કદી રજો જ નહિ હોઉં એમ રખે માનતા. હું પુષ્કળ રડ્યો છું, મારાં આંસુથી મારા નિવાસસ્થાનનો નાનકડો બગીચો ખૂબ ભીંજ્યો છે; પણ મારું રડવાનું મારા પાસે જ હતું. જરા આગળ વધીને કહું તો આ જગતનું સંચાલન કરનાર કોઈ દિવ્ય શક્તિ પાસે હતું. મારી પેઠે જ મૂંઝાતા, અથડાતા, રડતા, ઝઘડતા માણસની પાસે શું રડવું? એ મને શો જવાબ આપી શકે?

જોમ મેં આવી મૈત્રી નથી ભોગવી, તેમ મેં તમે જોને ‘પ્રેમ’ કહ્યો છો તે પણ નથી અનુભવ્યો. હા, એક-એ પ્રસંગો એવા બન્યા છે કે જેમાં હું કદાચ પ્રેમ અનુભવત; પણ એ પ્રસંગોએ તો મારા હૃદયમાં ઉદ્ભવતી એ વૃત્તિને ત્યાં જ ડામી દીધી, અને પરિણામે વર્ષો સુધી હું સ્ત્રીજાતિને અને આ ‘પ્રેમ’ને ધિક્કારતો રહ્યો. તમને થશે કે જીવનકથા કહેવાને બદલે હું આ તમને શું કહી રહ્યો છું? તમે ધીરજ રાખજો, હું મારી કથા કહું છું; પણ એ કહેતાં પહેલાં મારી આ વિચિત્રતાઓ તમને જણાવી દઉં, કે જેથી મારી કથા સમજવામાં તમને સહેલું પડે.

હું જ્યારે જ્યારે વિચાર કરું છું કે આ લડતમાં મને ખેંચી આણનારું કયું તત્ત્વ. ત્યારે ત્યારે મને જવાબ મળે છે કે અહિંસા. જો એ તત્ત્વ આ લડતમાં ન હોત, તો હું અહીં ન હોત. હું અહિંસક હતો તેથી અહીં ખેંચાઈ આવ્યો એમ હું નથી કહેતો; પણ હું મૂંઝાતો હતો, ઘેર અધિકારમાં પ્રકાશ મેળવવાને માટે અહીંથી તહીં અથડાતો હતો, મને માનવજાતને લાગુ પડેલા રોગનું

બાન થયું હતું, એમાંથી ઊગરવું જ નેહએ એવો નિશ્ચય પણ થયો હતો; પરંતુ હું પ્રકાશ જાણતો નહોતો. રોગનિવારણ કરનાર કોઈ ઔષધિની મને ખબર નહોતી.

હું ઇસુ ખ્રિસ્તનો અનુયાયી છું. ઘણું જાણ્યા પછી પણ એ ધર્મ છોડવાની મને જરૂર નથી જણાઈ. ગાંધીજીના વિચાર અને જીવનમાંથી અહિંસાનું રહસ્ય હું પામ્યો છું; છતાં ઇસુ પ્રત્યેની ભક્તિ કभी નથી થઈ, પણ વધી જ છે. ઇસુ એ જ કહી ગયો છે એમ હમેશાં મને લાગ્યા કયું છે. તમારામાંથી કોઈ મને નેસેક્સને જાહેર જયંત કે જગદેવ કહે છે, ત્યારે મને જરા પણ નથી ગમતું. શા માટે તમે મને આમ કહો છો ? નેસેક્સ કોઈ ખરાબ નામ છે ? નેસેક્સ બોક્ષતાં હું ખ્રિસ્તી છું એવું મને ને તમને બાન રહે, એમાં શું ખોટું છે ? નેસેક્સ બોક્ષતાં હું પરદેશી છું એવું તમને લાગે છે ? ને એમ લાગતું હોય તો તમે અહુ સંકુચિત મનોવૃત્તિ ધરાવો છો. મને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી વધારે કોઈ ભાવનાએ આકર્ષ્યો હોય તો સમન્વયની ભાવનાએ આકર્ષ્યો છે. આ દેશમાં યધા જ ધર્મો અને સંપ્રદાયો સમભાવની શીતળ છાયા નીચે ફૂલીફાલી શકશે એમ મને લાગ્યું છે. મને એ પણ લાગ્યું છે, કે દુનિયાનાં વેરઝેર નાબૂદ કરવામાં આ તત્ત્વજ્ઞાનની ભેટ કદાચ હિંદુસ્તાન જ આપ્યા જગતને આપશે. ચાર વરસ થયાં હું તમારા સાથે રહ્યો રહ્યો હિંદુસ્તાનની ભક્તિ કરી રહ્યો છું. આ ભૂમિએ મારા ઉપર જેટલા ઉપકારો કર્યા છે તેનો યત્નિચિત જાહેરો આપી રહ્યો છું. હું નથી ધારતો કે આટલા પછી તમને મારા નેસેક્સ નામમાં પરદેશીપણું લાગે. હું પરદેશી છું જ નહિ, તમારા જેવો જ હિંદવાસી છું. હિંદની સાથે જીવ્યો છું, જીવું છું ને જીવીશ.

હુંવે અનુક્રમે મારી કથા કહું :

મૂળ અમે આયલેન્ડના વતની છીએ. મારા દાદા આયલેન્ડથી અહીં આવીને વસેલા. મારું બાળપણ એ દાદાના બોળામાં જ ગયું છે. મારા એ પરમ પ્રિય દાદાને મારા પ્રત્યે અનહદ પ્રેમ હતો. તેઓ ભક્તહૃદયી હતા અને હું એવો જ થઈશ એવી આશા વ્યક્ત કરતા હતા. મારા પિતા પ્રત્યે એ હમેશાં દુઃખી રહેતા; કારણ કે એમનો દાકતરી ધંધો જ એમને રચતો નહોતો. દાદા કહેતા કે એ ધંધો જેના હાથમાં હોય તે માણસ પરમ દયાવાન પણ થઈ શકે અને ઘાતકીમાં ઘાતકી પણ થઈ શકે. પિતાનો સ્વભાવ સ્વાર્થી હતો; એટલે એમણે પોતાના જ્ઞાન અને શક્તિએનો ઉપયોગ વધુમાં વધુ પૈસા પેદા કરવામાં જ કર્યો હતો, અને પૈસા એમ ને એમ આવે જ નહિ; એટલે એ નિર્દય પણ બનતા હતા. મારા દાદા ક્યારેક એમના દવાખાનામાં બેસીને પોતાના પુત્રને ક્રોધ ગરીબ દરદી પાસે પૈસા માગતા સાંભળતા, ત્યારે એ ઝિકળી ઝિકતા. સૌથી વધુ ત્રાસ તો એમને એ વાતનો થતો, કે તું ઉપચાર કરતાંય પૈસાની વાત પકેલાં કરે છે. એ કહેતા, કે તારે પૈસા બેઠતા હોય તો પણ કૃપા કરીને એવું ન બોલ, કે પાંચ સો રૂપિયા આપો તો જ તમને સાગ્ન કરું; નહિ તો નહિ. દાદાની આ વાતોને પિતા હસી કાઢતા. એ દાદાને ‘ખુદાઈ આદમી છે’ એમ કહેતા, પોતે વ્યવહારકુશળ છે એમ માનતા.

દસેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી દાદા અને પિતાની વચ્ચેનાં આવાં ધર્ષણોના સંસ્કારો મારા ઉપર પડ્યા કરતા હતા. મને બરાબર સ્મરણ છે, કે મને દાદાની વાત ગમતી. દાદા બહુ જ દયાળુ હતા, અને એમના મોં ઉપર જ એ દેખાઈ આવતું હતું. એ વખતે એમની ઉંમર નેવું વર્ષની હશે; પણ બધી જ ઈંદ્રિયો સતેજ હતી,

અને કામ આપતી હતી. મોં ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી, પણ એ કરચલીઓ જ એમના હૃદયનું દર્શન કરાવતી હતી, મને એમના મોં સામે જોઈ રહેવાનું બહુ ગમતું. તેઓ મારા પિતાથી બહુ જ કંટાળતા, ત્યારે એકલા એકાએક રડી પડતા. હું એ જોઈને સ્તબ્ધ બની જતો. મને સ્તબ્ધ બનેલો જોતાં જ એ આંસુ લૂછી નાખતા અને પ્રેમથી મને પાસે લઇ લેતા.

મને અગિયારમું વર્ષ બેઠું, ત્યારે આ દાદા ચાલ્યા ગયા. દાદી તો મારા જન્મ પહેલાં જ ચાલ્યાં ગયાં હતાં; એટલે ઘરમાં મારાં પિતા, માતા, અને ત્રણ ભાઈઓ એક બહેન રહ્યાં. ભાઈઓમાં હું સૌથી મોટો હતો. બહેન મારાથી પણ મોટી હતી.

મને પહેલેથી જ નિશાળે મૂકવામાં નહોતો આવ્યો. ઘેર એક શિક્ષક રાખીને મને બણાવતા હતા. મારા પિતાની ઇચ્છા એવી હતી, કે મારે સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવીને કોઈ ઉદ્યોગધંધામાં પડવું. એમના સ્વભાવમાં એક બીજી વસ્તુ પણ હતી. તેઓ એવું ઇચ્છ્યા કરતા કે અમે મોટા થઈને પરણી લઈ, જમદી સ્વતંત્ર બની જઈએ. હું નાનો હતો ત્યારથી સાંભળતો હતો, કે જમદી કમાતાં શીખો અને તમારા પગ ઉપર ઊભા રહો.

હું બાર વરસનો થયો ત્યાં સુધીમાં મને સાધારણ લખતાં-વાંચતાં આવડી ગયું. પિતાને લાગ્યું કે આટલું બસ છે; એટલે એમણે મને કોઈ ઉદ્યોગ શીખવવાની તજવીજ કરવા માંડી. નાનપણની મારી રીતભાતથી સૌ એમ કહેતાં, કે હું યાંત્રિક કામમાં હોશિયાર થઈશ; અને એ વાત સાચી હતી. મને સૌથી વધુ રસ પણ એમાં જ આવતો. સ્વભાવે હું ઓછાબોલો અને ગંભીર હતો. આખો દિવસ કંઈક ને કંઈક કર્યા કરવાનું મને બહુ ગમતું. ઘરનાં બારીબારણાં બરાબર ન હોય તો હું સમાં કરી દેતો; એ જ રીતે ક્યારેક પ્રાયમસ બગાડો હોય કે ઘડિયાળ બગડ્યું હોય, તો પણ હું

માથાકૂટ કરતો. આમ મારી અંદરની શક્તિઓનું બાહ્યદર્શન થયા કરતું હતું.

પિતા પુષ્કળ કમાતા હતા, પણ એમની રહેણીકરણી ઘણી જ ખર્ચાળ હતી; એટલે અમારું કુટુંબ પૈસાદાર નહોતું. અમે બધાં બહેનભાઈઓ પણ એવી રીતે ઊછર્યાં હતાં; એટલે પૈસા એકઠા થવાનો ઓછો સંભવ હતો. તમને કહેવાની જરૂર નથી, કે નાનપણથી જ હું માંસાહારી તો હતો જ અને દારૂ પણ લેતો. શા માટે લેતો એ પૂછશો મા; કારણ કે ત્યારે શા માટે ન લેવાય તે હું જાણતો નહોતો. દાદા શરાબ ન પીતા, પણ પિતા ખૂબ જ શેખીન હતા; એટલે ઘરમાં એ વસ્તુ સામાન્ય હતી.

એ દિવસોમાં અમે લાહોર રહેતા. મારા પિતા સરકારી દાક્તર થયા હતા; એટલે બે-ચાર વર્ષે એમની બદલી થતી હતી. લાહોરમાં મને કયા ઉદ્યોગમાં જોડવો એની પિતાએ તપાસ કરવા માંડી. એમનું ધ્યાન ચામડાંના ઉદ્યોગ તરફ ગયું. સદ્‌ભાગ્યે અમારે ત્યાંના સંસ્કારોમાં કેઈ ધંધો ઊંચો કે નીચો નથી ગણાતો. ત્યારે તો મને ખ્યાલ પણ નહોતો, કે ચામડાંનો ધંધો હલકો ગણાઈ શકતો હશે. હું હજી પણ સમજતો, કે તમારે ત્યાં એ ધંધો અને એવા બીજા ધંધા શા માટે હલકા ગણાય છે ?

એમની ઓળખાણથી મને એક કારખાનામાં રાખવામાં આવ્યો. ત્યાં ચાર વરસ સુધી મેં કામ કર્યું; અને એટલા સમયમાં તો હું એ વિષયમાં ઘણો જ કુશળ બની ગયો. ચામડાં કમાવવાની, રંગવાની વગેરે લગભગ એકેએક ક્રિયામાં મારો હાથ બેસી ગયો. સંચાઓ સાથે તો મને કુંદરતી જ પ્રેમ હતો; એટલે એ જ્ઞાન મેળવવામાં મને કશી જ હરકત ન આવી

એક વાત કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે. તમારી કથાઓ ન સાંભળી હોત તો એ વાત હું ન કહેત. હું શીખી રહ્યો ત્યારે મારી

ઉંમર સોળ વરસની થઈ ગઈ હતી. મારે એ કહેવું છે કે એ સોળ વર્ષની ઉંમરમાં તમે તમારા જીવનમાં વર્ણવી એવી એક પણ કુટેવ હું શીખ્યો નહોતો. મને એનું ભાન પણ નહોતું જાગ્યું. તમે દાઃ-માંસને બહુ ભયાનક વસ્તુ ગણતા હશો-હું પણ ગણું છું; પરંતુ છેલ્લા ચાર-પાંચ દિવસના વિચારો ઉપરથી મને લાગ્યું છે, કે આળસુ અને ધ્યેયહીન ઊછેર એથીયે ભયાનક વસ્તુ છે. મેં તમારી જીવન-કથાઓમાં જોયું, કે ચાર-તેર વર્ષની ઉંમરે તમને એ ભાન જાગ્યું ત્યારે તમારા જીવનમાં એક પણ વસ્તુનો શોખ નહોતો જાગ્યો, કે તમે જેમાં રમણ કરી શકો; એવી કોઈ અભિલાષા પણ નહોતી પ્રકટી. તમે ગંદા વાતાવરણમાં ખેંચાઈ જાઓ એની મને નવાઈ નથી લાગતી; પરંતુ હું ન ખેંચાયો એની પણ મને હવે નવાઈ નથી લાગતી. સાવ નાનપણમાં મારામાં મહત્વાકાંક્ષા પ્રકટી નીકળી. મારામાં શોખ પણ જાગી ગયો. મારાં હાથ, પગ અને મગજને પૂરતું કામ પણ મળી રહ્યું.

મને સોળ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યાં પિતાજીની ત્યાંથી કાનપુર બદલી થઈ. મારા ઉદ્યોગ માટે એ અનુકૂળ સ્થાન હતું. ત્યાંના એક મોટા કારખાનામાં પગારદાર તરીકે હું દાખલ થયો. મારી ઉંમર ત્યારે સોળ વર્ષની હતી, પણ તમારા માંહેના બાળીસ વર્ષના કોઈ ખડતલ જીવાન જેવો હું લાગતો. મારું શરીર મૂળથી જ પ્રયત્ન હતું, એમાં સંયમે અને શરીરશ્રમે ઉમેરો કર્યો હતો. થોડા જ દિવસોમાં હું એ મોટા કારખાનામાં એક આશરપદ જીવાન તરીકે જાણીતો થઈ ગયો. મેનેજરની મારા ઉપર પ્રીતિ થઈ. મારી શક્તિઓ પણ વિકસવા લાગી. ચામડાં ઉપરાંતના ઉદ્યોગોમાં પણ મારું ધ્યાન પહોંચવા લાગ્યું. થોડા મહિનામાં તો હું દરજી, સુતારી અને લુહારી કામ પણ શીખી ગયો. ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં તો એ કામમાં પ્રાવિણ્ય પણ મેળવ્યું. મારા મગજનો બંધાર જ એવો હતો, કે નજર નાખતાંની સાથે જ હું કામના રહસ્યને પકડી લેતો. કોઈ પણ નવું મશિન

આવે, હું એ ત્રણ મિનિટ એની સામે ટાંપી રહેતો; અને એ મશિન જાણે મારું જની ગયું હોય એમ મને વશ થઈ જતું અને પોતાનો મર્મ ખુલ્લો કરતું. તમારામાંના કેટલાકને આ વાત માનવામાં નહિ આવે; પણ છાવણીના દિવસોમાં જે બાઈઓ મારી સાથે રહ્યા છે તે જાણે છે કે, કેઈ પણ યંત્ર સાથે મારે કેવી મહોળત છે! મીડાની ખારી શોધવા જતાં કે અંધારી રાતે ગામડાંઓ આથડવા જતાં જ્યારે મોટર ખોટકાઈ જતી, ત્યારે મારે અને મોટર વચ્ચેનો સંબંધ સૌને જણાઈ આવતો હતો. આપણા ખાદીકાર્યાલયમાં તો શાળ, ચરખા ને રેટિયા સાથેના મારા સંબંધથી ઘણા જાણીતા છે. છેક નાનપણથી જ મારામાં આ વૃત્તિ હતી. મારું ઓછાખોડાપણું કદાચ એને જ આભારી હોય. મારા એ મૂક મિત્રો સાથે જીમથી ખેલવાનો પ્રસંગ તો કેઈ દિવસ આવતો જ નહોતો; અને વાણી સિવાયની વાતો તો અમે રાતદિવસ કર્યા જ કરતા હતા.

૩

કુતિનપુરમાં હું હતો, ત્યારે હું નિશાનખાજી પણ શીખ્યો હતો. મને એમાં અદ્ભુત રસ આવતો હતો, પણ એ રસમાંથી ધીમે ધીમે શિકારનો શોખ પેદા થયો અને મારા હાથે અનેક નિર્દોષ પંખીઓ, હરણાંઓ અને જતકોનો સંહાર થયો. મારા જીવનમાં અહિંસા ક્યાંથી પ્રકટી, એ જણાવતી વખતે હું મારા શિકારની કથા કહીશ. અત્યારે તો એટલું જ કહું, કે હું નિશાનખાજીનો શોખીન બન્યો. ઠીક ઠીક કમાતો હતો; એટલે મેં બંદૂક અને રિવોલ્વર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખરચી નાખ્યા. મારી બંદૂકથી અત્યાર-સુધી ભોળાં પંખીઓ જ મરતાં હતાં, પણ અચાનક માણસો પણ મરે એવો પ્રસંગ બન્યો. મહાયુદ્ધ માટે ડેરડેર ભરતી થતી હતી, અને અમે તો આયર્લેન્ડની પ્રજા હતા; એટલે મને મહાયુદ્ધમાં જોડાવાનો હુકમ મળ્યો. મારાં માતાપિતા અને સગાંવહાલાંઓ ધૂજ ગિજ્યાં; પણ ત્યાં દલીલને

અવકાશ જ નહોતો. મુકરર તારીખે મારે લશ્કરી છાવણીમાં હાજર થવાનું હતું. એ દિવસો મારા જીવનના અત્યંત મંથનના દિવસો હતા. મારાં માતાપિતાને મારાં મોતનો ડર હતો. મારા અંતરની સ્થિતિ એ કરતાં જીદી હતી. એ દિવસોમાં લડાઈનાં બયાનક વર્ણનો વાંચી મને કમકમાટી ધૂટેલી. મારા દિલમાં અહિંસાનું પકેલવડેલું પ્રાકૃત્ય ત્યારે થયું એમ કહી શકાય. હું ત્યારે બહુ તો ન સમજ્યો, પણ એટલું સમજ્યો કે આ બયાનક સ્થિતિનો અંત આવવો જોઈએ. સૈનિકોની ભરતીનો ત્રાસ પણ હું જાણી શક્યો હતો; સાથે સાથે હર્ષપૂર્વક દોષ્યા જતા જીવાનોને પણ મેં જોયા હતા. મારા મનમાં ઘણી ગિચાપાચાચ થતી હતી; પણ એક વસ્તુ તો ફરી ફરીને મનમાં આવ્યા જ કરતી, કે મારાથી આમ નહિ થઈ શકે. જેના પ્રત્યે મને લેશ માત્ર રોષ નથી, તેના ઉપર હું કેમ ગોળીઓ છોડું ? આજની પેઢે એ વિચાર આટલી સ્પષ્ટ બાપા નહોતો પામી શકતો, પણ એ જ ભાવ મારા મનમાં રમતા હતા; તે હું જાણું છું. દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ મારા જવાનો દિવસ નજીક આવવા લાગ્યો. હું જાણતો હતો, કે હું નહિ જાઉં તો મને બળાત્કારે લઈ જવામાં આવશે; છતાં ય હું નહિ જાઉં તો મારા માટે કારાગાર અથવા તો મોત તૈયાર હશે.

મારાં માતાપિતાના ડરનો પાર નહોતો; છતાં એ મને જવા માટે જ સમજાવતાં હતાં. એમને મારા જવામાં જીવનની આશા હતી; નહિ જવામાં તો તેઓ લડાઈ કરતાં પણ મારી ખૂરી દશા થશે, એમ માનતાં હતાં. મેં બહુ મંથન ભોગવ્યું, પણ મને કોઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહિ. ભારે મૂંઝવણમાં દૂબતો હું આખરે છાવણીમાં જવા તૈયાર થયો. જે દિવસે મેં વિદાય લીધી તે દિવસ મારા જીવનનો કરુણમાં કરુણ દિવસ છે. યોધાર આંસુએ માતાપિતા અને બહેનબાઈઓ વચ્ચેથી એક લશ્કરી ખટારામાં હું ચાલી નીકળ્યો. મારા અંતરનું ધમસાણુ ચાલતું જ હતું, પણ મને અહિંસાનો

દીવો તે દિવસે લાખ્યો નહોતો; એટલે અંધકારમાં કાંઈ મારવા ઉપરાંત હું કશું કરી શક્યો નહિ.

મારા જીવનની આ વિગતો હું વિસ્તારથી કહી શકું એમ નથી; પણ ખાર દિવસથી વધારે હું ત્યાં ન રહી શક્યો. જે ટુકડીમાં હું દાખલ થયો એ ટુકડીમાં એક પણ માણસ સ્વેચ્છાએ આવ્યો નહોતો. સૌ અંદરથી ધૂંધવાયેલા હતા. કોણ જાણે કેમ પણ મારા પ્રત્યે સૌને આદર હતો. હું પ્રસંગ મળ્યે બોલ્યા કરતો. કે આ દોજખમાં ક્યાં ફસાયા ?

અમને રેતીના ભરેલા કોથળાઓ ઉપર સંગીતો મારવાની તાલીમ અપાતી હતી. હું સંગીતના ધા કરતો, ત્યારે મારું હૃદય એની વિરુદ્ધ જતું. હું જાણતો હતો કે એ રેતીનો કોથળો છે, પણ મને પૂરેપૂરી ખબર હતી કે એવા જ ધા હાડમાંસના જીવતા કોથળા ઉપર પણ કરવાના છે. દિવસભર નિશાન્યાજી, પેરેડ અને આવાં સંગીતોના ધા કરી અમે રાતે થાકી જતા, અને અમારામાંના ઘણાખરા ધસધસાટ ઊંઘવા લાગતા. મારી સ્થિતિ જીદી હતી-મહા દારુણ અને દયામણી હતી. રાતે ઊંઘવાનું મારા ભાગ્યમાં નહોતું. લડાઈનાં સ્વપ્નાંઓ અને કલ્પનાચિત્રો મારું હૃદય ફફડાવી મૂકતાં હતાં. પ્રત્યેક ક્ષણે મને થતું હતું કે નાસી છૂટું. હું પકડાઉં તો ભરે મને દાર કરી દે, પણ આ સ્થિતિમાં તો નથી રહેવું; પરંતુ હું નાસી શક્યો નહિ. એ વિચારો આવી આવીને પાછા વળી જતા. ક્યારેક મારા સાથીઓને વાત કરતો તો એ બધા એનાં ભયંકર પરિણામો બતાવી મને પાછો વાળતા.

આમ દિવસો વીતતા હતા, પણ મારું મન શાંત થતું નહોતું. લડાઈના ખખરો સાંભળી અશાંત મન વધુ અશાંત બનતું. લડાઈના વિજયના કે પરાજયના ખખરો મને સરખા જ લાગતા હતા; કારણ કે એ ખખરોમાં આગ, ખૂન, મોત, બોમ્બ, મશિનગન અને બંદૂક

સિવાય બીજું કશું નહોતું. દુકડીઓની દુકડીઓ સાફ થઈ ગયાના અને હજારો ધાયલ થઈ ગયાના જ સમાચારો હતા. હું જોતો હતો, કે આ સમાચારો ધીમે ધીમે મારા સાથીઓમાં સહજ ખનતા જતા હતા. એમની અરેરાટી ઓછી થતી હતી. મૃત્યુ અને ધાયલોની સંખ્યા પ્રત્યે એમનું બહુ લક્ષ નહોતું, જેટલું વિજય અને પરાજય પ્રત્યે હતું. એમનાં દિલ લડાયક થતાં જતાં હતાં. વિજય-પરાજયના હર્ષશોક તેઓ અનુભવતા હતા. મને મનમાં થયા કરતું હતું, કે ધીમે ધીમે હું પણ આવો નહિ બની જાઉં ! મને પણ લડાઈના સમાચારો જગતના સહજ વ્યાપાર જેવા નહિ લાગે !

ઈશ્વરની કૃપાથી હું ‘જીવતી મશિનગન’ થતાં બચી ગયો. મારું હૃદય જડ અને ત્યાર પહેલાં જ હું ત્યાંથી છૂટી શક્યો. મારો છૂટવાનો પ્રસંગ પણ અદ્ભુત બની ગયો. એક દિવસ પેલા રેતીના કાયળા ઉપર ઘા કરતાં મારો હાથ ખચકાયો, એટલે મને સળ થઈ. સળનું મને બહુ ન લાગ્યું, પણ અમારા ઉપરીએ મને જે રીતે સળ કરી તે રીતમાં મને અપમાન લાગ્યું; ત્યાં સ્વમાન જેવું કશું ન જ હોતું જોઈએ એ હું જાણતો હતો; પણ એટલા દિવસમાં હું હજી માણસ નહોતો મટી ગયો. મને કાયદેસરની સળ ઉપરાંત બે લાત અને થોડીક ગાળો પણ મળી હતી, અને આખી રાત એ સળ મને વેદનારૂપ થઈ પડી. સવારે ભારે મને હું જોશ્યો. અમારે પેરેડ માટે તૈયાર થવાનું હતું, પણ હું તૈયાર ન થયો. મારા સાથીઓએ મને ચેતવણી આપી પણ મેં પરવા ન કરી. હું વર્તાવનું દુષ્પરિણામ જાણતો હતો. મારા ઉપર લશ્કરી કામ ચાલશે અને કદાચ મને ઠારુ કરવામાં આવશે એ બીનાની મને માહિતી હતી, પણ તે દિવસે મારું મગજ જ ફરી ગયું હતું-મોત વિષે હું બેપરવા બની ગયો હતો.

મને મારા ઉપરી અમલદાર તરફથી સ્પષ્ટ હુકમ અને પછી

એતવણી મળી, છતાં મેં અવગણના કરી; એટલે મારા ઉપર લશ્કરી કામ આપ્યું. મેં મનમાં માન્યું કે હવે થોડીક મિનિટો જ આ દુનિયાની હવા લેવાની છે. મને ખરાબર ખબર છે, કે મારા અંતરમાં ફફડાટ નહોતો. લડાઈના કરતાં-કોઈને મારવું ને મરવું એના કરતાં આ સારું છે એમ મને થતું હતું. મારા સાથીઓની સ્થિતિ જુદી હતી. એ સૌને મારા પ્રત્યે મમતા હતી. તેઓ મને આમાંથી બચાવવાની કોશિશ કરવા લાગ્યા; પણ એમના બધા પ્રયાસો નિષ્ફળ ગયા. થોડીક વારમાં આ વાત બીજી ટુકડીઓમાં પણ પહોંચી ગઈ અને વાતે ઉગ્ર રૂપ લીધું. મને સ્પષ્ટ ખબર ન પડી; પણ ટુકડીઓમાં ફેલાયેલા અસંતોષને કારણે મારા ઉપરતું કામ મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું અને બીજે દિવસે મને ડોક્ટર પાસે લઈ જવામાં આવ્યો. ડોક્ટરે મારું આખું શરીર, મસ્તક વગેરે તપાસ્યું અને હું ચિત્તભ્રમ થઈ ગયો છું એવું નિદાન આપ્યું. એ નિદાન ઉપર મને છોડી મૂકવામાં આવ્યો. કહેવાની જરાય જરૂર છે ખરી, કે હું ચિત્તભ્રમ નહોતો જ; અને અમારો અમલદાર કે ડોક્ટર પણ ચિત્તભ્રમ નહોતા?

એ દિવસના મારા આનંદની શી વાત કરું? બીરુમાં બીરુ માણસ મોતના પંજમાંથી છૂટતાં જે આનંદ અનુભવે તે આનંદ મહાભીષણ સંહારની એ દુનિયામાંથી છૂટતાં મેં અનુભવ્યો. મારાં માતાપિતા અને સર્ગાવહાલાંના આનંદની તો અવધિ જ નહોતી. એ તો બધાં એમ જ કહેતાં હતાં, કે યમરાજને ઘેરથી જ પાછો આવ્યો!

૪

ઘેર આવ્યા પછીનો એકાદ મહિનો તો મારો જાવણીની વાતો કરવામાં જ ગયો. એક મહિના પછી હું પાછો કારખાનામાં દાખલ થયો. મારા આવવાથી અમારા મેનેજર અને બધા ખૂબ ખુશ થયા. સામાન્ય રીતે, ત્યાં મારું સ્થાન ધ્યાન ખેંચાય એવું તો હતું જ; પણ લડાઈમાં જઈ આવ્યા પછી તો એ વધુ ધ્યાન ખેંચ-

નારું બન્યું. મહિનાઓ વીત્યા એટલે લડાઈની વાત ઠંડી પડી, અને હું મારા કામમાં મશગૂલ થતો ગયો. આ દિવસોમાં મને એક નવો શોખ જાગ્યો. અમારા કારખાનામાં એક વખતે એ મોટા સાપ નીકળ્યા. મારી સાથે કામ કરતા એક ભાઈએ કરી જ ગભરામણુ સિવાય એક પછી એક સાપને પકડીને બહાર જંગલમાં ફેંકી દીધા. એની પકડવાની રીતથી હું તાજ્જુગ થઈ ગયો. ન એણે સાણસો લીધો, ન લાકડી લીધી. ધીમે ધીમે ચાલ્યા જતા સાપને ઝપાટાબંધ પૂંછડીએથી પકડીને ઉપાડી લીધો. ફાણુ જાણે કેમ પણ સાર પછી મને પણ એ જાતનો શોખ થયો. સાપ વિષે એ ભાઈ પાસેથી જોટલું જાણી શકાય એટલું મેં જાણ્યું; પણ મારો એ શોખ તો એટલો બધો બળવાન થયો કે હું સાપને પકડીને પાળવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે મને એની જાતની ખચર પડવા માંડી. ત્યારે મેં જાણ્યું અને અનુભવ્યું કે લગભગ એંસી ટકા સાપ તો ઝેરી હોતા જ નથી, ત્યારે મને સમજાયું કે સર્પદંશથી મરનારનો મોટો ભાગ તો બચેથી જ મરે છે ! સાપની ટેવોની અને રોગોની પણ મને ખચર પડી. જાનના જોખમે હું એના ઉપર અખતરા કરતો. એક વખત કાચની પેટીમાં મેં સાપને રાખેલા. એના માટે હું જીવડાં લઈ આવતો, એને દૂધ પણ પાતો; પણ થોડા દિવસમાં સાપ માંદા પડ્યા. મેં કેટલાક ઉપાયો લીધા પણ એ સાજા ન થયા. છેવટે પે'લી પેટીમાં વચ્ચે લાકડાની નાની નાની થાંભલીઓ નખાવી ને સાપ સાજા થઈ ગયા. એમને ફરવાનું અને વીંટળાવાનું મળ્યું તેથી જ. આ સાપનું જ્ઞાન મને લડાઈના દિવસોમાં બહુ કામમાં આગ્યું. જ્યાં જ્યાં હું જતો ત્યાં ત્યાં સાપ પકડવાનું કામ મારા ભાગે જ આવતું; અને જે પ્રદેશમાં હું કામ કરતો, એ પ્રદેશમાં સાપ અને વીંછીનો તો કંઈ પાર નહોતો. મેં વીંછીઓ ઉપર પણ હીક હીક પ્રયોગો કર્યા છે.

સાપની આ વાત કહેવામાં મને બહુ રસ આવે છે. એના

પ્રયોગનું પણ હું તમારા પાસે વર્ણન કરત; પણ આપણી વાત સાથે એને સંબંધ નથી, એટલે જવા દઉં છું. એક વાત કહેવાનું મન થઈ આવે છે કે આપણાં ગામડાંઓમાં સાપનો પ્રશ્ન જોવા-તેવો નથી. આપણે ગ્રામસેવકો પાસે જેમ દવાદારના સામાન્ય જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખીએ છીએ, તેમ માણસની નજરે સૌથી ભયંકર લાગતા આ જંતું વિશે પણ થોડુંઘણું જાણવું જોઈએ.

હવે મારા શિકારશોખની વાત કરું. એ શોખ તો ધીમે ધીમે વધતો ચાલ્યો. મારા મનમાં માણસ માટેની દયા તો હતી જ, કોઈ મનુષ્યપ્રાણીને દુઃખી થતો જોતાં પણ મારું હૃદય દ્રવી ગિટતું; પણ પરમાત્માની આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં પશુપંખીને પણ આપણા જેટલો જ જીવનનો અધિકાર છે, એ જ્ઞાન મને બહુ મોડું મળ્યું. એ જ્ઞાન મળ્યું ત્યાં સુધી તો હું પશુપંખીઓને માટે તો માનવરાક્ષસ જ હતો. માંસાહારી તો હતો જ, પણ જળરક્ત શિકારી પણ બની ગયો હતો. મને સૌથી વધુ શોખ એ શિકારોનો હતો: એક તો તળાવ કાંઠે ઊભા રહી ડૂબકીઓ લેતી બતકોનો; અને બીજો એથી વધુ ભયંકર, તો કબૂતરની કે કોઈ પણ પંખીની જેડી બેઠી હોય તો તેમાંથી એકનું માથું વીંધવાનો. શિકારની ભયંકરતા સમજ્યા પછી મને આ કૃત્ય બદલ પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો છે; પણ મારા એ કૃત્યનું પાપ હું હજી ધોઈ શક્યો નથી એમ માનું છું. તમે માનશો? આ પાપની શિક્ષા ભોગવવા મેં મારી જાતે મને તમાચાઓ માર્યા છે, સોટાઓ ખેંચ્યા છે, દીવાલ સાથે માથાં પણ અક્ષળાવ્યાં છે; છતાં મને શાંતિ નથી થઈ. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષો થયા હું પશુપંખી સામે એના ચુનેગારની માફક જ જોઉં છું. તમે આશ્ચર્ય પામશો પણ તળાવમાં રમતી બતકોને હું જોઈ શકતો નથી, હું શરમથી નીચું જોઈ લઉં છું. પંખીની બેઠડી તરફ તો મારી આંખ પણ મંડાતી નથી. હવે એ બધામાં, પ્રત્યેક પશુપંખીની આંખમાં હું જગન્નિયંતાનાં દર્શન કરું છું.

શિકારના મહાપાપમાંથી છોડાવવા બદલ મારે એક બ્રાહ્મણનો આભાર માનવો જોઈએ. દુઃખની વાત એક જ છે. મને શિકાર છોડાવનાર એ બ્રાહ્મણ આજ સરકારી સિપાહી બન્યો છે. મને એમ થાય છે, કે મને ઉપદેશ આપવાની પાછળ એના દિલમાં જાગ્રત અહિંસાની વૃત્તિ નહિ હોય, પણ અહિંસાના ૩૬ સંસ્કારો જ હશે; નહિ તો એ સિપાહી કેમ થઈ શકે? એ બંદૂક કેમ પકડી શકે? આજે ત્રિલોકનું રાજ મળતું હોય, તો ય હું બંદૂકનો ઉપયોગ ન કરું.

અમારા કારખાનામાં જ એ બ્રાહ્મણ કામ કરતો હતો. મારે ને એને જરા ઝોળખાણ હતી. મારો શિકારશોખ એ જાણતો હતો. એ જ્યારે ને ત્યારે શિકારની અને માંસાહારની વિરુદ્ધ મારી પાસે બોલતો; પણ ઘણા વખત સુધી મને કશી અસર નહોતી થઈ. એક વખત એ મારા સાથે આવેલો; અને એના દેખતાં જ મેં બે બતકો ને વીંધી નાખી અને એક કબૂતરની જોડી ખંડિત કરી, ત્યારે એની આંખે અંધારા આવી ગયાં; અને એ ચીસ પાડીને ત્યાં જ પડી ગયો. સ્થિર ગતિએ ચાલ્યો જતો હું એ બનાવ પછી જરા વિચારમાં પડી ગયો. મારા વિચારોને એ બ્રાહ્મણે કરુણ વર્ણનથી ઉત્તેજિત કર્યા અને શિકારનો સમય ન હોય એવે વખતે શાંતિથી વિહરતાં પંખીઓ ખતાવી, એમના પ્રત્યે મારી લાગણીને જાગ્રત કરવા માંડી. ધીમે ધીમે મારું મન બદલાવા લાગ્યું. હું એકલો એકલો પણ શાંત બેઠેલાં કે ઊડતાં પંખીઓને જોવા લાગ્યો. મારા મનમાં મમત્વ પેદા થવા લાગ્યું; પણ શિકારનો શોખ એ અજાત વસ્તુ છે. તમે બધા જ એ શોખથી અજાત છો એટલે તમે નહિ સમજી શકો. શરાખ અને માંસ છોડતાં મને સમય નહોતો લાગ્યો, લડત વખતે મારો ધંધો છોડતાં પણ મને સમય નહોતો લાગ્યો; પણ મન જાગ્રત થયા પછી પણ શિકાર છોડતાં ત્રણ મહિના વીતી ગયા.

હૃદયમાં લાગણી જાગ્યા પછી શિકારની મજા ઊડી જવા લાગી. બંદૂક છોડવામાં ને નિશાન તાકવામાં મજા આવતી; પણ પંખીનો

તરફડાટ જોઈ શકાતો નહોતો. મન ભારે થવા લાગ્યું. જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ મનનો ભાર વધવા લાગ્યો. હું તમને શી વાત કહું ? શિકારનો રસ માત્ર બળી ગયો, પણ ટેવ એટલી પ્રબળ બની ગઈ હતી, કે હું રાતે નિશ્ચય કરું કે સવારે જવું જ નથી, પણ યંત્રવત્ બહુ, ખૂંટામાં પડેલી બંદૂક ઉપાડું અને મૂગો મૂગો ચાલી નીકળું. તમને આ નહિ જ સમજાય, પણ હું શિકારી મનુષ્ય નહિ; પણ શિકારી યંત્ર બની ગયો હતો. શિકાર કરીને પાછા ફર્યા પછી ઘેર આવી બંદૂકનો હું ધા કરી દેતો; પણ બીજો દિવસે એ બંદૂક ફરીને મારા હાથમાં સ્થાન મેળવતી.

એક દિવસ ત્રણ બતકોને સંહારીને હું પાછો આવતો હતો, ત્યારે મારા હૃદયનો ભાર અસહ્ય હતો. એ બ્રાહ્મણ મને સામે મળ્યો. મારા મોં ઉપરથી મારા હૃદયભારનું કારણ એ સમજી ગયો. એણે મારી તીવ્ર થતી જતી લાગણીને ઉશ્કેરી મૂકી. હું એની પાસે કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ઘેર ગયા પછી મેં મારા ઓળખાણમાંથી એક મોટા હથોડો લીધો અને મારા પાસે બંદૂક રિવોલ્વર વગેરે જે હતું તેનો ભુલ્લો કર્યો. હું જ્યારે ભાંગતો હતો ત્યારે મારા ઘરમાં કોઈ નહોતું. હું જાણું છું, કે જો કોઈ હાજર હોત તો હું એને વિકરાળમાં વિકરાળ માનવી લાગત. મારા હૃદયમાં શિકાર પ્રત્યે અને શિકારનાં સાધનો પ્રત્યે તે દિવસે રોષનો પાર નહોતો. વર્ષોની કારમી ગુલામીમાંથી મુક્ત થતો હોઉં એવી ઉમ્ર બાવનાથી હું હથોડાના ધા કરતો હતો.

શિકાર છોડ્યા પછી બીજો જ દિવસે મેં માંસાહાર પણ છોડ્યો. મારાં માતાપિતા એથી નારાજ થયાં; પણ હું હવે મોટો અને કમાતો થયો હતો, એટલે એમનું બહુ ચાલ્યું નહિ. શરાબ ત્યાર પછી બે વર્ષે છૂલ્યો; પણ એ વાત એનો પ્રસંગ આવે ત્યારે.

હું ત્રેવીસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારા મનમાં લગ્નનો વિચાર ઉત્તરે દાખલ થયો નહોતો. ઘરમાં ને સગાંઓમાં વાત થાય એટલે ક્યારેક એ વિચારો આવતા; પણ યંત્રો સાથેનું મારું જીવન જોતાં મને એમ લાગતું, કે હું કોઈની સાથે પ્રેમ નહિ કરી શકું. પરંતુ પહેલા જ અનુભવે મારી એ માન્યતા ખોટી પડી. માતાપિતાની મૂળી સંમતિથી અમારા ઓળખીતાની એક કન્યા સાથે મારે પરિચય થયો અને દિન પ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો. એ અઢાર વર્ષની સુકુમાર અને શિક્ષિત કુમારિકા હતી. એના પ્રમાણમાં હું ખડતલ પણ સાંથે જ કંકશ અને કઠોર હતો. મારી કઠોરતા ઓગળી શકે એવી છે એવું મને કોઈ દિવસ લાગ્યું નહોતું; પણ જેમ જેમ પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ લાગ્યું, કે હું અંદરથી ઓગળતો જાઉં છું. બાહ્ય ટાપટીપથી સારા દેખાવાની ઇચ્છા મને કોઈ દિવસ નહોતી થઈ તે થવા લાગી. માણસના ગમા-અણગમાનો વિચાર હું ભાગ્યે જ કરતો. તેને બદલે મારે પ્રત્યેક ક્ષણે આ કુમારિકાનું સ્વાગત કરવાનું હોય એમ હું રહેવા લાગ્યો. હું જોતો હતો કે મારી રીત-ભાતથી માતાપિતા આનંદ પામતાં હતાં.

જેને સંવનન કહે છે તે અમારા વચ્ચે શરૂ થયું. મારી અભિલાષાઓ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ મેં એને જાણવા માંડી; અને એની ઇચ્છાઓ ને આશાઓ મેં જાણવા માંડી. અમે નજીક આવવા લાગ્યાં. એ સુંદર હતી, નમણી હતી, હસમુખી હતી; પણ બહુ જ વાતો કરનારી હતી. એની વાતોથી સામાન્ય રીતે હું મુગ્ધ બનતો અને એની ખુદ્દિ ઉપર ખુશ થતો; પણ કોઈ કોઈ વખત મને એમાં અતિશયતા લાગતી, અને હું જરાતરા કંટાળતો. એ દિવસો બહુ ટૂંકા છે અને એનો અંત કડવો છે; પણ મારે નિખાલસપણે કહેવું જોઈએ, કે આરંભના એ દિવસોમાં અજબ માધુર્ય હતું. મને તો

એના સિવાય કોઈના પ્રત્યે એટલું મમત્વ નહોતું. પણ ન્યારે હું એના મોંમાંથી સાંભળતો, કે આ વિશાળ સૃષ્ટિમાં હું જ એનું સર્વસ્વ હું ત્યારે મારી આંખો કોઈ અકથ્ય લાગણીથી ચમકી ઊઠતી. આખો દિવસ કારખાનામાં તેલ, કોલસા, અગ્નિ અને લોખંડ સાથે કામ પાડનારો પહાડી શરીરનો હું મૃદુ બનવા લાગ્યો. સંઘા સાથે કામ કરતાં કરતાં પણ હું એનું સ્મરણ કરી સાવ સુકકા જીવનમાં રસ પૂરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે મને શંકા થઈ આવતી, કે આ ખોલે છે તે સાચું હશે? એટલે હું એને મારા સોગન દઈને પૂછતો. જવાબમાં એ ગંભીર બની જતી, અને આંખથી મને ટપકો આપતી હોય એમ મૌનપણે કહી દેતી, કે ‘મારા પ્રત્યે અવિશ્વાસ રાખે છો?’ હું એ જોતો અને ભરપૂર શ્રદ્ધાથી મારા કામમાં લાગી જતો.

પરંતુ એક સવારે પ્રલયકારી ધરતીકંપની પેઠે મેં ન્યારે સમાચાર સાંભળ્યા કે એમ. એ. માં અબ્યાસ કરતા અમારા સગા એક જીવાન સાથે એનાં લગ્ન થઈ ગયાં, ત્યારે મારી આંતરસૃષ્ટિ ખળભળી ઊઠી. આ આઘાત સહન કરવાનું મારામાં જોર જ નહોતું. હું સ્તબ્ધ બની ગયો. મને કશું સમજાયું જ નહિ કે આ શું બની ગયું. દિલમાં થવા લાગ્યું, કે આ શું હતું? સ્વપ્ન? કરુણતમ કોઈ નાટક? કાંઈ ખતર ન પડી. મહિનાઓ પછી મેં જાણ્યું, કે એ સુંદર કુમારિકા જે દિવસોમાં મારા સાથે સંવનન ગુમરતી હતી, તે જ દિવસોમાં પેલા જીવાન સાથે પણ એ સંબંધમાં હતી. મારા મનમાં એના પ્રત્યે ઘૃણા જાગી ઊઠી; અને એ ઘૃણા વિસ્તરતાં આખા સ્ત્રીસમાજ ઉપર ફરી વળી.

કેવા એ દિવસો હતા? મારું સમગ્ર જીવન જે પાત્રમાં ઢળી જતું હતું, એ પાત્ર ફૂટેલું હતું! પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જેનું હું ચિંતન કરતો, અને કારખાનાના ભયંકર અવાજોની વચ્ચે જેનો હું મંજુલ ધ્વનિ સાંભળતો, એ એક માયા હતી, ઈંદ્રજાળ હતી, મને ભરમાં પનારી જાદુઈ રમત હતી! એ પછી થોડા દિવસે મેં કારખાનું

છોડ્યું, કામ માત્ર છોડ્યું અને ઘરમાં જ સૂમસામ બેસી રહ્યો ! માઆપને ચિંતા થવા લાગી; પણ એમની ચિંતા ખોટી હતી. હું ગાંડો થાઉં એમ નહોતું. પંદરેક દિવસો એ રીતે પસાર કર્યા પછી હું કારખાનામાં જવા લાગ્યો; અને હતો તે કરતાં ય વધુ મૂગો બની મારાં લોખંડ અને ચામડાંની સાથે રહેવા લાગ્યો. એ નિર્જીવ પ્રેમીઓ મૂગાં હતાં, પણ વફાદાર હતાં; એમ મને લાગવા માંડ્યું.

મારા મનમાંથી એ કન્યાને હું ઘણાં વરસ સુધી ભૂંસી શક્યો નહિ; પણ એનું સ્મરણ સુખદ કે પ્રેમરૂપ નહોતું. તિરસ્કારના ભાવથી જ હું એને યાદ કરતો હતો; અને મનમાં અસ્પષ્ટપણે બાળે નક્કી કરતો હતો, કે આ જીવનમાં હવે એ માર્ગે કોઈ દિવસ ન જવું.

૬

આ પ્રસંગ વીત્યા પછી મારામાં ગાંભીર્ય વધ્યું હતું; અને એ ગાંભીર્યે મને જીવન વિષે ઊંડો વિચાર કરતો કરી મૂક્યો હતો. કોણ જાણે કઈ પ્રેરણાથી પણ હું ત્યાર પછી ચર્ચામાં જવા લાગ્યો. બાઈબલ હું ક્યારેક વાંચતો; તે હવે ન્યારે વખત મળે ત્યારે વાંચવા લાગ્યો. મારા મનમાં એથી શાંતિ થવા લાગી. મેં ધીમે ધીમે નહિ પણ એક દિવસ ખૂબ વિચારો આવ્યા એટલે દાડ છોડી દીધો. હું બહુ શોખીન તો નહોતો, છતાં સાદો બનવા લાગ્યો. થોડાક મહિનામાં મારા જીવનનો ઝોક ધર્મ તરફ વળ્યો. જે વસ્તુની મને ભૂખ હતી, તે જ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. દાદાનું જીવન, જે મારા સ્મરણમાંથી સરી ગયું હતું, તે પાછું તાળું થયું. એમના આખા દિવસનો કાર્યક્રમ મને યાદ આવ્યો; અને દરેક પ્રસંગે દેખાઈ આવતો એમનો પ્રેમાળ અને દયાળુ સ્વભાવ મને પ્રેરણા આપવા લાગ્યો. મારું આ જીવન મને શાંતિ આપતું હતું;

પણ અમારા ઘરમાંના કાઠને એ ગમતું નહોતું. મારા પિતાને તો એ માટે સખત વિરોધ હતો. એમને મારી ધર્મની વાતો બેવકૂશી ભરેલી જ લાગતી હતી. હું ભરજીવાનીમાં આવો વૈરાગી થઈ જઈશ તો મારું ભવિષ્ય કેવું જશે, એ વિષે તેઓ ચિંતા પણ પ્રગટ કરતા હતા. પણ એમનો વ્યવહાર ઉપદેશ મારા ગળે ઊતરતો નહોતો. જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ અમારી વચ્ચેનું અંતર વધવા લાગ્યું. મારા મનમાં પ્રગટેલી આ ધર્મ ભાવનાએ એક બીજું સ્વરૂપ પણ પકડ્યું. મારી કમાણીના જે પૈસા આવતા, તે હું મારી આજીવ્યાજીવમાં કોઈ મુશ્કેલી ભોગવતું હોય તો તેને આપી દેવા લાગ્યો. મારા પિતાને આ શાનું રુચે? એમણે મને સખત શબ્દોમાં સૂચના આપી, કે મારે મારી આખી કમાણી એમને સુપ્રત કરવી અથવા તો સ્વતંત્ર રીતે રહેવું. મને એ બેમાં એમની બીજી સૂચના વધુ પસંદ પડતી હતી; પણ કંઈક સમાધાનની વૃત્તિથી હું નિભાવવા લાગ્યો. એક દિવસ એવી ઘટના બની ગઈ, કે અમારું સમાધાન તૂટી પડ્યું; અને મારે એમનાથી પરણ્યા પહેલાં જ સ્વતંત્ર થવાનું બની આવ્યું.

મારા કારખાનામાં કામ કરતો એક જીવાન જાતે ચમાર હતો, અને એના કુટુંબમાં વૃદ્ધ અને અંધ પિતા સિવાય કોઈ નહોતું. તે બે દિવસના તાવમાં ઊપડી ગયો. એની માંદગી વખતે અને મૃત્યુ વખતે હું ત્યાં હાજર હતો. જે દિવસે સાંજે એ મર્યો તે દિવસે જ એ પોતાના મોત વિષે જાણી ગયો હતો. એના દિલમાં એક જ દર્દ હતું. એ બહાદુર હતો એટલે મોતથી તો ડરતો નહોતો; પણ એના મૃત્યુ પછી વયોવૃદ્ધ અંધ પિતાનું આ દુનિયામાં કેાણું? એનું કોઈ સયું નહોતું. મારી પેઠે એ પણ મિત્રવિહોણો હતો. હું એની ચિંતા સમજી ગયો. મેં એને ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું. છેલ્લે એણે મારી પાસે ઈશ્વરસાક્ષીએ વચન લીધું, કે એના પિતાને હું સાચવીશ. આ વચન વખતે એ અંધ ડોસા પણ બાજીમાં બેઠા

હતા. એમની મણિ વિનાની આંખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

એ જીવાન ગયો તે દિવસે રાતે અંધ ડોસાને લઇને હું મારે ઘેર આવ્યો. પિતાએ આ જોયું. મારા મનમાં ડર તો હતો જ; પણ મેં નક્કી કર્યું હતું, કે પિતાનો રોપ વહોરીને પણ આ કામ તો કરવું જ. પિતાએ એ વખતે તો માત્ર આંખો જ કાઢી; પણ સવારે મને પોતાની ઓફિસમાં બોલાવીને કેટલીક સાફ સાફ વાતો કરી નાખી.

સામાન્ય રીતે પિતાશ્રી મારા સાથે જ્યારે વાત કરતા ત્યારે રોપમાં અને હુકમથી જ બોલતા. આજે જરા ગંભીર બનીને કહેવા લાગ્યા. એ ગંભીર વાતોનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ એ હતો, કે ‘તું અને હું જીવતા જ અંધારણના છીએ. આપણે સાથે નહિ રહી શકીએ. તારે હવે આ ઘરમાંથી જવું જ જોઈએ.’ પિતાની વાત સાચી હતી; પણ મેં એમને ખૂબ સમજાવ્યા, વિનવ્યા કહું તો પણ ચાલે: ‘હું હવે ક્યાં બાળક છું? ઘરમાં મારો આટલો પણ અધિકાર નહિ?’

પિતાએ શાંતિથી કહ્યું: ‘આ ઘરમાં બીજા કોઈનો અધિકાર ચાલી શકશે નહિ. મને રુચે એ જ વસ્તુ અહીં બની શકે.’

‘પણ અમે ક્યાં કોઈ બહારના છીએ? હું તમારો પુત્ર જ છું ને!’

‘ગમે તે હોય. મને આવું ન ફાવે. તું પૈસા ઉઠાવે, અને તને મન ફાવે તેમ વર્તે, એ પણ મને ન રુચે. આપણી વચ્ચે છે તેટલો સ્નેહ પણ જીવંત રાખવો હોય તો તારો રસ્તો લઈ લે.’

આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી દલીલને અવકાશ નહોતો. બીજે જ દિવસે મેં એક ઓરડી લીધી અને ત્યાં ડોસાની સાથે હું રહેવા લાગ્યો. જીવંત ઓરડી લીધા પછી મારા ઉપર ભારે જવાબદારી આવી પડી. કારખાનામાં મારે સખ્ત નોકરી આપવી પડતી હતી. રાતે હું લોથ થઈને ઘેર આવતો હતો; અને આવ્યા પછી મારે રસોઈ પકાવવાની હતી. થોડા દિવસ પછી મેં એક રસોયો રાખ્યો પણ

ન ફાવ્યું. ડોસાને જરા ય ઓછું ન આવે એ માટે હું પૂરતી કાળજી લેતો હતો; પણ એ બિચારો બહુ વખત ન જીવી શક્યો. ત્રણેક મહિના વીસા પછી એ માંદો પડ્યો. આઠ દિવસ ઘેર રહી મેં એની ચાકરી અને બની શકે તેટલા દાકતરી ઉપચારો કર્યા. મારા ઉપર કૃપા કરીને એક દિવસ મારા પિતા પણ એને તપાસી ગયા; પણ એ ન બચ્યો. એના દીકરાની પાછળ-હું માનું છું, કે-સંતોષ-પૂર્વકની ચાકરી પામીને એ ડોસો સિધાવી ગયો.

ડોસાના મૃત્યુ પછી હું ઘેર રહી શકું એમ હતું; પણ પિતાએ મને બોલાવ્યો નહિ, અને એમ ને એમ જવા માટે મારું દિલ ચાલ્યું નહિ. હું એકલો રહેવા લાગ્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે તો એકલતા મને આકરી લાગે એમ નહોતું; પણ એ શહેરમાં માતા, પિતા અને બાઈબહેનો રહેતાં હોવાથી મને એકલતા સાલવા લાગી. કાઠ કાઠ વખત હું રાતે રડી પણ પડતો. મને થયું કે મારે હવે આ શહેર છોડવું જોઈએ. હું કામમાં તો હોંશિયાર હતો. રોટલા વિષે કશી ચિંતા જ નહોતી. તો પછી અહીં મારે રહેવું શા માટે? કુટુંબ પ્રત્યેની મમતાનો એક તાંતણો મને પકડી રાખતો હતો; પરંતુ પ્રતિદિન પરિવર્તન પામતા મારા જીવનનો હવે કુટુંબ સાથે મેળ બેસે એમ નહોતું. ઉપરાંત, પિતા મને ઇચ્છતા નહોતા. મને એમની વાત તો ગળે ઊતરતી જ નહોતી, કે જો હું ઘરમાં રહું તો મારે એમનું જ માનવું જોઈએ. એ વાત હું શી રીતે સ્વીકારું? કુટુંબમાં જો કાઠ પણ એક પક્ષે જ લાગ દાખવવાનો હોય, તો એ કુટુંબ શાનું? હું એટલું સમજતો થઈ ગયો હતો, કે કુટુંબ એટલે જ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલો ત્યાગયુક્ત સહકાર! મારા પિતાના ઘરમાં એમ નહોતું. મારા માટે કે મારાં કાઠ બાઈબેન માટે ત્યાં નાનકડો ખૂણો પણ સ્વતંત્ર નહોતો.

હું બહાર જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. એક દિવસે મારી આ મૂંઝવણ મેં મારા મેનેજરને કહી બતાવી. એ ઘણો જ સજ્જન

માણસ હતો. પ્રથમ તો એણે મને શાંતિથી રહેવા માટે સમજાવ્યો; પણ જ્યારે એણે જોયું, કે મને અહીં શાંતિ મળી શકે એમ નથી, ત્યારે એણે મને જવાની મંજૂરી આપી, અને અમદાવાદ જવાની સૂચના કરી. પોતાના એક મિત્ર ઉપર ચિઠ્ઠી લખી આપી; એટલું જ નહિ, પણ જો હું મિલમાં રહેવા માગતો હોઉં, તો નોકરીની અને ચામડાનું કારખાનું કરવા ઇચ્છતો હોઉં તો પૈસા વગેરેની સગવડ કરી આપવાની પણ ખાતરી આપી.

મેં ત્યાં ને ત્યાં જ નિર્ણય કરી લીધો, કે મારે ચામડાનું કારખાનું કરવું છે. મેનેજરે પોતાનું વચન પાળ્યું, અને મને કારખાનું કરવા માટે પૈસાની અને અનુભવી માણસોની મદદ આપી.

છેક છેદલી ઘડીએ માતાપિતા પાસે રજા માગવા ગયો ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયું. પિતાએ કશો વાંધો ન લીધો; પણ માતાએ લમ પહેલા જવાની ના પાડી. મારે એ આજ્ઞા માનવાપણું નહોતું; એટલે હું જવા વિષે મક્કમ જ રહ્યો. મારાથી નાનો ભાઈ મારા સાથે આવવા તૈયાર થયો. કેટલીક આનાકાની પછી એનું આવવાનું પણ ચોક્કસ થયું; અને અમે બંને ભાઈઓ આ રીતે કાનપુર છોડીને આ બાજુ આવ્યા.

૭

અહીં આવ્યા પછી એકાદ મહિનામાં જ અમે કારખાનું ઊભું કરી દીધું. મારા નાના ભાઈએ આ કામમાં પૂરો સાથ આપવા માંડ્યો. અમને આરંભમાં ભાષા ન જાણવાને કારણે થોડીક મુશ્કેલી પડી; પણ ધીમે ધીમે આ સહેલી અને મધુર ભાષા અમે શીખી ગયા.

મારા ધંધાની જ વાત કરું, તો અમે એમાં ઠીક ઠીક સફળતા મેળવી. અમારી સફળતાની ચાવી અમારી ઉદ્યોગપરાયણતામાં હતી, એમ હું માનું છું. અમારા ધંધાને વિકસાવવા માટે અમે સખતમાં

સખત પરિશ્રમ કરતા હતા. છએક મહિનામાં તો અમે ગુજરાતમાં સારું એવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લીધું; પણ આ તો મારા બાલજીવનની વાત થઈ. મારા આંતરજીવનમાં મેં જે શાંતિની આશા રાખી હતી, તે મને પ્રાપ્ત ન થઈ. મારું હૃદય ધર્મ તરફ ઢળતું જતું હતું; પણ એટલી જ ગતિ મારા જીવનને નહોતી મળતી. હું એ (બાઈબલ) વાંચતો અને માનતો કે તારા પાસે એ પહેરણુ હોય, તો જેની પાસે ન હોય તેને એક આપી દે. તારા જમણા ગાલ ઉપર કોઈ તમામો મારે, તો તું ડાબો ગાલ ધર. એ પિતાનું સ્મરણ કર અને આજ્ઞા ઉઠાવ-જેણે તને આ જગત આપ્યું છે. હું વાંચતો અને ચિંતન કરતો, ત્યારે અપાર શાંતિમાં ડૂબી જતો; પરંતુ મારા ધંધાને અંગે મારે દુનિયા સાથે પરિચયમાં આવવું પડતું હતું; એટલે હું જોઈ શકતો હતો, કે જગતનું વહેણ એ કરતાં તદ્દન ઊંચું જ છે. બધા ધંધાની પેઠે જ અમારા ધંધામાં પણ ચોરી, જૂઠું અને હરીફાઈ હતાં જ; પણ સૌથી વધુ આઘાત મને એક બીજી વસ્તુનો લાગવા માંડ્યો. મારા ધંધાને અંગે ચમારોની સાથે મારે બહુ કામ પડતું હતું. હું નાનપણથી ખૂબ જ આશ્ચર્યપૂર્વક બાળતો હતો, કે એમને અડવામાં હિંદુ લોકો પાપ માને છે, પરંતુ અહીં આવ્યા પછી મારા મનમાં એ વિચાર આશ્ચર્ય-કારક જ ન રહ્યો પણ શ્વળની પેઠે ભોંકાવા લાગ્યો. હું સમજતો હતો કે મનુષ્ય માત્ર જ નહિ પણ સમસ્ત જીવસૃષ્ટિ પરમપિતાનું બાળક છે. એમાં કોઈ ઉચ્ચ ન હોય, કોઈ નીચ ન હોય; ત્યારે આ શું? બીજી બાજુ એ ચમારોમાં અને બીજા લોકોમાં મેં ગરીબાઈનાં દર્શન કરવા માંડ્યાં. જેમ જેમ એ ગરીબાઈ વધારે જોતો ગયો તેમ તેમ મારો આરામ, પૈસો ને કારખાનું ખૂંચવા લાગ્યાં. ‘તારા પાસે એ પહેરણુ હોય...’ અને હતાં જ; ‘મારે શું કરવું?’ મારા મનમાં મંથન બાગ્યું.

આ જ અરસામાં અમે બંને બાઈઓએ કામની બદલી કરી. અત્યાર સુધીમાં કારખાનાનું અને બજારનું કામ હું કરતો અને

આળુઆળુના પ્રદેશમાં ફરી સસ્તે ભાવે ચામડાં એકઠાં કરવાનું કામ એ કરતો. હવે એ કામ મારે ભાગે આવ્યું. મને થાય છે, કે એ કામ મારા ભાગે ન આવ્યું હોત, તો પરમપિતાની દીન સૃષ્ટિને હું ક્યારે જોઈ શકત ? મહેનત કરતાં છતાં બૂખ્યા પેટે સૂઈરહેનારાં માનવીઓ વિષે હું ક્યાંથી જાણી શકત ? મોંઝેથી ઈશ્વરનું નામ લેતા હોવા છતાં જેની આંખમાં તેજ નહિ, જેના શરીરમાં તરવરાટ નહિ, જેના જીવનમાં કશો હેતુ નહિ, એવા સજીવ પૂતળાંઓની મને ક્યારે ખબર પડત ? હું ગામડાં ફરવા લાગ્યો. જે ગામડાંઓમાં કશું જ નહોતું, એવાં ગામડાંઓમાંથી મને સસ્તે ભાવે ચામડાં મળી જતાં હતાં; અને હું એમાંથી કાપદો ઉડાવી શકતો હતો. પણ ધીમે ધીમે મને એમાં અન્યાય અને પાપ જણાવા લાગ્યું. જે ચાર દિવસ ફરીને હું ઘેર પાછો આવતો, ત્યારે મારી ભંરાયેલી છાતી ખાલી થતી; અને મારા નાનકડા ઘરની પાછળ મેં કરેલા અગીયાની માટી મારાં આંસુથી ભીંજતી.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થતા જતા હતા. દિક્ષમાં વેદના વધતી જતી હતી. શહેરની સડક ઉપર મોટરોને દોડતી જોતો. મોટા મોટા અંગલાઓની કતાર જોતો. કામ હોય ત્યારે મિલોમાં જતો અને દોલતના ઢગના ઢગ પણ હોય તે જોતો; પણ એની સાથે સાથ જ એવું એવું જોતો, કે જે મારી જિંદગીને અગાડી નાખે-મારા ચિત્તને વિષાદમય બનાવી મૂકે. હું એ પણ જોતો, કે હાજરો માણસોને આમાં કશું અળુગતું લાગતું જ નથી-દુઃખીઓને પણ નથી લાગતું અને સુખીઓને પણ નથી લાગતું.

હું હજી સુધી માંધીજીની વિચારછાયા નીચે નહોતો આવ્યો. એમનું નામ તો મેં સાંભળ્યું હતું; પણ મને એ નામનું કશું આકર્ષણ નહોતું. ૧૯૨૧ ના દિવસોમાં કાનપુરમાં હતો ત્યારે મેં અસહકારની હિક્ષયાલ જોઈ હતી; પણ એ તરફ મને લેશ માત્ર આકર્ષણ થયું નહોતું. હું જ નહિ પણ મારી આળુઆળુના બધા એમ

માનતા હતા અને કહેતા હતા, કે ગાંધીને સરકાર પકડીને ફાંસીએ ચડાવી દે તો સારું. મારા મન ઉપર તો તે દિવસે એવી જ છાપ હતી, કે ગાંધી આ રાજ સામેનો કેમ ખંડખોર આગેવાન છે. વાત તો એ સાચી હતી; પરંતુ એ ખંડ આખું હશે, એવી મને કલ્પના પણ નહોતી. મને થાય છે, કે એ દિવસોમાં મને એ પ્રકાશ મળ્યો હોત તો ? આ ગરીબાઈ જોઈ હું મૂંઝાત નહિ. મારે શું કરવું જોઈએ, એની ચિંતામાં આંસુ સારત નહિ; પણ ઇશ્વરે આપેલી શક્તિઓ વડે દુઃખ દૂર કરવામાં લાગી જત.

મને ઘણા વખત સુધી આ રાજની ભયંકરતાની ખચર ન પડી. જેમ જેમ હું દુઃખ જોતો ગયો તેમ તેમ મને થવા લાગ્યું, કે મારે ગરીબ થવું જોઈએ; અને જેની પાસે ધન હોય તેણે દયાવાન બની આ ગરીબોને આપવું જોઈએ. મને એ ખચર તો કેટલી મોડી પડી, કે આ સરકાર પાસે ને ધનિકા પાસે ધન છે તે તો પેલા ગરીબોનું જ લૂંટી લીધેલું છે ! એ ખચર ઘણી મોડી પડી એ સારું થયું. જો એ ખચર મને પહેલી પડી હોત, તો એ લૂંટનારાઓ પાસેથી એ ધન કેમ પાછું લેવું એની ચિંતામાં હું પડી જત, અને તે દિવસે અહિંસાના રહસ્યની તેમ તાકાતની મને ખચર નહોતી એટલે હું ગમે તે માર્ગ લેવાને લલચાત. ‘લલચાત’ એમ શા માટે ? મેં બીજા એક કિસ્સામાં એવો માર્ગ લીધો જ હતો; અને, પરિણામે, લગભગ આઠ દિવસ સુધી હું મૂંગો-પથ્થર જેવો બની ગયો હતો.

અમારા કારખાનામાં કામ કરતા ચમારો ને મજૂરો ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે જે માણસને મેં નીમ્યો હતો, તે દિલ્લો ખરાબ માણસ હતો. મને ખચર નહોતી, પણ એ મજૂરોની મજૂરી-માંથી પૈસા પડાવતો; એટલું જ નહિ, પણ કામ કરવા આવતી સ્ત્રીઓને પણ સતાવતો. અમારા બે ભાઈઓમાંથી કેમનું એ તરફ લક્ષ નહોતું; એટલે એ પોતાને માર્ગે આગળ ને આગળ વધતો

જતો હતો. એ-ત્રણ વર્ષ થયાં આ માણસ અનાયાર સેવતો હતો; પણ અમને શંકા સુદ્ધાં નહોતી આવી. એક રાતે હું દળિયામાં ખાટલો ઢાળીને ભરઊંઘમાં સૂતો હતો, ત્યારે એક ચમારે આવીને મને જગાડ્યો. રાતના એ વાગ્યા હતા; પણ ચાંદની રાત હતી એટલે એ ચમારનું મોં હું ખરાબ જોઈ શકતો હતો. એ અમારો જૂનો કારીગર સવલો હતો. લગભગ પચાસ વર્ષની ઉંમરનો ખખડી ગયેલો વૃદ્ધ હતો. મારા મન ઉપર એના વિષે બહુ સારી છાપ હતી. એને હાથ જોડી આંસુ ભરી આંખે ધૂનતો જોતાં હું ચમક્યો. એકદમ પથારીમાંથી ખેડા થઈ મેં એને આવવાનું અને આમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. ગભરાતા સ્વરે એણે મને ખબર આપ્યા, કે પેલો દુષ્ટ સવલાની એક જીવાન ભત્રીજીની પાછળ લાગ્યો છે! મારા ક્રોધનો પાર ન રહ્યો. સવલાએ મને બીજાં કિસ્સાઓની વાત પણ કરી. મારા મનમાંથી અહિંસા, દયા ને શાંતિ ક્યાંય ચાલ્યાં ગયાં. હું ખૂલ્લામાં પડેલો લોખંડનો જાડો સળિયો લઈ તરત જ ઊઠ્યો. સવલાએ મને ખબર આપ્યા હતા, કે અત્યારે એ મારી ઓરડીએ જ બેઠો છે. એની ઓરડી અમારા કારખાનાની હદમાં જ હતી. હું સવલા સાથે ત્યાં ગયો. મેં જોયું તો ઓરડીનાં બારણાંની બહાર ખાટલો ઢાળીને એ બીડી પીતો બેઠો હતો. એને જોતાં જ મને રોમેરોમ અમ્મિ પ્રગટી ઊઠ્યો. મેં એને કશું પૂછ્યું જ નહિ અને જોરદાર હાથે એના ફેંટા વીટેલા માથા ઉપર સળિયો ઠોક્યો. માથા ઉપર સળિયો પડતાં જ એણે ચીસ પાડી. ફેંટા વીંખાઈ ગયો. માથામાં લોહીની ધારા છૂટી. ચીસ સાંભળીને આજીઆજીની ઓરડીના મજૂરો જાગી ગયા. હું સ્તબ્ધ બની એ સામે જોતો ક્રોધથી કંપતો ઊભો રહ્યો. થોડી વારે મારી આંખે અંધારાં આવતાં હોય એવું મને લાગ્યું. હું પાછો ફરી મારી પથારીમાં આવીને પડ્યો. સવલો મારી પાછળ આવ્યો. મેં તૂટક અવાજે એને મારા બાઈને જગાડવાનું કહ્યું. તરત જ મારો બાઈ આવ્યો. મેં એની સાથે બહુ વાત ન કરી;

પણ ડોક્ટરને બોલાવી એની સારવાર કરવાની બલામણુ કરી હું આંખો મીચી ગયો. મારો ભાઈ મારી વેદના સમજી ગયો. વધુ ચર્ચા કર્યા વિના ત્યાંથી ચાલતો થયો.

બીજો દિવસે મેં જાણ્યું, કે એ માણસને લગભગ એક મહિનો પથારીવશ રહેવું પડશે, અને એ પછી પણ એના મગજનું દર્દ તો કાયમ જ રહેશે. મેં એ પણ જાણ્યું, કે એના કુટુંબમાં વૃદ્ધ ડોસી સિવાય કોઈ નથી. એની સ્ત્રી પાંચેક વર્ષ પહેલાં કોઈની સાથે ભાગી ગઈ છે. આ બધી વાતોએ મારા અંતરમાં ધમસાણુ મચાવ્યું. ‘મેં શું કર્યું?’ અંદરથી જોરદાર પ્રશ્ન ઊઠ્યો. એનો તરત તો જવાબ ન મળી શક્યો. ધીમા ધીમા સૂરે આવવા લાગ્યા: ‘ત્યારે શું કરવું? એ અનાચાર કેમ સાંખી લેવાય? એને શિક્ષા તો થવી જ જોઈએ;’ પણ એ જવાબોથી શાંતિ ન થઈ. મેં બાઇબલ હાથમાં લીધું. જાણે એ વાંચવાની યોગ્યતા મેં ગુમાવી હોય એમ મને લાગ્યું લાગવા માંડી. બાઇબલ મૂકી. દર્દ હું શન્યચિત્તે પડ્યો રહ્યો. મારો ભાઈ બે-ત્રણ વખત આવી ગયો. મેં એને કહ્યું, કે કારખાનામાં હમણાં રજા પળાવો. એણે મારી વાત ન માની; મને આરામ લેવાનું કહી એ ચાલ્યો ગયો. મેં આરામ લીધો. બરાબર આઠ દિવસ સુધી આરામ લીધો. એ આરામ દેહનો હતો; ચિત્ત તો અગ્નિ ઉપર ચડી ચૂક્યું હતું. હું તવાતો હતો. મારાં કૃત્ય બદલ મને પરતાવો થતો હતો; પણ તો પછી આવા માણસોનું શું કરવું તે મને સૂઝતું નહોતું. નાના જંતુને પણ મારવાનો અધિકાર મનુષ્યને નથી, એમ મારું હૃદય કબૂલ કરતું હતું; પણ તો પછી મૂજે મોંએ આ બધું જોયા કરવું? હૃદય અંદરથી ના પાડતું હતું. એમાં જડતા લાગતી હતી, કાયરતા લાગતી હતી. કોઈ સમજાવતું નહોતું. મૂંઝાળને હું પ્રાર્થના કરતો હતો; પણ પ્રકાશ મળતો નહોતો.

અંતે હું બહાર નીકળીને કામે વળગ્યો; પણ અંતરનું ધમસાણુ ઓછું થયું નહિ. ફરીને ગામડાં ફરવા માંડ્યો; પણ તેમ તેમ ચિત્તની અશાંતિ વધવા લાગી. ગામડાંનાં અને મારી પડખે જ વસતા ચમારો ને મજૂરોનાં દુઃખો જોઈ હૃદય દ્રવવા લાગ્યું. મારાથી ન રહી શકાયું: મારા પાસે જે હતું તે જેને તેને મેં આપવા માંડ્યું. એક દિવસ ચામડાં ખરીદવા માટે ખિસ્સામાં સો રૂપિયા લઈ ગયો હતો તે વહેંચીને આવ્યો. એક દિવસ તો મારો કોટ પણ મૂકતો આવ્યો. દિવસો જતાંની સાથે આ વૃત્તિ વધવા લાગી. આ ક્રિયાથી મને સહેજ ઠંડક મળતી હતી. મારી એ ઠંડક સરખામણી કરીને તમને સમજાવું? શરીરમાં ધારું પડ્યું હોય અને મંદ શીતળ પવનથી જે ઠંડક લાગે ને, તે પ્રકારની એ ઠંડક હતી. એથી ધારું મટતું નહોતું; પણ એની વેદના અસહ્ય નહોતી બનતી.

મારા ભાઈને આ શાનું ગમે? થોડા દિવસો સુધી તો એ કશું ન બોલ્યો; પણ મેં જ્યારે બધું ફેંકવા જ માંડ્યું, ત્યારે એનાથી ન રહેવાયું. એક દિવસ એણે મારા પાસે આવી વિનયપૂર્વક મારી રળ માગી. મેં એને કારણ પૂછ્યું, તો એણે મને જવાબ આપ્યો: ‘બધું જ સાફ થઈ બીય ત્યાર પહેલાં હું ચાલ્યો બહાર તો સારું.’ હું એના કહેવાનો મર્મ સમજ્યો. મેં એને બીજો દિવસે જવાબ આપવાનું કહી વિદાય કર્યો. મારા મનમાં વિચારો ચાલવા લાગ્યા: ‘એણે શા માટે જવું જોઈએ? મારે જ જવું જોઈએ. પણ ક્યાં?...’ જ્યાં ગરીબો હોય ત્યાં-એમની પેઠે જ જવવા. પણ એટલે ક્યાં?’ હું મૂંઝાવા લાગ્યો. મેં ઘણા વિચારો કર્યા, પણ મને એકેય માર્ગ ન સૂઝ્યો. બીજો દિવસે એણે મારા પાસે જવાબ માગ્યો, ત્યારે મેં કહ્યું, કે ‘તું થોડાક દિવસ થોભી જા.’ એ વિનયી હતો. એણે મારી વાત કબૂલ રાખી. પણ એથી મારા મનનો ભાર ઓછો થાય એમ

નહોતું. આ વાતનું એક પરિણામ તરત જ આવ્યું. મારો હાથ પાછો પડવા લાગ્યો. કોઈને કંઈ પણ આપતી વખતે હું પારકી ચીજ આપતો હોઉં એવું મને થવા લાગ્યું.

આ વિચારમંથને મને શિથિલ બનાવવા માંજો. મારું ચિત્ત કામમાં ન રહ્યું. હું બેસી રહેવા લાગ્યો. ક્યારેક પ્રાર્થના કરતો, ક્યારેક બાઇબલ વાંચતો, ક્યારેક ‘ચર્ચ’માં ચાલ્યો જતો. આમ દિવસો વીતવા લાગ્યાં, મારા ભાઈને મારું આ વર્તન ગમતું નહોતું; પણ એ શું કરે? એક દિવસ એણે મને કહ્યું, કે ‘તમે સંપૂર્ણ શાંતિ ભોગવો, કારખાનું હું ચલાવીશ, મને એની વાત અમરથી તો રુચે એમ હતું. પણ એ મને બ્યાનબી ન લાગ્યું. મેં અંદરથી જોર કરીને કારખાનાના કામમાં રસ લેવા માંજો; પણ અંદર રસનો પ્રવાહ જ બદલાઈ ગયો હતો. શરીર કામ ખેંચવા લાગ્યું. મન અંદર પગડાટો ખાવા લાગ્યું; ને એમ મારી યુવાવસ્થાના દિવસો અત્યંત ક્લેશમય પસાર થવા લાગ્યા. આ દિવસોમાં જ પિતા તરફથી મારા લગ્ન માટે બે સૂચનાઓ આવી. મેં બંને નકારી દીધી અને મારા નાનાભાઈ માટે સૂચના કરી. માતાપિતા નારાજ થયાં, રોષે ભરાયાં; પણ એમનું કશું ચાલે એમ નહોતું. આખરે, મારા નાનાભાઈનું લગ્ન થઈ ગયું.

એકવાર પ્રેમભગ્ન થઈ ગયેલો હું આખી સ્ત્રીજાતિ સામે અવિશ્વાસુ બની ગયો હતો; એમાં મારા નાનાભાઈની પત્નીએ ઉમેરો કર્યો. એના આવ્યા પછી એ મને અને મારા ભાઈને અનેક નાની-મોટી વાતોમાં સતાવવા લાગી. એની રહેણી પણ બરાબર નહોતી એવું અમે સાંભળ્યું. મારા મનમાં હવે તો એ જાતિ પ્રત્યે ધૂણા પેદા થવા લાગી. મારો નાનો ભાઈ બિચારો દુઃખી રહેવા લાગ્યો. અમારા વચ્ચેનો સંબંધ બગડે એવો દિવસ લાવતો પ્રયત્નો હમેશ એની પત્ની કરતી; પણ એ દિવસ આવે એમ નહોતું. પરંતુ એ દિવસ ન આવે તો ય એમના ગૃહસંસારમાં શાંતિ થવાનો પોષુ સંભવ

નહોતો. અમે બંને બાઈઓ આ પ્રશ્નમાં એટલા બધા ગૂંચવાઈ ગયા, કે કારખાનાના કામ તરફ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું; અને મારું પેલું મનોમંથન પણ થોડીકવાર શમી ગયું.

આ રિયતિમાંથી છૂટવા માટે આખરે અમે એક રસ્તો શોધી કાઢ્યો. એ રસ્તો સૂચવનાર મારો બાઈ જ હતો. એણે મને કહ્યું કે હું રાજકોટમાં જઈને કારખાનું કાઢું; અને આપણે બંને એ રીતે જુદા રહીએ. કારખાના તરફની મારી મમતા ઓછી થતી જતી હતી; એટલે અહીંના કારખાનાની જવાબદારી લેવાનું મારું દિલ ન ચાલ્યું; પરંતુ આમાંથી તાત્કાલિક રસ્તો કાઢવાની બુદ્ધિથી અને બાઈના આગ્રહથી મેં એ માર્ગ સ્વીકાર્યો. એ જે દિવસે વિદાય થયો તે દિવસે મને જે શબ્દો કહેતો ગયો તે હું કોઈ દિવસ ભૂલી શકું એમ નથી. એ મારો નાનો બાઈ હતો, છતાં વડીલની મીઠાશથી એણે મને કહ્યું : ‘તમે કારખાનું સાચવી શકશો નહિ, એમ મને યોક્તસ લાગે છે; પણ મારા ગયા સિવાય આપણે કોઈ શાંતિ ભોગવી શકશું નહિ. મારે તમને એક વાત ખાસ કહેવી છે, કે જે દિવસે આ કારખાનું તમને છાતી ઉપરના બોજ જેવું લાગે, તે દિવસે એ છોડી દેજો; અને બીજી કોઈ બાબતની ચિંતા ન કરશો. હું રાજકોટમાં તમારું જ કારખાનું ચત્રાવું છું એમ માનજો. અહીં રાતે જરૂર પડે તો મને બોલાવજો.’

એ ગયો ત્યારે મારી આંખો સહેજ બીની થઈ ગઈ. એનાં આ વચનોના જવાબમાં હું કશું જ ન બોલી શક્યો; પરંતુ મારા ચિત્તમાં મને શાંતિ જણાવા લાગી. જગતમાં નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ છે એમ મને લાગ્યું. એના ગયા પછી મને થોડાક દિવસ સૂનું સૂનું લાગ્યું; પણ મને કોઈની પાસે રડવાની કે આશ્વાસન મેળવવાની આદત નહોતી; એટલે એ સૂતાપણામાંથી કોઈ નવા સંજ્ઞાનેો જન્મ ન થયો.

એના ગયા પછી મેં કારખાનાના કામ તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. આ ધ્યાન આપતાં આપતાં એક દિવસ એક બપોલક સત્ય,

જેમાં જરાયે આશ્ચર્ય પામવા જેવું નહોતું. જે હું વર્ષો થયાં જાણતો હતો, તે તરફ મારું ધ્યાન ખેંચાયું. હું જેમ ગામડાંમાંથી ચામડાંઓ લેતો તેમ શહેરનાં અને બહારનાં કતલખાનાંમાંથી પણ ચામડાં ખરીદતો હતો. આ ખરીદવામાં હું કતલખાનું નિભાવી રહ્યો છું એ સાદી વસ્તુનું ભાન મને આજ સુધી નહોતું થયું. માંસ છોડ્યા પછી હું મને અહિંસક અથવા પ્રાણીઓનો ધાત નહિ કરનારો ગણવા લાગ્યો હતો. પરંતુ આ જ્ઞાન થયા પછી મારી આંખ ગિધડી ગઈ. હું જળરદસ્ત માંસાહારી હતો એમ હું જોઈ શક્યો. આ માંસ હું આરોગ્યો નહોતો પણ કતલખાનાનાં ચામડાંની ખરદીનું પરિણામ તો એ જ આવતું હતું. આ સત્યનું મને કેમ ભાન થયું તે જણાવું.

કતલખાનામાં કામ કરતા એક મુસલમાનને હું જાણતો હતો. કામ પ્રસંગે મારે ક્યારેક એની સાથે વાત થતી, પણ મને એના પ્રત્યે અણુગમો હતો. એ મૂંગાં પ્રાણીઓની કતલ કરે છે એ ખ્યાલ એને જોતાં જ મારા મનમાં ઊગી આવતો અને એનું જહું કદાવર શરીર મને રાક્ષસ જેવું લાગતું. એની લાલ આંખો મને ખૂની જેવી લાગતી. એક દિવસ મારાથી ન રહેવાયું અને મેં એને કહ્યું : ‘તું આ ધંધો છોડી દે’ તુરત સામે જવાખ મળ્યો : ‘કેમ, મારે બાઈડી છોકરાં નથી થું?’ મેં કહ્યું. ‘પણ બીજો કોઈ ધંધો શોધી લ્યો.’ એણે મારા સામે આંખ સ્થિર કરીને કહ્યું : ‘તમે કેમ બીજો ધંધો નથી કરતા?’ હું જરા ખચકાયો. ‘હું...?’ મારાથી આગળ ન બોલી શકાયું. એ વાત પૂરી થઈ. મારા ઉપર વિજય ભરી નગર ફેંકી એ ચાલતો થયો. સાચે જ એનો વિજય થયો. પરાજીતની શરમથી માથું નીચું ઢાળી હું વિચારમાં પડી ગયો.

તે દિવસે સાંજે કંઈ પણ સ્પષ્ટ વિચાર કર્યા વિના હું કતલખાના તરફ ગયો. કતલખાનું બંધ થવાને એકાદ કલાકની વાર હતી. હું રજા લઈ ઝડપથી અંદર દાખલ થયો. પાંચ મિનિટથી વધુ હું અંદર ઊભો રહી શક્યો નહિ, મારી આંખે કમકમાં આવ્યાં.

માથું ફરવા લાગ્યું. હું ત્યાંથી પાછો ફરી ઘેર આવીને ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો.

હું વેપારમાં સમજતો હતો, આંકડામાં સમજતો હતો. વિચાર શરૂ થતાં જ હું સમજ્યો કે ચામડાંની ખપત બંધ થાય તો આ કતલખાનાં ન નબી શકે. ત્યારે એનો ચલાવનાર કોણ? આ કતલ કરનાર કોણ? પેલો રાક્ષસ સમો જલ્લાદ કે હું? હું થયરી ઊંડું એવો સવાલ પેદા થયો. મારી જિંદગીનાં કેટલાં વર્ષો મેં આ કતલમાં ગાળ્યાં? વિચારની નવી દિશા ઊઘડતાં જ મને થવા લાગ્યું, કે જગતમાં ચાલતાં અનેક પાપો આ રીતે નબતાં હશે ને!...મારાં ચામડાં લેનાર અને એના જોડા પહેરનારનો પણ આમાં હિસ્સો ખરો ને! તુરત મારા મગજમાં બીજો વિચાર જાગ્યો. ‘મારા ચમારોની અને મજૂરોની બચાંકર ગરીબીનું કારણ શું હશે? કોનાં પાપનું એ પરિણામ હશે?’ મને નવી દૃષ્ટિ મળતી હોય એમ હું ઊંડાં કારણોમાં ઊતરવા લાગ્યો. એક વાત મને દીવા જેવી સમજવા લાગી કે ખૂન કરનાર એકલો જ ખૂની નથી, ગુનો કરનાર એકલો જ ગુનેગાર નથી અને મને પેલા માણસનો અને સવજાની ભત્રીજોનો હિસ્સો તાજો થયો. ‘એ માણસની યૈરી ભાગી ન ગઈ હોત તો? એને ધરતું સુખ મળ્યું હોત તો?’ અને વિચારો દૂરદૂરના પ્રદેશમાં વિહરવા લાગ્યા... ‘પણ પણ આનો ઉપાય?’ મારું માથું ફરવા લાગ્યું.

૯

બીજો દિવસે મેં કતલખાનાનાં ચામડાં બંધ કર્યાં. મારા બાઈને પણ મેં એ વિષે લખ્યું, પરંતુ મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેં જાણ્યું કે એ તો આ સમજતો હતો. ધંધો કરવો હોય તો બીજું શું થાય? મેં એને વધુ ન લખ્યું. પણ મેં તો એ માર્ગ છોડ્યો. મારા ધંધા ઉપર તુરત જ એની અસર થઈ. કારખાતું નફામાં ચાલતું બંધ થયું. ખોટ જવાનો પણ ભય ઊભો થયો. હું ચિંતામાં

પક્ષો. કારખાતું બંધ કરવાના વિચારો કરવા લાગ્યો. પણ લગભગ છ મહિના સુધી એ વિચારો અમલમાં ન આવ્યા. કારખાતું બંધ કરીને શું કરવું એ સૂઝતું નહોતું, એટલે જ વિલંબ થતો હતો, પણ અનેક અકસ્માતોની પેઠે મારા જીવનના એક મહાન અકસ્માત રૂપે જ જાણે '૩૦ ની લડાઈનાં પડવમ મને સંભળાયાં.

હું અમદાવાદમાં રહેતો હતો એમ ગણાય, પણ શહેરની બહાર રહેતો હોવાના કારણે અને એ તરફ કશું જ લક્ષ ન હોવાના કારણે સામાન્ય હિલચાલોની મને ખબર જ ન પડતી. પણ ૨૬ મી જાન્યુ-આરીના સ્વતંત્ર્ય-દિનની ઊજવણીએ ઘણાની પેઠે મારા-બધિરના-કાનના પડદા પણ ખોલી નાખ્યા. કંઈક અદ્ભુત બની રહ્યું છે એમ હું સમજ્યો. થાકેલું, ત્રાસેલું, તરફડતું મન એ તરફ ખેંચાયું. અને હું મારી સ્થિતિનું શી રીતે વર્ણન કરું ? હું જેમ જેમ જાણતો ગયો, તેમ તેમ કોઈ નવીન દુનિયાનાં દર્શન કરતો ગયો. મારી તાજગીથીનો પાર ન રહ્યો. આવું દીવા જેવું હું કેમ આજ સુધી ન સમજી શક્યો એમ જ મને થઈ ગયું. મને ગરીબાઈનું કારણ સમજાયું, અનેક દુઃખોનું અને અજ્ઞાનનું કારણ સમજાયું, મારી ઉત્પત્તિનું કારણ પણ સમજાયું. કોઈ દિવસ નહોતી અનુભવી એવી શાંત ઝણઝણાટી મેં મારા અંતરમાં અનુભવી.

બસ, પછી તો મેં કારખાતું સંકેલી લીધું. મને એમ કરવામાં જરાયે વાર ન લાગી, અને અનેક કુતૂહલથી પ્રેરાયેલા તેમ જ કંઈક કરી નાખવાને તલપાપડ થઈ રહેલા આત્માઓની પેઠે હું પણ દાંડીકૂચની રાહ જોવા લાગ્યો. દરરોજના આનંદકારી રોમાંચની વચ્ચે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. હજારો લાખો માનવીઓની સાથે હું પણ એ ભવ્ય યાત્રાને જોવા ઊભો રહ્યો. હું શું વાત કરું ? શી રીતે વાત કરું ? એ દશ્ય જોતાં મને ભગવાન ઈસા મસીહનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. જાણે વધસ્તંભ ઉપર ચડવાને જતા હોય ને ! એ પગલાંમાં કેટલી ઝડપ હતી ! કેટલું જોમ હતું ! એ આંખોમાં કેવી શાંત

જનાલા અઝકતી હતી ! હું જોઈ રહ્યો. માર્છલો સુધી જગતનું કોઈ મહાન આશ્ચર્ય જોતો હોઉં એમ એ અનુપમ દશ્ય જોઈ રહ્યો. અહિંસા શું ? અહિંસાની પ્રચંડ શક્તિ શું ? અહિંસાનું મંગલકારી જાદુ શું ? એ હું સમજ્યો. ‘મને આજ જોઈતું હતું. હું આ માટે જ અંખતો હતો.’ મારું હૃદય ખોલી બિંદુ—નાચી બિંદુ.

પછી તો હું આવ્યો. ના, એક વાત રહી ગઈ. પેલી ભવ્ય યાત્રામાં જોડાવાને આગલે દિવસે હું ખાદીનાં કપડાં લેવા ગયો હતો. એ કપડાં લેતાં ને પહેરતાં મેં કેવી કેવી લાગણીઓ અનુભવી હતી ! સાચે જ મને એવું લાગ્યું કે આજ હું ધર્મદીક્ષા લઈ રહ્યો છું. મેં એક તકલી અને થોડીક પૂણીઓ પણ ખરીદી હતી. એ નાનકડી ને નજીવી ચીજોમાં કેટલી શક્તિ ભરી હતી !

હું છાવણીમાં આવ્યો, મારા જેવા ઘણાંયે નવદીક્ષિતો ત્યાં આવ્યા હતા. આનંદ અને આપમોગનો સુગંધી વાયુ ત્યાં વાતો હતો. વેર, ઝેર, ઈર્ષા, સ્વાર્થ એ ગંધી જગતની કાલિમા ત્યાંથી વિદાય લઈ ગઈ હતી. કેવું મધુર વાતાવરણ હતું !

હવે શાની વાત કહું ? લડત સુધી તો હું આવી ગયો. ” આટલું ખોલતાં જોસેફ જરા અટક્યા. પણ તુરત જ એમણે મોટેથી શરૂ કર્યું : “હજી થોડુંક કહેવાનું છે, હું આવ્યા પછી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યો, વિના પ્રયત્ને મને મળતું હતું. પણ જેમ જેમ હું સમજતો ગયો તેમ મારા આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. આપણા દેશનાં દુઃખદેહો તો હું તુરત સમજી ગયો, પણ આખું જગત દુઃખમાં ડૂબેલું છે એ સમજવામાં મને વાર લાગી. મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો એકબીજાને ગળી જવા માટે તકલી રહ્યાં હોય છે એ જાણીને મને ભારે આશ્ચર્ય થયું. હું મૂળ આયર્લેન્ડનો વતની હતો છતાં એનો ઇતિહાસ હું પૂરો જાણતો નહોતો તે છાવણીના મિત્રો પાસેથી મેં સાંભળ્યો. સાંભળ્યો-ની ભૂખની અને ભયાનક સંહારની વાતો સાંભળી હું કંપી બિંદુ.

‘ધસુનાં પગલાંથી પુનિત થએલી આ પૃથ્વીની આ દશા છે?’ એ વિચારે મને ગભરાવી મૂક્યો. ‘જગત આમાંથી કયે દિવસે ઊગરશે?’ મારા એક સાથીને મેં પ્રશ્ન પૂછ્યો, એણે મને જવાબ આપ્યો કે જે દિવસે જગતમાં તલવારને બદલે પ્રેમના રાજ્યની સ્થાપના થશે, તે દિવસે! ‘એ સ્થાપના ક્યારે થાય?’ મારા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો, પણ મેં કોઈને પૂછ્યું નહિ. હું વિચારવા લાગ્યો. પ્રેમમૂર્તિ ધસુનું મેં સ્મરણ કર્યું. એ વધસ્તંભ ઉપર ચડી ગયો હતો. મને પેલી દાંડીની ભવ્ય યાત્રા યાદ આવી. એ યાત્રાનું આખરી ધામ કયું હતું?

હું સમજ્યો. પ્રેમનું રાજ કેમ સ્થપાય એની મને ખબર પડી ગઈ. અને પછી મેં પ્રેમમૂર્તિ આપુજના આદેશોને જીવનમાં ઊતારવા માંડ્યા.

ત્રણેક મહિના પછી હું પકડાયો. સાખરમતીની સામાન્ય જોશ અને યરેડાની ત્રાસદાયક જોશમાં એક સરખી જ શાંતિ ભોગવીને હું સંધિકાળમાં છૂટ્યો. મારા જીવનમાં એ પછી મૂંઝવણ નહોતી રહી. મને પ્રકાશ મળી ગયો હતો. દુઃખ એક વાતનું હતું કે એ પ્રકાશને હું પૂરો ઝીલી શકતો નહોતો, આજે પણ ઝીલી શકતો નથી. પણ એ જ પ્રકાશ છે એ વિષે મને શંકા નથી. એ સિવાયનું બધું ઘેર અંધકાર છે એ વિષે પણ શંકા નથી રહી.”

જોસેફ અટક્યા કે તુરત એક મિત્રે પૂછ્યું; ‘સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેની તમારી માન્યતામાં ફેર પડ્યો કે નહિ?’

“હા, પણ બહુ મોડો પડ્યો. ‘૩૦ની સાલમાં તો મને એ વિચાર બહુ આવેલા જ નહિ, પણ સંધિકાળમાં મેં ખાદીકામ કર્યું ત્યારે સેંકડો બહેનોના સંસર્ગમાં મારે આવવું પડ્યું એ પછી તો મેં પુરુષોની દગાખોરી અને વિશ્વાસઘાતના પણ અનેક કિસ્સા સાંભળ્યા. હવે મારા મનમાં કોઈ ઓછુંવતું નથી.”

“તમને આ લડાઈમાં પૂરો વિશ્વાસ છે?”

“હા, આમાં હાર થાય તોયે મારા વિશ્વાસને આંચ આવે એવું નથી. આ માર્ગે જ જગતશાંતિ થવાની છે એવી દૃઢ પ્રતીતિ મને થઈ ગઈ છે. સંધિકાળમાં અને ત્યાર પછી વિશાળ આમ-પ્રજ્ઞમાં ફરતાં ફરતાં મેં જોયું છે કે એમનાં દુઃખનો કાયમી નિકાલ આ રસ્તે જ છે.”

“તમે રેંટિયાના પ્રેમી બની ગયા છો?”

“કારણ કે એ જ અહિંસક યુદ્ધનું અમોઘ શસ્ત્ર છે અને નવીન સમાજરચનાનું પ્રતીક છે. મને એમ લાગ્યું છે કે જો આપણે અહિંસક માર્ગે સ્વરાજ લેવું હોય, એ જ માર્ગે એને ટકાવવું હોય તો પ્રજાને સ્વાશ્રયી કરવી જોઈએ. પ્રજા પોતાની મેજે જ પોતાની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વ્યવસ્થા કરી શકે એવી રચના ઊભી કરવી જોઈએ. એમ કરવા રેંટિયો આવશ્યક છે એટલું જ નહિ મને અનિવાર્ય પણ લાગે છે.”

“હાં, જોસેફ! તમે લગ્નનું શું કરવાના છો.”

“થઈ ગયા છે એમ માનું છું.”

અમે એકમેક સામે જોવા લાગ્યા.

“હું ગંભીરપણે કહું છું. આ જીવનમાં ન તૂટી શકે એવું લક્ષ્ય આ પ્રવૃત્તિ સાથે મેં કરી લીધું છે. અહિંસાને આ જીવન દ્વારા પ્રગટ કરતાં કરતાં આ સફર પૂરી કરવી છે. જીવનમાં ખીજ કોઈ ધૃષ્ટિ કે આશા નથી. પ્રેમમૂર્તિ ગાંધીજીના આ મહાન પ્રયોગમાં સાધન બનવાની એક માત્ર તમન્નાથી જીવી રહ્યો છું. એ રસ જ હવે મારો જીવનરસ છે. એ જ દિવસે સુકાર્થ જશે તો દિવસે હું નહિ હોઈ.”

બોલવાનું પૂરું થયું. જોસેફે બેરેકની દીવાલ ઉપર માથું ટેકવ્યું અને જાંઘે જોઈ આંખો બંધ કરી. અમે એક સાચા ખ્રિસ્તીનાં દર્શન કરી પુનિત બન્યા.

એ વૃદ્ધ પુરુષ !

૧

પંચોતેર વર્ષના એ વૃદ્ધ નારણ પટેલની વાત કરતાં મને એમ થાય છે, કે એના વીરત્વનો અને મૂળાં બલિદાનનો ઇતિહાસ કોણ લખશે ? એને પોતાને તો ઇતિહાસને પાને ચડવાની હોંસ નથી કે ઇચ્છા પણ નથી; પરંતુ મને એમ થાય છે, કે સામ્રાજ્યોના ને સમ્રાટોના ઇતિહાસ લખનારા, મોટા સામ્રાજ્યોને ઉચ્ચાવી નાખનાર ક્રાંતિવીરોના ઇતિહાસ લખનારા આ નારણ પટેલના જીવનને ઇતિહાસ યોગ્ય ગણે તો કેવું સારું ? નારા'ણ પટેલ કોઈ રાજા નથી, કોઈ શેઠિયો નથી, કોઈ મોટો જમીનદાર નથી, કોઈ વિદ્વાન કે યોગી નથી; એ તો સામાન્ય ખેડૂત છે. થોડાંક વીધાં જમીન ઉપર પરસેવો નિતારી સુખે જરખાજરો ખાઈ શકે, એટલી એની મિલકત છે. આ દેશમાં જ્યાં કરોડો ખેડૂતો જમીન વિનાના છે અને જેનાં પેટને મૂઠી અનાજ કે જેનાં બચ્ચાંને પાવળું દૂધ નથી મળી શકતું, એ દેશમાં એ સુખી ગણાય એવો છે. એને ત્યાં ગાયભેંસનાં દુગ્ધાણાં છે, સરસ મઝાની બળદની બે જોડ છે, એક જીવનજોષ દીકરો છે, દીકરાને ઘેર પણ દીકરો છે અને ઘરમાં કુસંપનું નામનિશાન નથી. એટલે નામાંઓની જમાત વચ્ચે લંગોટીધારી જેમ સુખી ગણાય અને ભૂખ્યાંઓની વચ્ચે એક ટંક પામનારો જેમ નસીબદાર ગણાય, એમ આખા ગામમાં નારણ પટેલની સુખી અને નસીબદાર માણસમાં ગણના થાય છે. એની સ્થિતિના અને સાલસ સ્વભાવના કારણે ગામમાં એનું માન પણ સારું છે.

આ નારણ પટેલને લડાઈમાં કોણ લઈ આવ્યું, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું કામ કઠણ છે. આપણે અધાયની જીવનકથામાંથી એ રહસ્ય પકડવા મથીએ છીએ, કે એ લડાઈમાં શી રીતે આવી

ગયો ? નારણ પટેલના જીવનમાંથી એ રહસ્ય પકડવાનું કામ સહેલું નથી; કારણ કે એ જીવન શાંત સરિતાના જેવું સરસ છે. એમાં તોફાન નથી, ઉકળાટ નથી, મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. ઊંડા ગામડાના એક ખૂણામાં એ જન્મ્યા હતા; અને ત્યાં જ સુખે સૂવા ઉપરાંત એના જીવનમાં કોઈ અભિલાષા નથી. એક સ્વભાવ એમનામાં દેખાઈ આવે છે; આ જગતમાં એનું કોઈ દુઃખ નથી. જાણી જોઈને એમણે કોઈનું કોઈ દિવસ ખૂરું ક્યું નથી. એમનું ખૂરું કરનારને પણ એમણે તો માફી જ આપી છે.

આ નારણ પટેલ ગુજરાતના એક ગામડામાં રહે છે. આજે એ ત્રણ વર્ષની સખત મજૂરી સાથેની જેલ ભોગવે છે. જેલમાં એ પાટીના દોટા ભરવાનું કે ચરખો ચલાવવાનું કામ કરે છે, ને શાંતિ-પૂર્વક ભજનો ગાયા કરે છે. સંધિની કે લડાઈની વાતમાં એને બહુ રસ નથી. એના મનમાં શ્રદ્ધા ખેંસી ગઈ છે, કે પોતે જીવનની પાછલી અવસ્થામાં ભવોભવનાં પાપ ધોવાઈ જાય એવું પુણ્યકર્મ કરી રહ્યા છે. એના દિલમાં લગીર પણ અશાંતિ નથી, રાષ્ટ્રીયતાનો ઉશ્કેરાટ પણ નથી, નવીન રચના કરવાનું જોમ પણ નથી. એકધારું જીવન ગાળતાં ગાળતાં પારસમણિ લાધી ગયો હોય એવો આનંદ છે, ને અંતરતલમાં મધુર શાંતિ છે.

એ છ મહિના પહેલાં જ પકડાયા છે. આજ સુધી સરકારે એને પકડ્યા નહોતા. સરકારી અમલદારો એમ કહે છે, કે એ વૃદ્ધ છે, એના દાંત પડી ગયા છે, એ આંખે ઓછું ભાળે છે—એ બધી વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈને અમે એના ઉપર હાથ નથી ઉપાડતા. ગામલોકો કહે છે, કે “એ જોટી વાત છે; સરકારે આંધળાને પણ નથી છોડ્યા. જેની પાછળ ખૂરી ખૂરીને મરે એવું પાંગળું કુટુંબ પડ્યું છે, એમને પણ નથી છોડ્યા.” નારણ પટેલને ન પકડવાનું કારણ તો જીકું છે. નારણ પટેલ આ આખા વિસ્તારમાં બહુ પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે. એની ઓળખાણો ને સંબંધો પાર વિનાનાં છે. એના ઉપર સરકાર હાથ ઉપાડે,

તો ગામના ગામ ઉશ્કેરાઈ જાય, અને સરકારની જેલોમાં જગ્યા ન રહે. ગમે તે કારણ હોય, પણ નારણ પટેલે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી હોવા છતાં એની જમીનની મહેસૂલ ભરવાની સાફ ના પાડેલી હોવા છતાં, એ ના પછી જમીનની અને ઢોરઢાંખરની હરરાજ થઈ ગયેલી હોવા છતાં સરકારે એને પકડ્યા નહોતા. સરકારે એનો બધો માલ જપ્તીમાં લીધો હતો. એના દીકરાને કડીઓ પહેરાવીને એ વરસની ટીપી દીધી હતી. એના ઊભા પાક ઉપર એક વખત દીવાસળી મૂકી હતી, પણ નારણ પટેલને પકડ્યા નહોતા. નારા'ણ પટેલ રોજ રાહ જોતા હતા; અને જેમ જેમ દિવસ વીતતા હતા, તેમ તેમ એમને જીવંતરમાં એક અનુપમ લહાવો લેવાનો વસવસો રહી જતો હોય એમ અકળાતા હતા.

આખરે એક દિવસ આવી પહોંચ્યો, જ્યારે આખા દેશમાં લડાઈનું પૂરો ગિતરતું હતું, જ્યારે સરકાર વિજયનો નાદ કરી શકતી હતી, જ્યારે મુખી, પટેલ, તલાટી, જમાદાર, ફોજદાર ઘણા દિવસ સુધી નીચાં રાખેલાં માથાંને અછઠડ રાખી, મૂઝા ઉપર વળ દઈ શકતા હતા, જ્યારે નારણ પટેલનું ગામ સ્મશાન જેવું લાગતું હતું, જ્યારે એ ગામમાં એકેય માણસ છાતી કાઢીને ચાલનારો રહ્યો નહોતો. એવા હતા તે જલમાં બેઠા હતા, એવા દેખાતા હતા તે સંતાઈ ગયા હતા અને એવા નહોતા તે ઊગતા સૂરજને પૂજવા લાગ્યા હતા. આવા સમયે નારણ પટેલ પકડાયા અને એક દેશી ન્યાયાધીશે ત્રણ વરસની સખત કેદની સજા ફટકારી. ન્યાયાધીશે એની વૃદ્ધ ઉંમર તરફ શા માટે ન જોયું, એની નમી જતી આંખો તરફ શા માટે નજર ન રાખી વગેરે પ્રશ્નો નકામા છે; કારણ કે નારણ પટેલનો યુનો ભયંકર હતો. એ માણસ ગિતરતાં પૂરને પાછાં વાળવાને મથી રહ્યો હતો. ઠરી જતા તણુખાઓ એકઠા કરી ફરીને બડકો કરવા ઇચ્છતો હતો.

આ નારણ પટેલ છે કેણું? એ ક્યાં જન્મ્યો છે? એનાં માખાપ

કેણુ છે ? એનામાં સ્વતંત્રતાનાં ખમીર અને જ્ઞાન ક્યાંથી આવ્યાં ? આ માયાળગમાંથી એ બહાર શી રીતે નીકળી શક્યો ?

એ જન્મ્યો હતો એનાં જેવાં જ માઆપને ઘેર. હા, તે દિવસે એને ત્યાં જમીન વધારે હતી, આવક પણ વધારે હતી. એ વસ્તુઓ ઓછી હતી: એક દુધકાળ અને બીજી મહેસૂલ, પણ એ વસ્તુઓ ઓછી હતી; માટે જ જમીન અને કમાણી વધારે હતાં. ગામમાં ને આજુ-બાજુનાં ગામમાં એના બાપ માતબર ખેડૂત ગણાતા. સ્વામીનારાયણના ભગત હતા. ચોરી ન કરવી ને જૂઠું ન આચરવું એવાં એનાં વ્રતો હતાં. નિશાળનું ભણતર નહોતું. ગામમાં નિશાળ જ નહોતી; પણ એક સાધુ પાસે નારણને થોડુંક ભણાવ્યો હતો. નારણ નાનપણથી જ ચકોર હતો. ભણવામાં એને વાર નહોતી લાગતી. સ્વભાવે પણ એ તરવરિયો હતો, કામમાં એ ઝડપથી આગળ વધતો હતો. પિતા ભક્ત ન હોત અથવા નારણ બીજે બિચર્યો હોત, તો કેવો થાત એ ભગવાન બાળે; પણ પિતાની છાયા નીચે એના દિલમાં ધર્મના સંસ્કારો પડતા ગયા. એ સંસ્કારને લઈ એ માયાળુ, સાચા-ખોલો ને નિખાલસ બન્યો. એનો ધંધો મહેનતનો હતો; એટલે એને જૂઠું ખોલવાના પ્રસંગો ઓછા આવતા હતા. એ મહેનતનો ચોર નહોતો, તેમ એને રોટલાની ચિંતા નહોતી; એટલે એ રીતે પણ સચ્ચારી રાખવાનું એને સહેલું હતું.

નારણ આઠ વરસનો થયો, ત્યાર પહેલાં એને પરણાવી દીધો હતો. શા માટે નાનપણમાં પરણાવી દીધો, એવો તમને પ્રશ્ન થશે; પણ મેં તમને કહ્યું, કે નારણ, એના બાપા અને એવા કરોડો લોકો જીવનનૌકા ઉપર પોતાનાં શઢસુકાન નથી રાખતા, હલેસાં પણ નથી રાખતા; ચાલુ પ્રવાહ ઉપર એની નૌકા ચાલતી હોય છે.

નારણ મોટો થતો ગયો. એના બાપ જેવો જ થશે એમ આજુબાજુના લોક ખોલવા લાગ્યા. નારણ વીસ વરસનો થયો, ત્યારે બાપાની ઉંમર સાઠ વરસની થઈ હતી. એમને અચાનક માંદગી

આવી અને એ સિધાની ગયા. નારણ ઉપર ધરનો ભાર આવી પડ્યો. નારણ કુશળ હતો, ધરભાર ઉપાડવામાં એને મુશ્કેલી ન આવી; એ અને એની વહુ સાથેસાથ કામ કરતાં હતાં. તેઓ અકરમાતથી જોડાયાં હતાં; પણ એકબીજાને અનુકૂળ હતાં. એમનું સંસારજીવન આનંદમય હતું.

૨

આ નારણ પટેલના જીવનનાં પચાસ વરસના ઇતિહાસમાં મારે કહેવા જેવું કંઈ નથી. એ ય બિચારા કહે છે, કે ‘અમે તો ઢોરની પેઠે જીવતાં હતાં. ખાવું, પીવું ને સૂવું, એ સિવાય અમને કશી ગતાગમ નથી. અમારી કોઠીમાંથી દાણા ઓછા થતા જતા હતા, જમીનમાંથી રસકસ ઘટતા હતા, નવા નવા કરવેરા આવતા હતા, પણ અમને કંઈ ખબર પડતી નહોતી. ક્યારેક અમે અકળાતા હતા, પણ કંઈ સમજીએ નહિ એટલે સમસમીને ખેસી રહેતા હતા. અમારું જીવન અમારા ફળિયામાં બાંધેલાં ગાયભેંસ ને બળદ કરતાં સારું નહોતું.’ નારણ પટેલની આ વાત કેટલી હદ સુધી માનવી, એ આપણી મરજીની વાત છે; પણ એમનાં પચાસ વરસના લાંબા જીવનમાં આપણા દિલમાં રોજ ને રોજ બિછળે છે એવી એક પણ લાગણી નહોતી ઉદ્ભવી. પોતાના ગામને અને આજીવજીવનાં ગામને એ જાણતા હતા. અમદાવાદ જેવું એક મોટું શહેર છે, એમ એમણે સાંભળ્યું હતું. ત્યાં સુધીની એમની પૃથ્વીમયોદા હતી. બે અક્ષર લખતા-વાંચતાં આવડતા હતા, પણ એનો કશો ઉપયોગ નહોતો. કોઈક વખત ધર્મપુસ્તક કે ભજન વાંચવામાં એ જ્ઞાન કામમાં આવતું હતું.

એ ભક્ષા હતા, પ્રેમાળ હતા. આડોશીપાડોશીની સેવાયાકરીનો પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાના કુટુંબીજનની ચાકરી કરતા હોય, એટલી મમતાથી સેવા કરતા હતા. આ ઉપરાંત કંઈ કરવાનું છે, એવું એમને સ્વપ્નું ય નહોતું. એમના પ્રેમજીવનની વાતમાં પણ કશું કહેવા જેવું

નથી. એ બંને સુખી અને પરસ્પર સંતોષી હતાં; એટલું જ એમની વાત ઉપરથી જણાય છે. એમનાં એ બાળકો ધધિરે ઉપાડી લીધાં, ત્યારે પણ એણે ‘હરિ-મચ્છા’ કરીને જ સંતોષ વાળ્યો.

૧૬૧૭ની સાલ ! નારણ પટેલને સાઠ વરસ થઈ ગયાં હતાં. નજીકના ખેડા જિલ્લામાં સત્યાગ્રહનાં મંડાણ થતાં હતાં; એ વાત વાયુવેગે આખા ગુજરાતમાં પ્રસરતી જતી હતી. નારણ પટેલને વાત સમજવામાં વાર ન લાગી. એણે દુકાળ જોયા હતા. પોતાની સ્થિતિ તો ઠીક હતી; પણ બીજા ખેડૂતોને કટકે કટકે મરતાં જોયા હતા. ખાવામાં અનાજનાં સાંસાં હોય, તો ય મહેસૂલ ભરવાની વાત ને વિગત એ જાણતા હતા. એમના હૃદયમાં આ નવી વાતે ટાઢક આપી, એને થવા લાગ્યું કે સાચું કહે છે; આપણા પાસે ન હોય તો ક્યાંથી આપીએ?...કાપદામાં જ ના લખી છે, તો શેના આપીએ? એમણે દૂર રહ્યાં રહ્યાં સત્યાગ્રહની વાતો સાંભળ્યા કરી. થોડા મહિના પહેલાં (હોમરૂલ) સ્વરાજ્ય વાળા એના ગામમાં ભાષણ કરવા આવ્યા હતા; પણ નારણ પટેલ એમાં કાંઈ સમજ્યા નહોતા. આ આખી વાતને એ વગર ભાષણે સમજી ગયા; એ વાત એની પોતાની હતી. જે ધરતી ઉપર પચાસ પચાસ વરસ ગાળ્યાં હતાં; એ ધરતીની હતી. આ વાતમાં એના રોટલાનો ને ઓટલાનો, ઐરીનો ને બાળકોનો સ્વાર્થ હતો.

ખેડા જિલ્લામાં આખરે ખેડૂતની વાત સાચી ઠરી, એથી નારણ પટેલને અપાર આનંદ થયો. ઊંડે ઊંડે એમ થવા લાગ્યું, કે ‘કો’ક દિ’ મારે ય આવો વખત નહિ આવે? તે દિવસે એમને ખબર નહોતી. ખેડા જિલ્લામાં જે તેજ દેખાયું હતું, તે તો એક પ્રચંડ શક્તિનો જાગ્રકારો માત્ર હતો; એ નારણ પટેલ ક્યાંથી સમજે? આપણે પણ ક્યાં સમજતા હતા? અરે, આ અરધી દુનિયાને દેખાવી બેઠેલી સરકાર પણ ક્યાં સમજતી હતી ?

જીવનનાં સાઠ વર્ષ પૂરાં કર્યાં. પછી જ નારણ પટેલનું સાચું

જીવન શરૂ થયું. જેને જીવન કહી શકીએ, જે પ્રવાહિત હોય, જે આગળ વધતું હોય, જે ખાડાકરાનો સામનો કરતાં કાં તો ચૂરા થતું હોય, અથવા એની ઉપરવટ થઈને ચાલ્યું જતું હોય; એવું જીવન તો સાઠ વર્ષ પછી જ શરૂ થયું. એમનું જ શા માટે? આખા દેશનું એવું નથી બન્યું? ૧૮૫૭ માં એક જીવન પૂરું થયું. એના અવશેષો હતા તે ધીમે ધીમે બાળે કે નાશ પામ્યા. અંદર જે તત્ત્વ હતું તે વાતાવરણમાં બળી ગયું. દેશે નવો અવતાર લેવા માંડ્યો. એ અવતારની ઉંમર પણ નારણ પટેલના જેવડી જ હતી. ત્યાં લગી એ પણ ઘેર અંધારામાં અહીંથી તહીં અથડાતો હતો. એક પુરુષે મુઠ્ઠા જેવા નારણ પટેલ ઉપર સંજીવની છાંટી અને અહીંતહીં અથડાતા એ રાષ્ટ્રીયતાના અવતારને પ્રેરણા ને પ્રકાશ આપ્યાં; અને એ ક્ષણથી જ દેશમાં નવા યુગનો આરંભ થયો. નારણ પટેલ એ નવા યુગનાં કિરણો ઝીલતાં ઝીલતાં જીવનની પાછલી અવસ્થાનો પ્રવાસ કરવા લાગ્યા.

૩

વલિયાંવાલા બાગની કતલે ને ખિલાફતના પ્રશ્ને આ નિર્જીવ લાગતા રાષ્ટ્ર ઉપર પ્રગતિનું જે પ્રયંડ મોઝું ફેરવ્યું, તેમાંથી નારણ પટેલ બાદ ન રહી શક્યા. એ કંઈક નવું ને નવું જોવા લાગ્યા; પ્રથમ તો ‘સ્વરાજ્ય’—શબ્દ સાંભળીને જ એમને આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું, પણ ધીમે ધીમે એમનું હૈયું ઊઘડવા લાગ્યું, જ્ઞાન ઝીલવાની અંદર તત્પરતા દેખાવા લાગી. પ્રથમ એમને એમ થયેલું, કે આ બધું બાળેલા લોકોની વાતો છે; પછી એમને સમજાયું, કે આ તો ધરતીના રસકસની ને જરખાજરખની વાત છે. પહેલાં એ એમ સમજ્યા, કે રાજ સામે લડાઈ કરી એને ગાદીએથી ઊઠાડી મૂકવો છે; પણ પછી એ સમજ્યા કે ના, ના આ તો આપણું છે એ જ પાછું લેવાનું છે. પહેલાં એમને થયું, કે હવે ધિંગાણું થશે ને લોહીની

નદીઓ વહેશે; પણ તરત એમને ખચર પડી, કે આ તો લોહી વિનાની લડાઈ છે.

હમરો ને લાખો ખેડૂતોની પેઠે નારણ પટેલ અસહકાર યુગની તૈયારી નિહાળવા લાગ્યા. શાંતિપૂર્વક જીવન ગાળતા નિત્યના રોગી મનુષ્યને કોઈ ઉપચાર બતાવે અને પોતાના શરીરમાં એને રોગો દેખાવા માંડે, તેવું ખેડૂતોનું થવા લાગ્યું. નારણ પટેલ પણ ક્યારેક સ્તબ્ધ બની વિચારતા, કે આજ લગી આપણને આ દુઃખની ખચર જ કેમ ન પડી ? આપણે તો ભગવાનને દોષ દઈને લમણે હાથ મૂકી ખેતી રહેતા. આવી ખચર હોત, તો પહેલેથી જ કંઈક ન કરત ?

એક વખત એના ગામમાં નવા યુગનો સ્થાપનાર એ પુરુષવર આવ્યો, ત્યારે નારણ પટેલ પાણી પાણી થઈ ગયા. એમણે ગાંધીજીના પગ પકડી લીધા. ગાંધીજીએ એમના હાથ છોડાવી લઈને આખા હિંદુસ્તાનને લાગુ પડેલા રોગનું નિદાન આપ્યું અને ઉપાય બતાવ્યો. ગાંધીજી ગયા, પણ નારણ પટેલે બીજો દિવસે પોતાના મોટા કુળિયામાં આખા ગામને ભેગું કરીને કહ્યું : ‘આંખ ઉઘાડો ને જુઓ, કે આપણા ગામમાં કેટકેટલા રોગ પેસી ગયા છે ?’ અને નારણ પટેલે ગઈ કાલે ગાંધીજીએ ગણાવેલા રોગો ગણી બતાવ્યા : ‘કેન્સી કાપડ, ખાંડ, ચા-એટલા તો બહારથી આવેલા; અને આમડછેટ, કુસંપ કાયરતા-એ હાડના રોગો.’ એમના બોલવાની લોકો ઉપર કેવી અસર થઈ, એનું આપણને કામ નથી; પણ નારણ પટેલ રંગાઈ ગયા. એમને કંઈક મળી ગયું હોય-વર્ષોની ભક્તિ પછી ભગવાને કોઈ અણમૂલ ભેટ આપી હોય, એવો એમને આનંદ થવા લાગ્યો.

એ ૧૯૨૧ ના દિવસો ! આપણે ત્યારે બાળકો હતા. નારણ પટેલ પણ ત્યારે બાળક જ હતા-એવી જ એમનામાં જિજ્ઞાસા હતી, અને નવીન પ્રવાહને અનુકૂળ પોતાની જીવનનૌકાને મૂકવાની ઇચ્છા હતી. એમણે સૌના પહેલાં મેડીએથી રેંટિયા ઉતાર્યા. સૌથી પહેલાં ખાદી પહેરી અને સૌથી પહેલાં એમણે ઢેડને સંકાપ્યા. આશ્ચર્યની અ. ૬

વાત તો એ હતી, કે એમનાં પત્નીએ પણ એમાં વાંધો ન લીધો. જરા ગણતરીબાજ થઈ ગયેલો ત્રીસ વરસનો રઘુ જલદી અનુકૂળ ન થયો; પણ ધીમે ધીમે એ પણ રંગાવા લાગ્યો.

બારડોલીમાં સત્યાગ્રહનો ઘંટારવ થયો. નારણ પટેલ બારડોલીના નહોતા; એટલે એમને થયું, કે આપણાં પુણ્ય ઓછાં, નહિ તો સતનાં પહેલાં પગલાં અહીં ન થાય ? છતાં એમણે આશા રાખી, કે એ પગલાં પોતાને ત્યાં પણ આવશે. એમની એ આશા ઘણી મોડી પાર પડી; પણ બ્યારે પાર પડી, ત્યારે માણસનું હૃદય હર્ષ અને સંતોષથી પુલકિત થઈ જાય એટલા શુદ્ધ અને ઉન્નત સ્વરૂપમાં પાર પડી.

૧૯૨૧ની સાલ પસાર થઈ. આખા દેશે કોઈ નવા જ જીવનમાં ઝુકાવી દીધું હતું. કોઈ જાણતું નહોતું, કે શું થશે ? શાંત પ્રવાહમાં રાક્ષસી લોઠ ભીજળવા લાગ્યા હતા. તપોમૂર્તિ ગાંધીજી એ દિવસોમાં તો ‘જડતાની ઝાડીઓ’ બાળીને ખાખ કરનાર દાવાનળ સમા લાગતા હતા. નારણ પટેલ—એ વર્ષ પહેલાંનો એક સીધો, સાદો, બલો, બોજો ખેડૂત—એ દાવાનળની સમીપ જઈ ને અગ્નિનું પાન કરતો હોય એમ અંતરથી મસ્ત બનતો જતો હતો.

એને શી મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી ? એ પોતે જાણતો નહોતો. એના સંસર્ગમાં આવનાર હું પણ નથી જાણતો. એ કોઈ કોઈ વખત ખોલતો, કે “જીવતર સાર્થક થશે. આપણા નસીબ ક્યાંથી કે આવા આત્માનો સાથ પામીએ ?” અને કોઈક વખત—માત્ર કોઈક જ વખત કહેતો, કે “હવે લોક જગી જશે ને પછી દુનિયામાં કોઈ દિ’ કોઈ એને દુઃખી નહિ કરી શકે. લોક સમજતાં જાય છે.” મને થાય છે, કે સત્યાગ્રહનું—અહિંસક યુદ્ધનું—પરમ રહસ્ય આ ડોસો સમજી ગયો હતો. એ આમાં દૂર દૂરના ભાવિનો વિચાર પણ કરી શકતો હતો. આવા નારણ પટેલને બાન નહોતું; ને તેથી પણ એ એક અનાસક્ત યોદ્ધો છે, એમ મારું મન કહ્યા કરે છે.

બારડોલી—સત્યાગ્રહનું મોજીયું ય દૃશ્ય પરિણામ લાવ્યા વિના

પસાર થઈ ગયું. ધીમે ધીમે ગંગાનાં નીર ઓસરવાં લાગ્યાં. આખા સમાજ ઉપર એક ઘેરી છાપ મૂકીને જાણે કોઈ ભવ્ય કલ્પના અદરશ થઈ ગઈ. આ ઘેરી છાપમાં નારણ પટેલનું જીવન આવી જતું હતું. એમના હૃદયમાં દીવો પ્રકટી ચૂક્યો હતો. સમાજમાં બીજો કોઈ ઉલ્કાપાત ન જાગે ત્યાં સુધી એ દીવો જુઝાવાનો સંભવ નહોતો.

સત્યાગ્રહ બંધ રહ્યા પછી ગાંધીજી જેલમાં ગયા; અને વાતાવરણ હંકું પડવા લાગ્યું; પણ સત્યાગ્રહ પહેલાંની સ્મશાનશાંતિ તો પાછી આવી જ નહિ. અગ્નિ ઉપર રાખ વળી ગઈ હોય એવી સ્થિતિ હતી; અંદર નારણ પટેલ જેવી કંઈક ચિનગારીઓ પડેલી હતી, જે કશા ય પ્રયત્ન વિના પોતાનું સ્વરૂપ વિકસાવતી હતી; અને કોઈક દિવસ એ અગ્નિનું રૂપ લઈ લેશે, એવો સત્તાધારીઓને ભય ખંતાવતી હતી.

નારણ પટેલની ખેડ કોઈ દિવસ અટકી જ નહોતી; એટલે એને નવો ધંધો શરૂ કરવાપણું નહોતું, તેમ નવી કોઈ યોજના પણ વિચારવાની નહોતી. એમણે ઊધું ધાત્રીને ખેડ કરવા માંડી; પણ મનમાં કંઈક પેસી ગયું હતું તે બહાર નીકળવા મથી રહ્યું હતું. ધીમે ધીમે એ બહાર નીકળવા લાગ્યું. ગામલોકો સાથે વાતો કરતાં કરતાં રાજનાં દુઃખની કથા કથા વિના એ રહી શકતા નહોતા; અને જીવનના કોઈ ને કોઈ પ્રદેશમાં સુધારો કર્યા વિના એને જંપ વળતો નહોતો.

દિવસો, મહિનાઓ, વર્ષો પસાર થવા લાગ્યાં. નારણ પટેલનું હજી એ ખેતરમાં કેટલી ય મુસાફરી કરી ચૂક્યું. ૧૯૨૮ની બારડોલીની લડાઈ આભમાં ગાજવા લાગી. હંડા પડતા જતા નારણ પટેલની નસોમાં ફરી પાછું લોહી ધમધમવા લાગ્યું. પ્રથમ તો એ સમજ્યા, કે આ લડાઈ ૧૯૨૨ જેવી છે; પણ એમને થોડા વખતમાં ખબર પડી, કે આ લડાઈ તો ૧૯૧૭ના ખેડા-સત્યાગ્રહ જેવી છે. એમનો ઉત્સાહ સહેજ ઓછો થઈ ગયો; પણ રસપૂર્વક ત્યાંની વાતો સાંભળવા લાગ્યા.

લડાઈ આગળ વધતી જતી હતી. સરદારની અગ્નિરસ સમી વાણીની પત્રિકાઓ નારણ પટેલના ગામમાં વંચાતી હતી. એ વાંચતાં, સાંભળતાં એમનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જતાં હતાં. આજ લગી હળ ખેંચતાં ખેંચતાં એમને એમ થતું હતું, કે આપણે તો મજૂરી કરવાને જ જન્મ્યા છીએ. આપણે તો ઊજળા લોકને દાણા આપવા ને એમના પગરખાં આગળ ખેસવું. હવે એમને થવા લાગ્યું, કે પૃથ્વીના સાચા માલિક તો આપણે છીએ; આપણે મોટા માંધાતાથી પણ શા માટે દુઆવું જોઈએ? ગુજરાતના અનેક ખેડૂતોની પેઠે એમને પણ સમજવા લાગ્યું, કે આવડી મોટી રાજસત્તા તો આપણા ઉપર જ નભેલી છે. આપણે જ એ બધાને દાણો પૂરીએ છીએ.

સરદારની વાણીએ અને ખારડોલીના દરરોજ આવતા સમાચારે એમને એવા રંગી દીધા, કે એક વખત જોઈ આવવાની ઇચ્છા થઈ. એ જવા તૈયાર થયા; એટલે એમની સાથે ગામના બીજા આઠ પટેલો પણ જવા નીકળ્યા. નારણ પટેલને મન આ પ્રવાસ યાત્રા સમો હતો. મનમાં એક પ્રકારની મંભીરતા છવાતી જતી હતી, અને શાંત વહી જતા હવનમાં કંઈક આવતું હોય એવું ભાસતું હતું.

એ બધા ખારડોલી આવ્યા, ત્યારે ખારડોલીની પ્રજાને સરકાર તરફનો આખરી હુકમ મળી ગયો હતો. ચૌદ દિવસમાં કાં તો સરકારને શરણે જવાનું હતું, અને કાં તો સર્વનાશ માટે તૈયાર થવાનું હતું. નારણ પટેલે ખારડોલીમાં પગ મૂકતાં જ ધગધગતા લાવારસ જેવું એક ભાષણ સાંભળ્યું. એમના કાનમાં એ શબ્દો પહોંચ્યા: “જોઈએ તો ખરા તમારી બંદૂકની ગોળીઓને! અમારાં છોકરાં એનાથી રમશે. અમને પણ ખજર પડશે, કે અમારી મહેસૂલના પૈસાનું શું થાય છે!” નારણ પટેલે આ શબ્દો સાંભળતાં એક ઝણઝણાટી અનુભવી. એ હજી શાંતિ ન પામે ત્યાં એમણે સાંભળ્યું: “એમ ને એમ વરસાદ નથી આવતો. સૂર્ય ભગવાન ધરતી ઉપર આગ વરસાવે છે. પગ મૂકતાં આપણી ચામડી ઊતરી જાય છે. આખી ધરતી

બ્યારે બળું બળું કરે છે, ત્યારે ઈશ્વરની કૃપા વરસે છે. આપણે એવો તાપ સહન કર્યો છે ? આપણે બળું બળું થઈએ છીએ ? ” નારણ પટેલની આંખો ફાટી રહી. એ સ્થિર ચિત્ત બની સાંભળી રહ્યા: “ યાદ રાખજો, કે જીવનમરણની ચાવી તો એકલો ઈશ્વર લઈ ખેઠો છે. સતના નામ ઉપર મરવાનું આવે તો કાયર ન થજો; અને ભૂલી જશો મા, કે તમે ખેતરમાં બી વાવો છો તે સડીને મરી જાય છે, ત્યારે જ અનાજ પાકે છે ને આખી દુનિયા જીવતી રહે છે; આપણે બી બનીને મરી જવાનું ને દુનિયાને જિવાડવાની છે. ” નારણ પટેલથી વધુ ન સંભળાયું. સભા ચાલતી હતી અને એના સંગાથી-એ ખેડા હતા છતાં એ ઊઠ્યા; એમના શરીરમાં એક પ્રકારની કુળ્મરી આવવા લાગી. એ દૂર ઊભા રહીને ત્યાં એકઠા થયેલા પોતાના જેવા ખેડૂતસમુદાયને જોવા લાગ્યા.

ખીજે દિવસે એમણે ફરવા માંડ્યું. ગામેગામ થાણાં નાખીને ખેડેલા સત્યાગ્રહીઓને એમણે વંદન કર્યાં; લોકોની સાથે ભળી જઈ એમની વાતો સાંભળી. નારણ પટેલને સિત્તેર વરસે થવા લાગ્યું, કે જીવતરમાં માણસ જાણે તો કાંઈક છે તો ખરું. કંઈ કંઈ ભાથું ભરી, એ ખારડોલીથી પોતાને ગામ આવ્યા. ગામે આવ્યા પછી એમણે જાણ્યું, કે ખારડોલીના ખેડૂતોનો જય થયો.

૪

૧૯૨૬ની સાલ રચનાત્મક કામની અને ભાવિ-મહાસંગ્રામની તૈયારીની સાલ. એ સાલમાં નારણ પટેલના ગામમાં ધણા ધણા આગેવાનો આવી ગયા. નારણ પટેલને ખબર નહોતી; પણ ધીમે ધીમે એમનું નામ આજીવ્યાજીવના પ્રદેશમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવતું હતું. ગુજરાતના આગેવાનો એમની તરફ આશાની નજરે જોતા હતા અને દિલમાં વિશ્વાસ સેવતા હતા, કે મહાસભાની હાકલનો જવાબ આ ગામ જરૂર આપશે.

૧૯૩૦ની સાલ આવી ! આ વરસમાં શું થશે તે કોઈ જાણતું નહોતું; પણ કંઈક થશે એવો સૌને વિશ્વાસ હતો. નારણ પટેલ એ દિવસોમાં કહેતા હતા, કે મને તો મનમાં થયા કરે છે કે એ સમો-જેની હું વાટ જોઈને જીવી રહ્યો છું—એ આવી પહોંચ્યો લાગે છે. એ ડોસાની વાત કેટલી સાચી હતી ? અનેક ઝંખતાં હૈયાં જેની રાહ જોતાં હતાં, તે સમય ઘોડાપૂરના વેગે આવતો હતો. અનેક પેટે નારણ પટેલ એ સમયને અધીન થવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. એમણે પોતાનાં સ્ત્રી અને પુત્રને બોલાવીને કહ્યું: “ જુઓ, હવે પાછું વળીને નહિ જોવાય. તમારે મારી સાથે ન રહેવું હોય, તો અત્યારથી ના કહી દો. ” બંનેમાંથી કોઈ એ ના ન પાડી. નારણ પટેલને એના રઘુ માટે થોડીક શંકા હતી; એટલે એને ફરીને પૂછ્યું: ‘ જો રઘુ, પછી કહીશ મા, કે મારા બાપે મને ધરખાર વિનાનો કર્યો; મારાથી હવે નહિ રહેવાય, હું તો બળતામાં ફૂદી પડીશ. ’ રઘુએ નિશ્ચય અવાજે જવાબ આપ્યો: “ હું તમારી પહેલાં છું. ” આમ નારણ પટેલનું કુટુંબ તૈયાર થઈ ને બેઠું.

પણ નારણ પટેલના શરીર ઉપર એક અવદશા બેઠી. ૧૯૩૦ ની શરૂઆતમાં જ એ માંદા પડ્યા. આંખની પીડા પણ શરૂ થઈ. એને મનમાં વેદના થવા લાગી: “ ભગવાન આમ ને આમ તો નહિ ઉપાડી દે ? ” નારણ પટેલની એ દિવસની એક જ ઝંખના હતી, કે ગમે તે રીતે જીવાય તો સારું. પંચોતેર વરસની જિંદગીનું ફળ એમને મેળવતું હતું. લાંબી સફરને અંતે બલિદાનની સૌંદર્યભૂમિમાં એમની નૌકાને લાંબર નાખતું હતું; પણ જીવનસાગર તોફાને ચઢ્યો. હાજર રહેલાઓ સાક્ષી પૂરે છે, કે નારણ પટેલ ચોધાર આંસુએ રડી પડતા અને મોટેથી પરમાત્માને કહેતા: “ હે ભગવાન ! મારાં બધાં ધરમ-પુણ્યને તું લઈ લે, પણ મને એક વરસ જીવવા દે. મેં એવાં તે શાં પાપ કર્યાં છે, કે સતની લડાઈમાંથી તું મને વંચિત રાખે છે ? મને મરવાની બીક નથી; પણ મને આમ કૂતરાની જેમ ન

માર. હું આખી જિંદગી ઢોર હતો, હવે માણસ થયો છું; તો માણસને શોભે એમ મરવા દે.” આવા ભાવાર્થની એ પ્રાર્થના કર્યા કરતા. ઈશ્વરે એમની પ્રાર્થના સાંભળી હોય એમ લાગ્યું. એ મહિના પછી એમનું શરીર વળવા લાગ્યું; હરતાંફરતાં તો વાર લાગી, પણ એમને વિશ્વાસ એટલો કે પોતે જીવશે, અને માણસને શોભે એ રીતે મરી શકશે.

૫

૧૯૩૦ ની સાક્ષનો માર્ચ મહિનો એટલો, ત્યારે નારણ પટેલનું શરીર હરતુંફરતું થઈ ગયું હતું. હવામાં જે ચેતના ઊડતી હતી, તે પણ એમને સાગ્ન કરવામાં મદદ કરતી હતી. એમણે બધી તૈયારી તો કરી લીધી હતી; એટલે યજ્ઞના હુતાશનની રાહ જ જોતા હતા. આખરે એ દિવસ આવી પહોંચ્યો. સાગ્નરમતીના કાંઠેથી કૂચ શરૂ થઈ. એ પગલાંના પડઘા આખા દેશમાં સંભળાયા. કોઈએ કહ્યું નહોતું, છતાં ગામડામાં એ દિવસનો ઉત્સવ ઉજવાવા લાગ્યો. નારણ પટેલે તે દિવસે ગામના ચોરા ઉપર ત્રિરંગી વાવટો ફરકાવ્યો; અને ઠાકોરજીની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી, કે આ વાવટાને અણનમ રાખવા માટે મારાં ઘરખાર, બાલ્યવચ્ચાં કે જનમાલ-જેની જરૂર પડશે તે-હસતે મોંએ આપી દઈશ. આ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારનાર એક સામાન્ય ખેડૂત છે, એમ સમજીને ઈશ્વરે એનું મૂલ્ય ઓછું નહિ આંક્યું હોય એમ હું માનું છું. એ પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારનારના હૃદયમાં રાજપૂતોના જેવું જ એક ખમીર હતું, અને પ્રભુને પ્રાપ્ત કરવા ખાતર હાડકાં ગાળી દેતા ભક્તોના જેવી જ ઉત્કંઠા હતી; એમ નજીકના ભવિષ્યમાં સાબિત થઈ ગયું.

ચપટી મીઠાની લડાઈ શરૂ થઈ. નારણ પટેલ બોખા મોંએ બોલવા લાગ્યા, કે “આપણામાં મીઠું છે કે નહિ એનું પરભુ પારખું

લઈ રિયો છે.” એમનામાં તો મીઠું હતું જ; કારણ કે એમના આખા ઘરે બિનજકાતી મીઠું પકવ્યું અને કાયદાનો ભંગ કર્યો; પણ સરકારનો કાયદો એમ જલદી ભાંગે એવો નહોતો. એ તો નમાલા માણસના સ્વમાન જેવો હતો. ફરી ફરીને ધા ન પડે ત્યાં સુધી એ સ્વમાન જાગે નહિ અને એ કાયદો ભાંગે નહિ.

મીઠાના સત્યાગ્રહની સાથેસાથ સભા, સરઘસો, પ્રભાતફેરીઓ ને ધ્વજવંદનો થવા લાગ્યાં. ગામેગામે સૈનિકોની ઢુકડીઓ ફરવા લાગી. યુદ્ધનાં ગીતોથી આકાશ ગાજવા લાગ્યું. જુગજૂનાં બંધનો જાણે તૂટતાં હોય ને કોઈ વિરાટ આત્મા બંધનમુક્ત થતો હોય એવું વાતાવરણ વ્યાપી ગયું. નાનાં બાળકો નાની ઝંડીઓ ફેરવવા લાગ્યાં ને ગાવા લાગ્યાં. વૃદ્ધો આશ્ચર્યભરી આંખે જેવા લાગ્યા અને છેવટે જોડાવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓએ આંખને અને આત્માને રૂંધી રહેલા પડદાઓ ચીરીને આવવા માંડ્યું, અને જુવાનોની તો એ ધર્મભૂમિ હતી; એટલે એ તો સૌની મોખરે આવીને ઊભા રહ્યા. આ સંઘમાં નાતજાતના ભેદ નહોતા, ગરીબતવંગરના ભેદ નહોતા, ભણેલા ને અભણના ભેદ નહોતા, અને સાજ ને માંદાના, બાળક ને યુદ્ધના, સ્ત્રીના કે પુરુષના પણ ભેદ નહોતા; એક ત્રિરંગી છત્ર નીચે બધાં એકઠાં મળીને લલકારતાં હતાં: ‘યહ સર જાવે તો જાવે...’ અને આભનાં પડ ગાજી ઊઠતાં હતાં, અને ધરણીના માલિક અનેલાઓ ધ્રુજી ઊઠતા હતા.

જેની પગપગમાં નવસર્જનનો ઇતિહાસ ભર્યો હતો, એવા દિવસો પસાર થવા લાગ્યા; અખોલ અને જડ જેવી લાગતી પ્રજાની અંદર કેટલી તાકાત પડી હોય છે, તેનાં ક્ષણે ક્ષણે દર્શન થવા લાગ્યાં. ગાઢ અંધારાને ભેદીને સ્વાતંત્ર્યની ફિરણુવલિ ફૂટવા લાગી. માનવજાતિ નવો અવતાર લેતી હોય એમ માનવીનાં મન અને શુદ્ધિ બદલાયાં, ભાવના અને ભક્તિ બદલાયાં, સ્વાર્થો ને સાહસો બદલાયાં. જાણે પૃથ્વી નવા સાજ સંજવાની તૈયારી કરતી હોય એમ પાંત્રીસ

કરોડ માણસોને પોતાની છાતી ઉપર રમાડતી ભારતમાતાએ યશ્નના પવિત્ર અગ્નિરંગનો સાળુ ઓઢી લીધો.

નારણુ પટેલ વૃદ્ધ હતા, સિત્તેર વટાવી ગયા હતા, દાંત ખખડી ગયા હતા. છેલ્લી માંદગીએ હાડકાંને ભાંગી નાખ્યાં હતાં, ચામડી જરા લખડી ગઈ હતી, આંખમાં ઝાંખપ આવી ગઈ હતી; પણ અંતરમાં-જીવનમાં નહોતાં દોષાં એવાં ચેતનાનાં ઝરણાં ફૂટી નીકળ્યાં હતાં. શરીરે એ વૃદ્ધ હતા ને બનતા જતા હતા; મને એ કિશોર હતા ને જુવાન થતા જતા હતા.

એ ત્રણ મહિના સુધી તો આ ભરતીનો વેગ એટલો બળવાન થતો ગયો, કે નિરાશાવાદીઓને પણ લાગવા માંડ્યું, કે આ પ્રચંડ પ્રવાહમાં દોઢસો વર્ષના ઝોડા પાયા નાખેલી સલ્તનત તણાઈ જશે; પણ એ માન્યતા ખોટી પડી. સત્તાએ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકટ કર્યું. ગાંધીજી પકડાયા, નેતાઓ પકડાયા, સેંકડો ને હજારો સૈનિકો પકડાયા; પરંતુ એટલેથી ભરતી અટકી નહિ. નેતાઓની જગ્યાએ સૈનિકો આવીને ઊભા રહ્યા. હજારો ગયા ત્યાં લાખો આવીને ખડા થયા. સરકારે એનું સુકાન બદલાવ્યું. દંડ, જપ્તી ને લાઠીમાર : હવે! નારણુ પટેલનો વારો આવ્યો. આજ સુધી એમને કશું નહોતું થયું. હવે એમનો રધુ પકડાયો, એને છ મહિનાની સજા અને એક હજાર રૂપિયાનો દંડ થયો. રધુએ હસતે મોંએ પાંચ હજારની વાડી ઉપર ટાંચ આવના દીધી. એના ઘરનું એક માનવી આ બનાવથી દુઃખાયું; પણ એ નારણુ પટેલનો ઉત્સાહ જોઈ સમસમીને ખેંચી રહ્યું. પૂરા પંદર દિવસ ન થયા, ત્યાં નારણુ પટેલ પકડાયા; ને બીજે જ દિવસે એમનો સો રૂપિયા દંડ થયો. ફગિયામાં બાંધેલી બે બેંસો ને એક ગાય જપ્તીમાં ગયાં. નારણુ પટેલ હસતા હતા. અંદરના ઓરડાના બારણામાં ઊભું ઊભું એક માનવી રડતું હતું.

ગાયબેંસની જપ્તીની એ રાતે ગામ શાંતિમાં સૂતું હોય એવું લાગતું હતું. આકાશમાં કૃષ્ણપક્ષને લઈ તારાઓની મિજલસ મળી

હતી. નારણ પટેલના ઘરમાં દીવો બળતો હતો. બન્ને માણસ ઊંડા વિચારમાં પોતપોતાના ખાટલા ઉપર બેઠાં હતાં. નારણ પટેલનો દિવસનો ઉદ્વેગ અત્યારે મોઢા ઉપર નહોતો. ચિંતાથી એમનું મોં ઝાંખું પડી ગયું હતું, દીલી આંખો વધુ દીલી પડી ગઈ. એક લાંબો શ્વાસ લઈ એમણે ઊંચું જોયું અને સામે બેઠેલી રઘુની બાને કહ્યું :

‘મેં તમને પેલેથી નોતું કીધું?’

‘પણ મને આટલી બધી ખબર નોતી. મેં માન્યું તું, કે જોલમાં જવું પડશે ને બહુ બહુ તો માર ખાવો પડશે.’

‘પણ મેં તો કીધું તું, કે ઘરખાર સળગી જશે, ને જાનનો ય ભરુંસો નઈ રિયે.’

રઘુની મા મૂંગી રહી.

‘કેમ જોલમાં નથી? જોલો, આમાં કાંઈ જોડું છે? મેં રઘુને ય કીધું તું, કે પછી મને આજ નો ચડાવે.’

‘પણ દુઝણાં વિના હવે.....’

‘કાંઈ નઈ, દુધ વેચાતું લેશું, ધી નઈ મળે તઈ એમ ને એમ ખાશું. હજારું લોક એમ નભવે જ છે ને!’

‘પણ આજ ઢોર લઈ ગયા, કાલ ઘર ખાલી કરાવશે.’

‘ઘર નઈ, આ જોળિયું ય ખાલી કરાવશે. મેં તો પેલેથી તમને ચોખ્ખું કઈ દીધું તું.’

‘પણ મારાથી એ સહન નઈ થાય.’

‘તો હું આ ઘર ને ગામ છોડીને હાલતો થાઉં. છોટેના કે’ક ગામમાં જઈને મારાથી થાશે ઈ કરીશ.’

પટલાણી ન જોલી શક્યાં. દીવાના અજવાળામાં એમણે નારણ પટેલની અર્ધ ઊઘડેલી આંખો જોઈ.

‘ શું વિચાર કરે છે ? ’

‘ મારે એવું કાંઈ નથી કરવું. ’

‘ તો આંસુ નઈ પડાય. આ ભગવાનનું કામ છે, ઈ હસતાં હસતાં થાવું જોઈ. ’ નારણ પટેલ જરા અટકીને બોલ્યા : ‘ જુઓ, રઘુ જો છે ને આપણેય જાવું પડશે, આ વહિ છે ને, એને ય ધરે નઈ રેવા છે. ખોરડાં હરરાજ થઈ જશે ને બાકી રહી ઈ જમીને ય પડતર રે’શે. બોલો, તમથી એ બધું ખમાશે ? ’

‘ હા. ’ ધીમે અવાજ આવ્યો.

‘ એમ નઈ; પછી, કહું છું કે આંસુ નઈ પડાય. ઈ બધું રાખે કરવું પડશે. એના ઉપર આંસુ પડે, એટલે બધું ઘોવાઈ જાય. ’

‘ નઈ પડે. ’ ખોખરા કંઠમાંથી અવાજ આવ્યો.

‘ તો સારું. ભગવાનનું નામ લઈને હવે સૂઈ જાય. ’

નારણ પટેલે પથારીમાં લંગાવ્યું. એની એ રાત ભારે મથામણમાં ગઈ. રઘુની બા સૂઈ ગયાં હતાં; છતાં બે ત્રણ વખત પથારીમાં ઊંચા થઈ ને એમણે જોયું.

૫

નારણ પટેલને ઘણી આશા હતી, અને પૂરેપૂરી તૈયારી હતી; પણ એમની મુરદા બર ન આવી. ‘ ૩૦ ની લડત પૂરી થઈ ત્યાં સુધીમાં એમના ઉપર વધુ કશું ન બન્યું. સંધિ થયા પહેલાં એક મહિને રઘુ છૂટીને આવ્યો. એ આવ્યો ત્યારે વાતાવરણ ઠંડું પડતું જતું હતું અને હવામાં સમાધાનની વાતો હતી. નારણ પટેલથી આ પલટાયેલી હવાનો ભેદ સમજતો નહોતો, પણ જે થતું હશે તે સારું જ થતું હશે; એમ માની મનમાં આવે તે ક્યો કરતા હતા. ’

સંધિ થઈ, આખા દેશ ઉપર વિજયની સુરખી છવાઈ ગઈ. પરાધીન ભારતના ઇતિહાસમાં આવો પ્રસંગ આ પહેલો જ હતો.

લોકોમાં આત્મભાન પ્રકટયું. પ્રજાશક્તિ એ અમેાધ શક્તિ છે, એમ માણસોને લાગવા માંડ્યું. ભલે નિઃશસ્ત્ર હોય પણ આખી પ્રજા જો રાજસત્તાનો ધનકાર કરે, તો ભલભલા મુગટધારીને પણ નમવું પડે; એ ગાંધીજીની વાણીમાં શંકાશીલોને પણ તથ્ય જણાવા લાગ્યું. નારણ પટેલ સંધિમાંથી એટલું સમજ્યા, કે સરકાર ને ગાંધીજી વચ્ચે સુલેહ થઈ; હવે નવા કાયદા થશે. એમની સમજણ ખોટી નહોતી; પરંતુ એ સુલેહનો ઉપયોગ નવા કાયદાઓ ઘડવામાં નહિ, પણ નવા ઓર્ડિનન્સો-ફતવાઓ-ઘડવામાં થયો. ગાંધીજી ગોળમેજીમાં ગયા ત્યાર પછી દેશમાં ખનતા ખનાવો નારણ પટેલના સાંભળવામાં આવતા હતા. લડાઈ પડેલાંનાં અસ્પૃશ્ય જેવાં ગામડાંઓ હવે ખીખાં ગામડાંઓ સાથે ને શહેરો સાથે સંધાઈ ગયાં હતાં. બે-ચાર દિવસે કોઈ ને કોઈ નવો માણસ ત્યાં આવી જતો હતો. નારણ પટેલમાં સમજણ તો હતી, એટલે આ ખંધી વાતો ઉપરથી અને પોતાનો દંડ કે વાડી પાછાં નહોતાં મળ્યાં એ ઉપરથી તેઓ એટલું સમજી ગયા, કે વળી પાછું દંગલ જાગશે; અને જેવું નારણ પટેલ અસ્પૃશ્ય સમજતા હતા તેવું દેશના નાયકો સ્પષ્ટપણે સમજતા હતા.

સંધિ તૂટી અને ફરી યુદ્ધના વાવટા ફરક્યા. આ વખતની લડાઈનો રંગ શરૂઆતથી જ જુદો હતો. એક બાજુ બચાવ જેવી સ્થિતિ હતી; કેવળ સ્વમાન અને દેશની આખર માટેની લડાઈ હતી. બીજી બાજુ આક્રમણ હતું અને જાગ્રત થતી શક્તિઓને છૂંદી નાખવાની તૈયારી હતી. નારણ પટેલ આ નવો રંગ પારખી ગયા. એમણે જોયું, કે ગામમાં છાવણીઓ ન નખાઈ; એમણે જોયું, કે સભા-સરઘસની બંધી થઈ ગઈ; એમણે જોયું, કે મોટા મોટા બધા ય જલમાં જઈને બેઠા. ‘હવે શું કરવું?’ નારણ પટેલના મનમાં સવાલ ઊભો થયો. સલાહ આપનાર કોઈ નહિ, પૂછવા ક્યાં જવું તેની ખબર નહોતી. એકાદ બે દિવસ તો એ મૂંઝાયા. ગામમાં એમ ને એમ ઊભા રહેતાં એમને શરમ લાગવા માંડી. એક રાતે એમણે

રઘુને પૂછ્યું. રઘુ પણ મનમાં એ જ ઘેડા ઘડતો હતો. છ મહિનાની જેલ કાપી આવ્યા પછી અને અનેક રાજકેદીઓનો સંસર્ગ સેવ્યા પછી, એ નારણ પટેલના નામને શોભાવે એવો થઈ ગયો હતો. એણે તરત જવાબ આપ્યો : ‘ આપણે મહેસૂલ દેવું નઈ અને ઘર ઉપર વાવટો ચડાવી દેવો. ’ નારણ પટેલને એની સૂચના પસંદ પડી.

ખીજે દિવસે રઘુએ ખીજ ખેડૂતોને પણ આ વાત કરી; અને પાંચ દિવસ પછી દાંડીકૂચનો દિવસ આવ્યો. ત્યારે ખસો ઘરના એ ગામડામાં પચાસ જેટલાં ખેરડાં ઉપર ત્રિરંગી ઝંડો ફરકવા લાગ્યો. ગામને પાદર ત્રણચાર પોલીસનું થાણું હતું, તે ચમક્યા; એમાંથી બે ગામમાં આવ્યા અને બે બાજુના મોટા ગામમાં જમાદારને ખબર આપવા દોડ્યા. અર્ધા કલાકમાં એક ખટારા સાથે પોલીસ-પાટી આવી પહોંચી. ખેરડા ઉપર ચડી ચડીને ઝંડા ઊતરવા માંડ્યા. એક બે જગ્યાએ ઘરધણીએ આનાકાની કરી; એટલે એમને પકડ્યા અને મારી અટકમાં લીધા. થોડી વારમાં નારણ પટેલનો વારો આવ્યો. નારણ પટેલ અને એનો રઘુ બાણ્યામાં આવીને ઊભા રહ્યા. જમાદારે આવતાંની સાથે જ રઘુના ગાલ ઉપર તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. રઘુની આંખ ને મોં લાલ થઈ ગયાં; પણ એ કશું બેઠ્યા વિના ત્યાં સ્થિર ઊભો રહ્યો. જમાદારે પોલીસને ઇશારો કર્યો. ચાર પોલીસો એને વળગ્યા. રઘુને એક બાજુ ઢસરડીને પકડી રાખ્યો. બે પોલીસે નારણ પટેલને પકડ્યા. નારણ પટેલે રાડ પાડી : ‘ વાવટો નઈ ઊતરે. ’ વીસ-આવીસ વરસના એક જુવાન પોલીસે એક હાથ નારણ પટેલના મોં ઉપર મૂક્યો અને ખીજે હાથે એમના માથામાં મુક્રે માથો. રઘુની આંખ લાલચોળ બની ગઈ. દૂર ઊભેલા ટોળામાં પણ ઉશ્કેરાટ પેદા થયો. જમાદારની એ તરફ નજર ગઈ. એ સમજી ગયો. એણે પોલીસને હુકમ કર્યો, કે ‘ બંનેને થાણા ઉપર લઈ જવ. ’ નારણ પટેલ અને રઘુ ફરફરતા ઝંડા સામે જોઈ પોલીસ સાથે થાણા તરફ ગયા.

આપદીકરો થાણા ઉપર જઈને બેઠા. બંનેએ માન્યું કે હવે સળ થશે, દંડ થશે અને જમી થશે-અંતરની ઇચ્છા આજ પૂરી થશે; પણ ઇચ્છા થોડી અધૂરી રહી. બધાં ઘરો ઉપરના ઝંડા ઉતારી લઈને જમાદાર પોલીસ-ટુકડી સાથે થાણે આવ્યા કે તરત એમણે રઘુ સિવાય બધાંયને છોડી મૂકવાનો હુકમ કર્યો. છૂટનાર બધા નારાજ હતા. નારણ પટેલ સૌથી વધુ નારાજ હતા; પણ એનો કોઈ પાસે ઉપાય નહોતો.

રઘુને કચેરીએ લઈ ગયા. ત્યાં એને બે વરસની સખ્ત મજૂરી સાથેની સળ થઈ. બે હજાર રૂપિયા દંડ થયો. નારણ પટેલને આ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે એ ઘડીક સ્તબ્ધ બની ગયા. બે હજારના દંડમાં એમનું બધું જ ફૂલ થઈ જશે, એટલું એ સમજી ગયા. ‘આ કરતાં મોત બહુ!’ એમ મનમાં થવા લાગ્યું; પણ તરત એમણે મન પાછું વાળી લીધું. ‘એને ઠીક લાગે એમ કરે. લડાઈમાં આપણાથી કેમ કેંવાય કે અહીં જ ઘા કર.’ છાતી કંટાળુ કરીને આ કારમો ઘા ઝીલવા એ તત્પર થયા.

રઘુ જેલમાં તરત ચાલ્યો ગયો, પણ એક મહિના સુધી કોઈ દંડ વસૂલ કરવા ન આવ્યું. નારણ પટેલ દરેક પળે એમ ધારતા હતા કે હમણું આવશે; પણ રોજ એ નિરાશ થતા. આ સ્થિતિ એમને અકળાવનારી લાગી. એમના મનમાં થવા લાગ્યું, કે આ કરતાં અમે બધાં ય પકડાઈ જઈએ તો કેવું સારું? બહે પાછળથી બધું ખેદાનમેદાન કરી નાખે! પણ જેલમાંથી એના રઘુનો સંદેશ આવ્યો, કે તમારે આ અવસ્થાએ જેલમાં આવવાનું ન હોય; સામે ચાલીને આવશો મા! ઘેર રહી રેંટિયો ફેરવજો ને ઇશ્વરનું ભજન કરજો. નારણ પટેલને આ સંદેશો ન ગમ્યો; પણ માથે ચડાવ્યા વિના છૂટકો નહોતો. એ સંદેશો પછી એમના મનનો ઉત્લાસ એછો થઈ ગયો. આખો દિવસ ગમગીનીમાં પસાર થવા લાગ્યો. આનંદનું

એક સાધન રઘુનો ત્રણ વરસનો દીકરો હતો. એને આખો દિવસ એ રમાડ્યા કરતા.

મહેસૂલના ભરણાનો વખત તો વહેંચે વીતી ગયો હતો. નોટિસો પણ આવી ગઈ હતી. બીજા દસબાર ખેડૂતોની સાથે નારણ પટેલે નોટિસોના કટકા કરી નાખ્યા હતા અને ખેતર જમીમાં જવાના રાહ જોતા હતા. આખરે એ વખત આવી પડ્યો. ખાલસાની નોટિસ મળી એને ય નારણ પટેલે ફાડી ફેંકી દીધી. આ અધાથી એમના મનમાં થોડોક આનંદ પેદા થયો. પોતે કાંઈક કરી રહ્યા છે એવો સંતોષ થયો.

જમીનો ખાલસા થઈ ગઈ ત્યાર પછી પેલા બે હજાર રૂપિયાનો દંડ વસૂલ કરવાનું મુદ્દત આવ્યું. બાકી ઘર રહ્યું હતું—ઘરનો સામાન અને ઘરેણું રહ્યાં હતાં. નારણ પટેલ જમી—અમલદારને જોતાં જ એક બાણુ ઊભા રહ્યા. રઘુની બાને અને વહુને ય બહાર નીકળી જવાનું કહી દીધું. જમીદારોને કશું ગણવાનું નહોતું; એમણે લખાયા ઉપાડી ઉપાડીને બહાર ફેંકવા માંડ્યા. થોડાંક હાંડલાં ને વાસણ—કપડાં સિવાય ઘર સાફ થયું. નારણ પટેલ શાંત મુખે ઘરમાં દાખલ થયા. રઘુની બાએ ના પાડી હતી છતાં એની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ઘરમાં ચાકળા—ચંદરવા ઢાંકેલી ભીંતો ઉજળાં બની ગઈ હતી. પટારાઓની હાર ઊપડી ગઈ હતી. વાસણની માંડ ખાલી પડી હતી. ફળિયામાં ઢોર તો હતાં જ નહિ. રઘુની બા ધૂસકે ધૂસકે રડવા લાગી. નારણ પટેલે જોયું કે કંઈ છાતીની રઘુની વહુ પણ ડૂસકાં ભરી રહી હતી. નારણ પટેલ એમની સામે જોતા ધડીક વાર ઊભા રહ્યા. કાંઈ ખબર ન પડી; પણ હૃદય મૂંઝાવા લાગ્યું. કંઈક ગૂંચળામણ થતી હોય એમ છાતી બાજુ કે ભરાઈ ગઈ. એમને થયું કે કદાચ રડી પડાશે. પગ પાસે રઘુનો દીકરો રમતો રમતો તોફાન કરતો હતો; તેના સામે જોઈ મૂંઝવણને ટાળવા માટે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એમાં ન ફાવ્યા. છેવટે એ છોકરાને લઈ બહાર જવાનું

ચોખ્ખ લાગ્યું. દીકરાના દીકરાને લઈ નારણ પટેલ બહાર નીકળ્યા.

આજ એમના જીવનમાં કંઈક અદ્ભુત બનવાનું હોય એવું એમને થયા કરતું હતું. શું હશે તે કાંઈ સમજાતું નહોતું. પણ પળે મૂંઝવણ વધતી જતી હતી. રઘુના છોકરાને રમાડવા માટે ખોટું ખોટું હસતા હતા; પણ એથી સાચું હાસ્ય આવતું નહોતું.

ચાલતા ચાલતા ચોરા પાસે આવ્યા. ચોરા ઉગ્ગડ હતો. સાંજ પડવા આવી હતી; પણ ચોરા પાસે કોઈ જ નહોતું. નારણ પટેલની નજર સામેથી આવતા મુખી ઉપર પડી. એ મુખી જ એમને મન સરકાર હતો, એટલે એનું મોં ન જોવા સારુ એમણે આડું જોયું. જે બાજુ જોયું એ બાજુથી એક ચીમડાં વેચનારી બાઈ આવતી હતી. બાઈએ ચીમડાંની ખૂમ પાડી અને રઘુના દીકરાએ હાથ લાંબો કર્યો. નારણ પટેલે એ નાનકડો હાથ પાછો વાળ્યો અને એ લુલાવવા માટે શેરીમાં દોડતા કૂતરા તરફ આંગળી ચીંધી; પણ રઘુનો દીકરો માન્યો નહિ. એણે રડવા માંડ્યું. નારણ પટેલ અકળાયા. એના ગળવામાં તો એકેય પૈસો ન હતો. ઘેર પણ રોકડો પૈસો ન હતો. એણે ચીમડાંવાળીને બીભી રાખી અને ઘેર આવી દાણા લઈ જવા કહ્યું. પેલો મુખી નારણ પટેલની લગોલગ આવી ગયો હતો. એ જરા હસ્યો અને એણે ખિસ્સામાંથી બે પૈસા કાઢી ચીમડાંવાળીના હાથમાં મૂક્યા. નારણ પટેલ એના સામે જોઈ રહ્યા. હાથમાં રહેલું ચીમડું નીચે પડી ગયું અને ફસકારી પડ્યું. મુખીએ પેલી બાઈના સૂંઝામાંથી બીજું ચીમડું લઈ હસતાં હસતાં નારણ પટેલની સામે ધ્યુન: 'હ્યો, હ્યો, કાંઈ વાંધો નહીં, સઉના સમા આવે છે.' મુખીએ માર્મિક વાણી ઉચ્ચારી.

નારણ પટેલ એક અક્ષર ન બોલી શક્યા. રઘુના દીકરાએ ચીમડું લેવા હાથ લાંબો કર્યો, તે એમણે જોરથી પાછો ખેંચી લીધો; અને મૂંઝે મોંએ ચાલવા માંડ્યું. મુખીએ પાછળ ખેંખારો

ખાધો. નારણ પટેલ અટક્યા. એની આંખમાં પાણી ધસી આવ્યાં. રઘુના છોકરાએ ચીભડાં માટે મોઢેથી રડવા માંડ્યું. પેલો મુખી ત્યાં બેઠો બેઠો જોવા લાગ્યો. નારણ પટેલે હાથના ઈશારાથી એને પાસે બોલાવ્યો:

‘એક મે’રખાની કરશે ?’

મુખીએ હસીને હા પાડી.

‘બેટમાં છરી હોય તો આંઈ ખોસી દેશે ?’ નારણ પટેલ છાતી ઉપર હાથ મૂકીને બોલ્યા. મુખી ગંભીર બની ગયો. ‘શું કામ ઘા ઉપર મીઠું ભભરાવે છે ?’ બોલીને નારણ પટેલે ચાલવા માંડ્યું. મુખી મૂંગે મોંએ જોઈ રહ્યો.

આ કરુણ પ્રસંગના ખચર જેલમાં રઘુને પહોંચ્યા—કાંઈક જુદી રીતે પહોંચ્યા. રઘુની શાંતિ લૂંટાઈ ગઈ. એણે ત્યાં સાંભળ્યું કે આમ બન્યા પછી બાપા ઢીલા પડી ગયા છે ને મહેસૂલ ભરી દેવા તૈયાર થયા છે. રઘુએ પ્રથમ તો આ ખચર ન માન્યા; પણ આખો પ્રસંગ સાંભળ્યા પછી એને લાગ્યું, કે રાણા પ્રતાપેય એક વખત ઢીલો પડી ગયો હતો. રઘુના અંતરમાં વેદના જાગી. ‘અમારું આજ લગીનું બધું ધૂળધાણી થઈ જશે. બિજાના નામને માથે કાળું ધાણું લાગી જશે.’ એમ રઘુને થવા લાગ્યું. એણે નારણ પટેલને એક કાગળ લખ્યો. એ કાગળમાં દિલ્લની વેદના દાલવી, અને પગે પડીને વિનંતિ કરી, કે મારે મરવું પડે એવું નો કરજો. ઈ ક્યાં પછી તમેય પસ્તાશો ને તમને જીવવું ભારે થઈ પડશે. જેટલું આવે એટલું દુઃખ સહન કરજો. રાણા પ્રતાપને માથે કેટલાં દુઃખ પડ્યાં તાં ? એ ઢીલો પડી ગયો હતો; પણ છેવટની ઘડીએ એણે ટેક નો’તી છોડી. રઘુ રાણા પ્રતાપનો ઇતિહાસ જાણતો હતો; એટલે એની ટેક યાદ કરી એણે નારણ પટેલને બચાવવાનો પ્રયાસ કર્યો.

આ કાગળ કોઈ છૂટેલા કેદી મારફત નારણ પટેલને મળ્યો,

ત્યારે એમના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. હવે એમનાથી ન રહેવાયું. એણે રધુને કહેવડાવ્યું, કે “ તારી પાસે આવી છે ઈ વાત સાવ ખોટી છે. મારા ઉપર આભ તૂટી પડે તોય એવું નો થાય, એનો તું વિશ્વાસ રાખજે. હવે મારાથી આંઈ રે’વાતું નથી. ઘરમાં દાણા ખૂટ્યા છે. તારી વઉ ને તારી બાને પારકાં કામ કરવાનો વખત આવ્યો છે. મારાથી આ જોવાતું નથી, હું આઠ દિ’ પછી પકડાઈને તારી પાસે આવું છું. તું મને ના પાડીશ મા. હું મારા હારે તારી બાને અને તારી વઉને ય લેતો આવીશ. આપણાં નસીબ પાધરાં હશે તો ઈય જોલમાં આવીને ખેસશે; પછી ઘરનું ને ખેતરનું જે થવાનું હોય ઈ થાય. હા, આપણા બિભા પાક ઉપર દીવાસળી મુકાણી છે; પણ મને એનું દુઃખ નથી. આપણા મલક સારુ મારા હાથે જ દીવાસળી મૂકવી પડે તો ય શું? તું મૂંઝાઈશ મા. રાણો પરતાપ એક ફેરે ઢીલો પછો’તો; પણ મારે તો મારા જીવતરમાં એટલો ડાઘે ય નથી આવવા દેવો. ને હું ક્યાં મારા સ્વારથ સારુ કરું છું? આ ક્યાં કોઈના સ્વારથની લડાઈ છે? આ તો આખી વસતિની લડાઈ છે. સૌના સ્વારથની લડાઈ છે. મારે ક્યાં મેવાડ લેવું છે? મારે ક્યાં રાગ થાવું છે? મારે તો સતની લડાઈમાં આ આપણું પૂરું કરી જીવતરનું સાર્થક કરવું છે. ભાઈ રધુ! આઠ દિ’ પછી અમે ત્યાં આવી પહોંચશું.”

અને બીજે દિવસથી નારણ પટેલે ગામમાં કોઈ સાચેસાચ જીવતું માણસ રહ્યું હોય તો એને જગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જેના જેના ઉપર એમને આશા હતી એ બધા ઘર ફરી આવ્યા; પણ એ બિતરતા પૂરમાં આવવા માટે કોઈ તૈયાર ન થયું. પોલીસને અખર પડવા માંડી કે આ ડોસો ફરીને અગ્નિ પ્રકટાવવા મથી રહ્યો છે. પોલીસે એમના ઉપર દેખરેખ રાખવા માંડી; પણ દેખરેખ રાખવા-પણું હતું જ નહિ. આઠ દિવસ પછી ‘ધરાસણાદિન’ આવ્યો. નારણ પટેલ, એમની વહુ અને દીકરા-વહુ સાથે યાત્રાએ જવાને

સાબદા થયા. સવારના આઠેક વાગે લગભગ એક હજાર માણસની વસતિવાળા એ મામનાં ત્રણુન્ના ચાર કારણ કે રઘુનેા નાનેા છોકરો પણ સાથે હતો—માણસોનું ઝંડા ફરકાવતું સરધસ નીકળ્યું. પોલીસો એમની રાહ જ નેતા હતા. એ બધાને પકડી લીધાં અને હાથમાંના ઝંડાઓ ઝૂંટવી લેવામાં આવ્યા.

નારણ પટેલ પોતાના ભાગ્યને ધન્યવાદ દેવા લાગ્યા. સૌથી મોટા આનંદ તો એમના મનમાં એ હતો, કે એમની વહુ અને દીકરા-વહુને પણ પકડી લીધાં હતાં. એ મનમાં ધ્વિરનેા અને પોલીસનેા આભાર માનવા લાગ્યા.

એ દિવસ પછી કેસ ચાલ્યો. નારણ પટેલને ત્રણ વરસની સખ્ત મજૂરીની અને સાસુવહુને છ છ મહિનાની સજા થઈ. રઘુના છોકરાને વગર સજાએ જેલમાં લઈ જવાની છૂટ મળી.

આમ આ આખું કુટુંબ તુરંગમાં જઈ ને બેઠું.

આ ડોસાના દીકરાને હું નથી ઓળખતો. એની વહુ કે દીકરા-વહુને પણ મેં નથી જોયાં; પરંતુ એ ડોસાને ઓળખું છું—બરાબર ઓળખું છું. આંખે ઝાંખવાળો, જેલનું એક વરસ ભોગવ્યાથી જેના પગ ધીમા ધીમા પડે છે એવો એ ડોસો વજનની છાતી ધરાવે છે. એના મનમાં કોઈ નો ભય નથી, એને કોઈ વાતની તમા નથી. મને હમેશ થયા કરે છે, કે આ ડોસાને જિવાડનારું પ્રેરક બળ કયું હશે? સાચે જ, એનું જીવન જાણુતો હોવા છતાં એ પ્રેરક બળ વિષે હું કશું જ નથી જાણુતો. આ કથામાંથી તમે કોઈ શોધી શકો તો શોધી કાઢજો.

આશાને અજવાળે

૧

એનું નામ રમણલાલ. જ્યારે જીવનકથા કહેવા માટે એનું નામ બોલાયું ત્યારે અમારામાંના ઘણાને ભારે આશ્ચર્ય થયું. રમણલાલને છેલ્લાં બે વર્ષથી અમે સારી રીતે પિછાનતા હતા. કાઠિયાવાડમાં જેના માટે ‘ભારાડી’ શબ્દ વપરાય છે એ જાતના એ હતા. લડાઈ અને જેલના સંસ્કારો લીધા પછી પણ એમનું ‘ભારાડી’પણું સાવ ગયું નહોતું. આજે પણ અમારા વોર્ડમાં ‘તિક્કડ’ કરવામાં એ એક્કા હતા. જેલના સખ્તમાં સખ્ત નિયમો વચ્ચે પણ ચા-ખીડીની પોતાની જરૂરિયાત એ ગમે તે રીતે પૂરી કરી લેતા હતા. કોઈ પણ પ્રકારની ‘રીત’ સામે એમને વાંધા જ નહોતો. એ સાધનમાં નહિ પણ સાધ્યમાં માનનારા હતા.

એ પચીસ વર્ષના જુવાન હતા. એમનો રંગ સહેજ સ્યામ હતો અને ચામડીની ફીકાશને લઈ લૂખો લાગતો હતો. આંખો હમેશ ચંચળ અને વિકળ જ રહેતી. આંખ નીચે કાળાં કુંડાળાં પણ થવા માંડ્યાં હતાં. બોલવાની બહુ જ ટેવ હતી. દાંતે અને હોઠે પોતાનો કુદરતી રંગ ખોયો હતો, અને તદ્દન કાળા થવાના પ્રયત્નો કરતા હતા.

આ રમણલાલ એક ઠેકાણે ભાગ્યે જ બેસી શકતા. એકલા પણ ન બેસી શકતા. કોઈક વખત, માત્ર કોઈક જ વખત એ જેલ-બેરેકની બારી પાસે ઊભા રહેતા; અને જોનાર કહે છે, કે ત્યાં ઊભા ઊભા એ ઘણી વાર રડી પડતા. અમને સૌને મોટે ભાગે એમના ઉપર રોષ આવતો; પણ આવું સાંભળીએ ત્યારે દયા પણ આવી જતી હતી. એમની જીવનકથા માટે સૂચન થયું ત્યારે અમે આશ્ચર્ય પામ્યા; પણ અમારા દરેકના મનમાં એમ તો થયું જ, કે આ પ્રકારની કથા

પણ અમારે સાંભળવી જોઈ એ; કારણ કે છેલ્લાં ચાર વર્ષ થયાં ફરી ફરીને જેલમાં આવનાર અમારામાંના ઘણાખરાને આવા અનેક રમણુલાલનેા પરિચય થયો હતો. એ પ્રકારના માણસો ટોળાબંધ આવતા હતા. અમે એ પણ જોતા હતા કે એવા સૈનિક-મિત્રોને બ્યારે એમના જેવા જ સંગાથીઓ ન મળતા, અને અમારા જેવા ‘સંસ્કારી’ઓની સાથે રહેવાનું એમને પ્રાપ્ત થતું ત્યારે તેઓ બેચેન બનતા અને જેમણે જેલની ભૂમિને પોતાનું ‘માદરે વતન’ બનાવી મૂકી હોય એવા સામાન્ય કેદીઓ સાથે એમની દોસ્તી બંધાતી. એ સામાન્ય કેદીઓની કથામાં તેઓ રસ પણ લેતા અને પરસ્પર આશ્વાસનનો વ્યવહાર પણ કરતા.

રમણુલાલનું નામ બોલાયું ત્યારે એ પણ ચમક્યા હતા; પરંતુ પોતાની કથા કહેવાની એમની પૂરી તત્પરતા હતી. રમણુલાલ પોતાની કથા છટાદાર રીતે કહી શકશે એ વિષે એમને શંકા નહોતી; કારણ કે એ વાચનના શોખીન હતા. કોઈ પણ પુસ્તક કે વિષય તરફ એમને ખાસ પક્ષપાત નહોતો. એમની શરત એક જ હતી, કે એ પુસ્તક ઉપદેશનું કે તત્ત્વજ્ઞાનનું ન હોયું જોઈએ; એમાં સત્ય, અહિંસા કે કોઈ સિદ્ધાંતનાં ચૂંથણાં નહિ હોવાં જોઈએ. એમના સદ્ભાગ્યે જે વિષયો એમને પ્રિય હતા, તે વિષયોનાં જ પુસ્તકો આપણે ત્યાં થોકબંધ હતાં.

રમણુલાલે પોતાના નામની સૂચના તરત જ સ્વીકારી લીધી અને બોલવાનું શરૂ કર્યું: ‘હું રાજકોટનો વતની છું. આજથી પચીસ વર્ષ પહેલાં રાજકોટ શહેરના એક અંધારા ઘોલકામાં મારો જન્મ થયો છે. મારા જન્મ વખતે મારાં માનાપિતાએ મને આશીર્વાદરૂપ માન્યો હશે કે આશ્વતરૂપ, તે હું નથી બન્યો. હું એટલું બાળું છું, કે હું મોટો થયા પછી તો એમણે મને આશ્વતરૂપ નહિ તો બોળરૂપ તો માન્યો જ છે.

તેઓ ગરીબ હતાં, અત્યંત ગરીબ હતાં. તમે હિંદુસ્તાનની

ગરીબીનું વર્ણન કરો છો એટલાં એ ગરીબ હતાં. હા, એ ખેડૂત કે મજૂર નહોતાં, ટેડ કે કોળીવાધરી પણ નહોતાં; છતાં ગરીબ હતાં. ઊંચી ગણાતી વણિકકોમનાં ફરજંદ હતાં; છતાં એમની ગરીબાઈ ને કોઈ સીમા નહોતી. એ ગરીબ હતાં, માટે જ રાજકોટ જેવા મોટા શહેરના એક ગંદા લત્તામાં એક રૂપિયાના ભાડાની અંધારી, ગંધાતી, જીર્ણ થઈ ગયેલી ઓરડીમાં રહેતાં હતાં. એ ગરીબ હતાં, માટે જ જે ઓરડીમાં બધાં રહેતાં હતાં એ ઓરડીમાં જ જરા આડશ રાખીને મારી માતાની સુવાવડ થઈ હતી.

એટલે આ બીજી બધી કથાઓમાં તમે જે પ્રેમનો, ધર્મ-મંથનનો, વીરતાનો, ત્યાગનો, મહત્ત્વાકાંક્ષાનો રસાસ્વાદ લીધો, તે તમને મારી કથામાં નહિ મળી શકે. મારી કથામાં તમને શિષ્ટતા પણ નહિ મળી શકે; પણ હું કહું છું, કે મારી કથા એ જ સાચી કથા છે. તમારી કથા તો જૂઠી છે. માત્ર તમારી કથાઓ જ દુનિયાને જાણુવા મળે, તો દુનિયા આપણા દેશ વિષે શું ધારે? દેશની વાત જવા દઈ એ, આપણી લડાઈ વિષે શું ધારે? એમને તો એમ જ થાય કે કેવા શિષ્ટ, સુંદર અને સંસ્કૃત જીવાનો લડાઈમાં ઊતરી પડ્યા છે! એમને એમ પણ થાય, કે આ મહાન લડતમાં બધા જ્ઞાનીઓ, ત્યાગીઓ ને વીરો જ પડ્યા હશે; પણ એ વાત કેટલી ખોટી છે? આપણા દેશમાં તો તમારા કરતાં મારા જેવાની સંખ્યા અનેકગણી મોટી છે; પરંતુ જેલમાં ય-હા, હા, આપણા રાજકેદીઓની ગણનામાં ય-મારા જેવાની સંખ્યા નાનીસૂતી નથી.

તમે તો પરોપકારની વૃત્તિથી, કંઈક કીર્તિની કામનાથી, કંઈક ધર્મ સમજીને આ લડાઈમાં આવ્યા હશો. અમે તો સ્વાર્થવૃત્તિથી જ આમાં પડ્યા છીએ. આમાં આવ્યા તે દિવસે તો જીવનની એએની દૂર કરવા જ આવ્યા હતા. દુનિયાથી અમે થાકી ગયા હતા, જીવન એક મહાન બોમ્બરૂપ લાગતું હતું, હાથ-પગ સાખૂત હતા, મગજ ઠેકાણે હતું, હૃદય પણ પ્રમાણમાં સરળ હતું; છતાં અમારું નાનકડું

પેટ અધૂરું રહેતું; અને અમે માણસ હતા, તમારા જેવા જ માણસ હતા; છતાં સવારથી સાંજ સુધીમાં અમારે ગાળો ને અપમાનો સહેવાં પડતાં. અહીં આવ્યા પછી અમારામાંના કેટલાક હતા એવા જ રહ્યા. અમારામાંના કોઈ કોઈ ને ખગર પડી ગઈ, કે આ લડાઈ સાચી રીતે તો આપણી જ છે; અને એ સમજાણથી અમને આમાં રસ આવવા લાગ્યો.

પણ હવે હું તમને આવી વાતે ન લઈ જાઉં. મારે તો તમને એટલું જ કહેવાનું છે, કે મારી કથા તમે ઉપલક્ષ્ય મને ન સાંભળજો. આ લોકો જેવા લાગતા રમણલાલની કથામાં શું હશે એમ માની બેઠરકાર પણ ન રહેજો. મારી કથામાં ઘણું છે એમ તમે જોઈ શકશો.

જુઓ, મારો જન્મ થયો ત્યારે મારા આપા એક અનાજના વેપારીને ત્યાં સાત રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતા હતા. ઘરમાં બધાં મળી પાંચ માણસો ખાનારાં હતાં. આ સાત રૂપિયામાં બધાંનું શી રીતે પૂરું થતું એવો પ્રશ્ન ન પૂછશો; કારણ કે મહિને એ રૂપિયા તો મારી બા પણ કમાઈ લાવતી ! અમારા પડોશીના ઘરનું એ કામ કરતી હતી. આવી નવ રૂપિયાની જગી આવકમાં પાંચ માણસના કુટુંબનો ગુજરો ચાલતો હતો. તમને કોઈને આવાં કુટુંબનો અનુભવ હશે કે કેમ તે હું નથી જાણતો; પણ મેં તો આવાં અને આથી વધતર દશ ભોગવતાં ઘણાં કુટુંબો જોયાં છે. અમારી તો એ નાત ખરી ને ! એવાં કુટુંબોને ઓળખતાં અમને વાર ન લાગે ! તમને આશ્ચર્ય થશે, પણ આવાં અમે, દીકરા-દીકરીનાં લગ્ન વખતે સો બસો રૂપિયા ખરચી નાખતાં. આ રકમ ક્યાંથી કાઢતાં એ પણ તમને કહી દઉં. કાં તો થોડાંઝઝાં ઘરેણાં રહ્યાં હોય તે ખસાસ કરતાં, કાં તો કોઈ શેઠ-શાહુકાર પાસેથી ઉધાર લઈ પોતાનું અને પોતાના દીકરાનું શુદ્ધામીખત લખી આપતાં, અને આવી એકેય

સભ્ય રીતમાં ન ફાવીએ અને મન મનજૂત હોય તો બહેન-દીકરી-ઓનાં સાટાં કરતાં.”

રમણલાલ આટલું બોલીને એક ક્ષણ અમારા સામે ટાંપી રહ્યો. તરત એણે શરૂ કર્યું: “એમાં રોષે બરાવાની કે નસ્કોરાં ફુલાવવાની જરૂર નથી. અમે વાણિયાલોકો બીખ માગી શકતા નથી, અમે વાણિયાલોકો કુશળ અને લુચ્ચા ગણાઈએ છીએ; એટલે અમને કોઈ દયાવશ થઈને મદદ કરતું નથી. અમારે અમારાં બાલ્યવય્યાં અને બાઈબાંકુને પરણાવવાનાં હોય છે, એટલે વ્યવહારમાં ઊભું રહેવું પડે છે; અને આ બધું કરવા માટે, જ્યારે એકેય રસ્તે નથી ફાવતા ત્યારે કાળા હાથ પણ કરવા પડે છે, અને હું તમને જરા આગળ વધીને પણ કહું, કે એક વખત કાળા હાથ કર્યા પછી એનો લાભ જેને દેખાઈ આવે છે તે સમજી જાય છે, કે દુનિયામાં સુખેથી રહેવું હોય તો લાભમાં પુણ્ય છે ને ગેરલાભમાં પાપ છે; એવું સાદું-સીધું સૂત્ર ગોખી રાખવું જોઈએ. એવા લોકો ત્યાર પછી કાળા હાથ કરવામાં શરમાતા નથી, કોઈ એમને શરમાવતું પણ નથી. પૈસાની થેલીઓના જોરે સમાજમાં માનભેર ફરવામાં કશીય અડચણ આવતી નથી.

હું જન્મ્યો ત્યારે મારે એક ચૌદ વર્ષની બહેન હતી; પણ ત્યાં સુધી મારા આપને કાળા હાથનો કીમિયો લાઘ્યો નહોતો. એ જાણતા હતા, પણ એ વિચારથી ચરચરતા હતા. એ કરતાં આપઘાત કરવો સારો એવી એમની માન્યતા હતી. મેં એમને મોઢેથી ઘણી વાર સાંભળ્યું છે, કે એમનો શેઠ એમને ‘ન્યાલ’ કરી દેવા માટે તૈયાર હતો. પચાસ વર્ષનો એ વિધુર હતો અને ફરી પરણવાના કોડ સેવતો હતો. એને કન્યા આપનારનો તોટો નહોતો; પણ મારા પિતાને સુખી કરવાની એની વૃત્તિ હતી. પિતા માનતા જ નહોતા. એમના શેઠને એ મોટામાં મોટા બેવકૂફ અને પોતાના હાથે જ પોતાનું બૂરું ફરનારા લાગતા હતા,

હું જન્મ્યો ત્યારે મારાં મરીબ માતાપિતામાં આટલું ખમીર હતું. એ ખમીર આખર સુધી તો ન ટકી શક્યું; પણ એ માટે મને મારાં માતાપિતા ઉપર કોઈ દિવસ રોષ નથી બપળ્યો. ‘એ ખીજી શું કરે?’ એમ જ મને થયા ક્યું છે. મારી બહેન અઢાર વર્ષની થઈ અને એનાથી બે વર્ષ મોટો ભાઈ વીસ વર્ષનો થયો; ત્યારથી એ બંનેની ચિંતાએ માતાપિતાનું લોહી સુકાવા માંડ્યું. મારી બહેન સ્વરૂપવાન હતી, એટલે એનો હાથ ઝાઝનાર તો કોઈ પણ મળશે; પણ મારા મોટાભાઈ ખીમચંદનું શું? મારા પિતાના મોઢેથી મેં સાબળેલી વાત છે, કે મારો મોટાભાઈ એક વખત આપઘાત કરવા પણ તૈયાર થઈ ગયો હતો. મને એ વાતમાં નવાઈ નથી લાગતી; કારણ કે એ દશા હું પણ ભોગવી ચૂક્યો છું. આખરે પિતાએ પોતાનું સર્વ વેચ્યું અને મારી બહેન નર્મદાને એક પિસ્તાલીસ વર્ષના ત્રણ છોકરાંવાળા વિધુરને રૂપિયા બે હજારમાં આપી. આ બે હજારમાંથી બસો રૂપિયા એના લગ્નમાં ખરચાયા. પંદર સો મોટાભાઈ માટે આપવા પડ્યા અને બાકી રહેલા ત્રણ સો એના લગ્નમાં ખર્ચાં. હિસાબ પૂરો થયો. પિસ્તાલીસ વર્ષના ત્રણ બાળકોવાળા સુખલાલને વીસ વર્ષની નર્મદા રૂપિયા બે હજારમાં આપી, બાવીસ વર્ષના મારા મોટાભાઈ ખીમચંદ માટે તેર વર્ષની ચંપા નામની એક કન્યાની ખરીદી કરી! વેપારી રીતે આ સોદો કેવો થયો તે તમારામાંથી જે વેપારી હો તે સમજી લેજો.

હું...આ તો મારા કુટુંબની વાત કરી: હું પાંચ છ વરસનો થયો ત્યાં સુધી મારી મા માંદી જ રહ્યા કરતી હતી. માંદી હતી એટલે ખાટલે પડી રહેતી હશે, એવી જૂદી કદપના ન કરી બેસતા. માંદી હતી એટલે કડકડતી ઠંડીમાં આખી રાત ઉધરસ ખાઈને અમને અને અમારા પડોશીને ત્રાસ આપતી. સવારમાં વહેલી બિડી પડોશીનું કામ કરતી, ત્યારે ભલા પડોશી એના કામથી ક્યારેક નારાજ થઈ જતા; કારણ કે ઠંડીને લઈ આંગળીઓ થીજી જતી અને

હાથમાંથી વાસણ પડી જતાં. કોઈ વખત ઉધરસ અને શ્વાસને લઈ અર્ધી અર્ધી કલાક એ ગોટો વળી જતી, ત્યારે કામ રખડી પડતું; પરંતુ પડોશીઓ ભક્ષા હતા, એટલે થોડુંક ખોલી શાંત રહી જતા અને મારી બાને નિભાવી લેતા. મારી બા પણ એ બદલ એમનો ઉપકાર માનતી; અને કોઈ પણ ઓળખીતા પાસે એમનાં મોંદાટ વખાણ કરતી.

હું શરીરોમાં અથડાતો-ફૂટાતો મોટો થતો હતો. ખાવામાં મેં ભાગ્યે જ દૂધનીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. લૂગડાં મારા માટે સિવડાવવા પડતાં જ નહિ, પડોશીના છોકરાનાં જિતરેલાં પહેરણ મને મળી રહેતાં; અને પહેરણ સિવાય બીજાં લૂગડાંની તો દિવાળી જેવા પર્વ સિવાય જરૂર પડતી નહિ.

છેલ્લાં ચાર વર્ષ થયાં મારો મોટોભાઈ પણ કમાતો થઈ ગયો હતો. એ ઘાસતેલના ખાલી ડબ્બા ઉધરાવનારને ત્યાં નોકરી કરતો હતો. દસ રૂપિયાનો એને પગાર મળતો હતો, પણ પરણ્યા પછી પાંચ રૂપિયાનું એનું ખાતગી ખર્ચ હતું. ઘરની આવકમાં પાંચ રૂપિયાનો વધારો થયો હતો અને જવકમાં નરી વહુનું ખર્ચ વધ્યું હતું. ત્રાજવાનાં બે ય પદ્ધતિ ઇશ્વરે સરખાં જ રાખ્યાં હતાં !

સાતમે વર્ષે મને નિશાળે બેસાડ્યો. હું ગરીબ હતો, પણ ગરીબડો નહોતો; એટલે રાજકોટની બજારમાં મારા બાપાને જે રીતે હડધૂત થવું પડતું, તે મારે નિશાળમાં નહોતું થવું પડતું. નાના ને નબળા છોકરાઓ મારી દોસ્તી રાખતા. મને પણ એમની દોસ્તીનો લાભ હતો. ઘેરથી એક પૈસો મેળવવાની કોઈ દિવસ આશા ન હતી અને સેંકડો છોકરા બપોરના વખતે કંઈ ને કંઈ ઉડાવતા હોય ત્યારે એ જોઈ શકાતું નહોતું. મારી દોસ્તીએ મને નિશાળમાં તો ગરીબ થતો બચાવી લીધો. સૌની પેઠે હું પણ કંઈ ને કંઈ ખાવાનું પામી શકતો હતો.

માણસ કદપના કરે છે એટલી ઝડપથી ગરીબો મરતા નથી. એ તો જિંદગી ખેંચે રાખે છે; કોઈ હડકાયા કૂતરાની જેમ ખેંચે છે, કોઈ વસૂકી ગયેલી ગાયની જેમ ખેંચે છે, કોઈ માર ખાતા ને ભાર ઉપાડતા ગધેડાની જેમ ખેંચે છે; પણ બનતા સુધી કોઈ ઝટપટ અટકી જતું નથી. પ્રભુ જાણે, કે આ દુનિયાની શી વિચિત્ર રચના છે ! અમારા ઘરમાં માંદગી તો આવ્યા કરતી હતી; પણ અમે કોઈ મરતા નહોતા. ખાવાનાં સાંસાં હતાં, દુનિયામાં ઊભા રહેવાને કોઈ જગ્યા નહોતી, જીવનમાં જીવવાને કોઈ રસ નહોતો; છતાં અમે જિંદગી-થી ત્રાસી જતાં નહોતાં. કાણુ જાણે કંઈ કરામતથી પણ આ અધાં ચક્રોને અમે અધીન જ રહેતાં હતાં.

હું બાર વરસનો થયો, ત્યારે ત્રીજી ગુજરાતી સુધી ભણી ચૂક્યો હતો; પિતાની ઇચ્છા હવે મને નોકરીએ ચડાવવાની હતી. આટલાં વરસમાં એમના કે મોટાભાઈના પગારમાં એકેય રૂપિયાનો વધારો થયો નહોતો. ઘરમાં એક નાની બહેન વધી હતી અને મારી માની માંદગી વધી હતી. માંદગીને કારણે દવાનું ખર્ચ વધ્યું હશે, એમ તમે રખે માની લેતા ! એવાં ખોટાં ખર્ચ અમારે ત્યાં હતાં જ નહિ. માંદગી અમારાં ઘરમાં રોટલા ને લૂગડાં જેવી સામાન્ય હતી. અમે એથી ડરતાં પણ નહોતાં.

મને પણ એક નોકરી મળી ગઈ. પગાર શું કહું ? મહિને ત્રણ રૂપિયા ! કામ સવારના સાતથી રાતના દસ સુધી; છતાં મારા ખાપાને લાગ્યું હતું, કે હું નસીબદાર હતો; કારણુ કે મારા મોટાભાઈ ને તો ત્રણ વરસ સુધી મફત કામ કરવું પડ્યું હતું. મારે જે લોહાણાની દુકાનમાં કામ કરવાનું હતું, તેને ઘર અને દુકાન ભેળાં હતાં; એટલે મને બન્ને કામનો લાભ મળતો હતો. છોકરાં રમાડવાની, શાક સમારવાની, ક્યારેક ચા બનાવવાની તાલીમ પણ હમેશાં મળતી હતી; અને કો'ક દિવસ ચાના એકાદ કપની પ્રાપ્તિ પણ થતી હતી !

પણ હું સાવ બોધો નહોતો, નિશાળમાં થોડુંક જ શીખ્યો.

હતો; એ જ્ઞાન મેં અહીં વધારવા માંડ્યું. દુકાનનો હડકો ધણી વાર નવરો પડી રહેતો હતો, અને એથી એમાં હાથ ફેરવવાની તાલીમ પણ મને મળ્યા કરતી હતી. ત્રણ રૂપિયાનો પગાર હું સીધો બાપાના હાથમાં મૂકતો; લગભગ પાંચેક રૂપિયાની હડકાની આવક હું ચા, પાન, બીડીમાં અને નવી દોસ્તીઓમાં વાપરતો.

મારે તમને ઝાઝી વાત નથી કહેવી; પણ ટૂંકામાં એટલું કહી દેવું છે, કે અત્યાર સુધીની કથાઓમાં તમે સાંભળી એ બધી જ કુટેવો મારામાં હતી; કેટલીક હજી પણ છે. ક્યારેક મનમાં બહુ મુંઝવણ થાય છે, ત્યારે હૈયું પણ ભરાઈ આવે છે; પરંતુ ત્યારે એ દશા નહોતી. ત્યારે મને લાગતું હતું, કે બાપા દુનિયાને નથી ઓળખતા; દુનિયામાં કેમ સુખી રહેવું જોઈએ એ તેઓ નથી જાણતા.

એત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. હું સોળ વર્ષનો થયો. મારો પગાર વધીને પાંચ રૂપિયા થયો. હડકાની આવક હતી, એથી વધી શકી નહિ; એટલું જ નહિ, પણ કંઈક વડેમ પડી જવાથી એ કામ જરા મુશ્કેલ બન્યું. એકાદ વખત વડેમને કારણે એ તમાચા ને થોડીક ગાળો પણ ખાતી પડી હતી, પરંતુ હું રોવાની કળા શીખી ગયો હતો; એટલે મારી ગણતરી ગરીબડામાં થઈ જતી અને હું બચી જતો.

મારી માંદી મા વધુ માંદી પડી. એનાં ઉધરસ અને દમ વધી પડ્યાં. થોડા દિવસમાં માંદગીએ વિકરાળ રૂપ લીધું. મક્ત દવાખાનામાં દવા કરાવવા ગયાં; પણ કોઈએ દાદ ન દીધી. ઇસ્પતાલમાં મુકાય એમ હતું, પણ ત્યાં જવાની હિંમત ન ચાલી. કોઈ ડાહ્યા માણસે એને અનાજનો ખોરાક બંધ કરી દૂધ, માખણ અને રૂળો આપવાનું કહ્યું; પરંતુ એ માણસ ડાહ્યો નહિ પણ ગાંડો હતો! એના ગાંડાવેડા અમે માન્યા નહિ. મારી બા એકાદ મહિને રિપાઈને સિધાવી ગઈ. એના પછી ત્રણેક મહિને મારી નાની બહેન માંદી પડી અને એ પણ બપોડી બધ, એને મરી ગયાને ચાર દિવસ નહોતા

થયા, ત્યાં મારા આપા માંદા પડ્યા. ત્રણ મહિનામાં બે મૃત્યુ બેચાં હતાં એટલે અમે એમની માંદગીથી કંપવા લાગ્યા; પણ એ જલદી મરી જાય એટલા નસીબદાર નહોતા. એ માંદા રહ્યા, એક વરસ સુધી પથારીવશ રહ્યા. ઝાડા-પેશાબ પણ પથારીમાં જ કરે, સાન-બાન પણ ગુમાવ્યાં. રાતદિવસ ગમે તેમ બક્યા કરે. અમે એમનાથી ત્રાસ્યા, મનમાં ઇચ્છવા લાગ્યા કે હવે મરે તો સારું; પણ બરાબર એક વરસ સુધી એમણે પથારી ન છોડી. આખરે, ઇશ્વરે એમને પણ બોલાવી લીધા.

આ માંદગીમાં અમારા માથે વીસેક રૂપિયાનું કરજ થઈ ગયું. અમે બંને ભાઈ પિતાના મૃત્યુ પછી ઘરનો વિચાર કરવા એક દિવસ બેઠા. વિચારમાં કાંઈ કરવા જેવું જ નહોતું. અમારે એક બીજા સામે બખાળા જ કાઢવાના હતા. પરિણામે એક મહિનાનો પગાર લઈ હું રાજકોટથી અમદાવાદ ભાગી આવ્યો. મોટાભાઈએ એ વિષે કશી તપાસ પણ ન કરી. એને એ ગમ્યું. એની એવી જ ઇચ્છા હતી.

૨

અમદાવાદ આવ્યા પછી શરૂઆતમાં તો મારી ખૂરી દશા થઈ. હું કોઈ દિવસ રાજકોટની બહાર નીકળ્યો નહોતો, એટલે એ સંક્રાંતિ પણ હતો; પરંતુ સૌથી મોટી મૂંઝવણ તો સ્ટેશનની બહાર નીકળ્યા પછી ક્યાં જવું એની થઈ. ‘રેવાભાઈ ધર્મશાળા’માં પણ હું ગયો હતો; પરંતુ મને ત્યાં જગ્યા ન મળી. બીજી બેત્રણ ધર્મશાળામાં જઈ આવ્યો; પણ મારી ગણતરી રખડેલ માણસમાં થઈ. મને ક્યાંય સ્થાન ન મળ્યું. મારા ખિસ્સામાં બે રૂપિયા અને છ આના હતા. પહેરેલાં લૂગડાં ઉપરાંત એક ઘોતિયું અને એક પહેરણુ એટલી જ મારી મૂડી હતી. સાંજ પડવા આવી તેમ હું મૂંઝાયો; મને ૩૨ લાગવા માંજો, કે પેલો ધર્મશાળાવાળો કહેતો હતો તેમ મને પોલીસ પકડશે તો નહિ? કંઈ કારણ વિના હું ૩૨વા લાગ્યો, પોલીસની નજર

ચૂકવવા લાગ્યો. મારા મનમાં થવા લાગ્યું, કે ન લાગ્યો હોત તો સારું હતું; પણ થયેલી ભૂલ સુધારવાને હવે અવકાશ નહોતો.

રાત પડી. રીચીરોડ ઉપરથી જે ગિરદીમાં હું મારી જાતને છુપાવીને આંટા મારતો હતો, તે ગિરદી ઓછી થવા લાગી; મારી મૂંઝવણ વધવા લાગી. ક્યાં જવું, શું કરવું, તે કશું સૂઝતું નહિ. હું રીચીરોડથી ભદ્ર તરફ ચાલ્યો. ચાલ્યો, ઠેક ભદ્રકાલિના દરવાજા સુધી. દરવાજામાં માણસો સૂતા હતા. હું ક્ષણભર અટકીને એમને જોઈ રહ્યો. કોઈ જાગતા હતા, કોઈ ઊંઘતા હતા, કોઈ ખીડી ફૂંકતા હતા, કોઈ વાતો કરતા હતા. મને થયું: ‘અહીં સૂઈ જઈ? આ જમાતમાં ભળી જઈ?’ હિંમત ન ચાલી. અણુગમે પણ આવ્યો. દરવાજા વટાવીને હું બહાર નીકળ્યો. ચાલતો ચાલતો એલિસબ્રિજ પાસે આવ્યો. પાછો વળ્યો. ઠેક સ્ટેશન સુધી ચાલ્યો આવ્યો. સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયો અને જે છાપરા નીચે મારા જેવા ફેટલાક પડ્યા હતા ત્યાં હું પણ મારાં લૂગડાં ઓશીકે મૂકીને સૂતો. સૂતા પછી દસેક મિનિટ બૂખને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવ્યો. ખિરસામાં પૈસા તો હતા જ. પૂરીભજિયામાં એ આના નાખી પેટ ભર્યું, અને ચા-સિગારેટથી થોડો ટદાર થયો.

પરંતુ ત્યાં ય શાંતિ ન મળી. સૂતા પછી થોડીક વાર ઊંઘી ગયો હતો, પણ રાતના ત્રણેક વાગે પોલીસે લાકડીના ગોદાથી જગાજો. ‘ક્યાં જવું છે?’ ના ઉત્તરમાં મારી પાસે કાંઈજ કહેવાનું નહોતું. પોલીસે મારા ઉપર દયા ખતાવીને સ્ટેશનમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહ્યું. હું ખીતો, થરથરતો બહાર નીકળ્યો અને ક્યાં ય દૂર ન જતાં બહારની ફૂટપાથ ઉપર સૂઈ ગયો. થાક્યો હતો, છતાં ઊંઘ ન આવી. સવારની ઠંડી લાગતી હતી; પણ સંકોચાઈને પડ્યો રહ્યો. મનમાં ઉઘ્ર વિચારો આવવાનો એ પહેલો જ દિવસ હતો. આ સ્થિતિ અસહ્ય લાગવા માંડી. આંતુઆંતુ ઘણા ય માણસો પડ્યા હતા; પણ મારાથી મારી સ્થિતિ સહન ન થઈ. એક પળ તો પકડાઈને જેલમાં જવાની

ધન્ય ધર્મ; પણ પોલીસ અને જેલની કલ્પનાથી ધુળરી આવી ગઈ. મનમાં નિશ્ચય કર્યો, કે સવાર પડે એટલે ગમે તેમ કરીને પણ રહેવાનું સ્થાન તો મેળવવું જ.

સવાર પડી. માણસો હરવાફરવા લાગ્યા એટલે હું ઊઠ્યો. ભરવસતિમાં હું મને સાવ એકલો લાગવા માંડ્યો. મકાનોની હાર ઊભી હતી; પણ મારા માટે જગ્યા નહોતી. મેં ફરીને ‘રેવાખાઈ ધર્મશાળા’માં પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ ચોકીદાર ભૈયાની ઘોલ સિવાય બીજો લાભ ન મળ્યો. મેં ફરીને ચાલવા માંડ્યું, હું ઊંધું ઘાલીને મારી ધૂનમાં ચાલ્યો જતો હતો; ત્યાં મારી પાછળ ખૂમ પડી: ‘રમણુ!’ હું ચમક્યો. આશાની વીજળી ઝમકી. મેં પાછળ જોયું. એ મારો નાનપણનો દોસ્ત ઉસમાન હતો. એ રાજકોટ છોડીને બે વરસથી અહીં આવ્યો હતો. અમારી દોસ્તી બહુ ખૂરી ને ગંદી હતી; પણ દોસ્તી તો હતી જ. એને જોતાં જ મારાં દુઃખોનો અંત હું જોઈ શક્યો. એ પણ ખૂબ મમતાથી મને મળ્યો. અમે રસ્તાની એક આગુ ઊભા રહ્યા. મેં મારી કથની એને કહી સંભળાવી; એણે પોતાની બધી વાત કરી. એ ‘લાઈનસર’ હતો. એક મુસલમાની હોટેલમાં વીસ રૂપિયાના પગારથી નોકરી કરતો હતો. એનું રહેવાનું હોટેલમાં જ હતું.

ઉસમાનની સાથે મેં જવાનું તો સ્વીકાર્યું; પણ મારા મનમાં મુસલમાની હોટેલ ખટકવા લાગી. એ ખટકને મેં દબાવી; કારણ કે ગઈ કાલે તો ખાટકીવાડે પણ મારા માટે જગ્યા નહોતી. હું મનમાં ઉસમાનનો ઉપકાર માનતો એની સાથે ગયો. એની હોટેલ એક મિલની પડખે હતી. હોટેલમાં નાનામોટા પંદરેક માણસો રહેતા હતા. ધણીખરા સાથે ઉસમાનને સારો સંબંધ હતો. મને અંદર લઈ જઈ ઉસમાને સરસ મઝાની ચા પિવડાવી અને સિગારેટ આપી. હું સ્ફૂર્તિમાં આવી ગયો.

એક દિવસ ઉસમાન સાથે વાતોમાં ને ફરવામાં ચાલ્યા ગયા;

પણ પેંજી 'શું કરવું' એ વિચાર સતાવવા લાગ્યો. ઉસમાને મને હોટેલની નોકરી ખતાવી; પણ એમ મુસલમાન થઈ જવાનું મને ગમ્યું નહિ. ઉસમાને મને સમજાવ્યો, કે 'ધરમંધરમ કુછ નહીં હૈ; રોટી જહાંસે મિલે વહાં સે લેલો.' એની વાર્તા સાચી લાગતી હતી; પણ હિંમત ચાલતી નહોતી. હું ધાર્મિક સંસ્કારોવાળો નહોતો; છતાં મુસલમાન થવા માટે દિલ ન ચાલ્યું. હું એટલું ત્યારે પણ સમજતો હતો, કે હું હિંદુ નહોતો કે મુસલમાન નહોતો; એ જ રીતે મારાં માતાપિતા પણ હિંદુ કે મુસલમાન નહોતાં. અમારે કોઈ ધર્મ જ નહોતો; અમને કોઈને રોટલાં સિવાય ખીજા કશાની પડી જ નહોતી. કોઈ દુષ્ટ સરજનહારે અમને કંગાળ બનાવ્યાં હતાં; અને આખી જિંદગી કૂતરાંની પેટે જીવવાનો અમારો ધર્મ નિર્માણ કર્યો હતો.

પણ તો ય હું મુસલમાની હોટેલમાં રહેવા તૈયાર ન થયો. થોડા દિવસ થયા, એટલે ઉસમાન મારાથી અકળાવા લાગ્યો. મારા પાસે કંઈ હતું જ નહિ, એમ ઉસમાન સમજી ગયો; એટલે એણે મને રજા આપી. અમારી દોસ્તીમાં જેટલું દિવેલ હતું તેટલું પૂરું થયું. મને આઠેક દિવસ થઈ ગયા હતા. હું રસ્તાનો જાણીતો થઈ ગયો હતો. ઉસમાનને ત્યાંથી નીકળી મેં નોકરીની શોધ કરવા માંડી. મારાં ભાગ્ય બળવાન, એટલે મને તે દિવસે જ નોકરી મળી ગઈ. મને એ શેઠે પૂછ્યું, કે 'શું કામ કરીશ?' મેં ગમે તે કામતી તૈયારી ખતાવી, અને અમદાવાદમાં મારું કોઈ નથી એમ પણ જણાવ્યું. એ જણાવતી વખતે મારી આંખમાં સાચેસાચ આંસુ આવી ગયાં. શેઠ ઉપર એની અસર થઈ અને પગારની કશી ય વાત કર્યો વિના એમણે મને રાખી લીધો.

કાપડની દુકાન હતી. મેં જૂખ્યા પેટે તાકા ફેરવવા માંડ્યા. રાતે આઠ વાગે મને એમણે પોતાની સાથે ન લીધો, પણ હોટેલમાં ખાઈ આવવા ચાર આના આપ્યા. એ દુકાન બહારના એટલા ઉપર

સૂઈ રહેવા કહ્યું. હું ત્યાં સૂતો. રતનપોળની ગંધાતી શેરીના ઓટલા ઉપર મેં રાત પસાર કરી, પણ એ રાત સારી હતી. હું મને ઠેકાણાસર લાગતો હતો; ગર્ભ કાલની પેઠે ઉસમાનનો આશિયાળો નહોતો, તેમ આઠ દિવસ પહેલાંની જેમ અમદાવાદનો રખડેલ પણ નહોતો.

સવારે ઊઠીને મેં કામ કરવા માંડ્યું. હું એટલું સમજી ગયો હતો, કે સખ્ત કામ, ગાળો, માર કે અપમાન જે આપે તે સહી લીધા વિના છૂટકો નથી. જે એમ કરવાની તૈયારી ન હોય તો ભૂખ્યા પેટે ભદ્રકાલિના દરવાજામાં પડી રહેવા સિવાય બીજો રસ્તો નથી. મારા બેત્રણ દિવસના કામથી શેઠ ખુશ થયા. એણે મને નામદામ ને જાત પૂછી લીધાં. એ પણ વાણિયા હતા. જાતિભાવ જાગ્રત થયો અને મને ઘેર જ રોટલા ખાવાની સગવડ મળી; પણ એ સગવડ ભારે પડી ગઈ! મારી નોકરી અખંડ ચોવીસ કલાકની બની ગઈ. રાતે બાર વાગ્યા સુધી મારે હાજર રહેવું પડતું, અને સવારના પાંચથી કામે ચડવું પડતું.

દિવસો ને મહિનાઓ પસાર થવા લાગ્યા. મારા મનની મૂંઝવણો વધવા લાગી. આ ત્રાસમાંથી છુટાય તો ઠીક એમ મને થવા લાગ્યું. એમાં એક દિવસ શેઠાણીએ મને ગાળ દીધી અને હાથમાં વાસણ હતું તે મારા તરફ છૂટું ફેંક્યું. વાસણ મને વાગ્યું તો નહિ; પણ મારા અંગમાં ક્રોધ વ્યાપી ગયો. એ સજેકડા જેવી શેઠાણીને પીસી નાખવાતું મને મન થયું; પણ હું કંઈ ન કરી શક્યો. ખાલી મૂઠીઓ વાળી હું સાંથી આધો ખસ્યો, અને એ જ દિવસે રાતે મારા હાથમાંથી શેઠનો દીકરો પડી ગયો. એને તો સાધારણ વાગ્યું; પણ મારા ગાલ ઉપર એક તમાચો પડ્યો, બે લાતો પડી અને મને ધક્કો મારીને બહાર કાઢ્યો. ફરી પાછો અમદાવાદના રીચીરોડ ઉપર હું એકલો આવીને ઊભો રહ્યો.

હું હવે પ્રથમના દિવસો જેવો નહોતો રહ્યો. અમદાવાદનો હું જાણીતો થઈ ગયો હતો, થોડાક માણસોને હું ઓળખતો પણ થયો હતો. રીચીરોડ ઉપર આવીને મેં લગીર વિચાર કરી જોયો, અને એક મિત્રના ઘર તરફ ચાલવા માંડ્યું. એ રાતની મારા મનની સ્થિતિની શી વાત કહું? રાજકોટમાં હું દાદાગીરીને માર્ગે હતો. અમદાવાદમાં આવી કદાચ એ જ માર્ગે હું આગળ પગલાં માંડત; પણ નોકરી મળી ગઈ એટલે હું વાણિયાના દીકરાને શોભે એવો સાલસ સ્વભાવનો બનતો જતો હતો; પરંતુ મારા કિસ્મતમાં કંઈક જુદું જ હતું. શેઠનું ઘર છોડ્યા પછી મને એ શેઠ અને શેઠાણી સામે અને એવાં અનેક શેઠશેઠાણીઓ સામે તિરસ્કાર પેદા થવા લાગ્યો. હું ત્યાં સખત કામ કરતો હતો અને એમાંનાં ફેટલાંક કામો તો મને જરાય ગમતાં નહોતાં. હું પ્રતિ ક્ષણે માણસ મટીને પણ જેવો થતો જતો હતો; છતાં એમને હું ભારે પડ્યો. રીચીરોડની સડક ઉપર પસાર થતાં મારા મનમાં વિચારો ધૂમવા લાગ્યા: ‘આવાઓની નોકરી જ ન કરવી જોઈએ. આ કરતાં ઉસમાનની હોટેલ સારી, મિલની નોકરી સારી, સ્ટેશનની મગૂરી પણ સારી... આ બધા ચોર છે સાળાઓ, ઘોળાં લૂગડાં પહેરીને જ બેઠા છે.’ અને શેઠના ગૃહસંસારની જોયેલી ને સાંભળેલી વાતો મને તાજી થઈ ગઈ. મેં દાંત કચકચાવ્યા. ‘કંઈ નથી, કંઈ પણ કરવામાં પાપ કે શું નથી’ એમ બબડતો હું ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો.

રાતના બાર વાગવા આવ્યા હતા. જે મિત્રના ઘર પાસે જઈને હું ઊભો રહ્યો એ ઘરમાં શાંતિ હતી. બધાં સૂઈ ગયાં હોય એમ મને લાગ્યું. એક ક્ષણ મને પાછા વળી જવાનો વિચાર આવ્યો; પણ મેં હિંમત કરીને બારણું ખખડાવ્યું. બારણું તરત ઊઘડ્યું. મારા મિત્રે આશ્ચર્યપૂર્વક મારા સામે જોયું અને મને પૂછ્યું: ‘કેમ અત્યારે?’ મેં એને બધી વાત કરી. એના મોં ઉપર એક પછી એક ચિંતાની રેખાઓ પ્રસરવા લાગી. હું મૂર્ખ એમ સમજ્યો, કે

મારી રિચતિથી એ દુઃખી થાય છે; પણ જ્યારે એણે મને કહ્યું, કે ‘અહીં તો હું તમને નહિ રાખી શકું.’ ત્યારે મારી આંખ ઊધડી ગઈ. બેત્રણ મિનિટ તો મને કાંઈ સૂઝયું નહિ. હું સ્તબ્ધ બની એની સામે જોઈ રહ્યો. એણે ફરીને મને કહ્યું, કે ‘કોઈ ધર્મશાળા કે લોન્નમાં રહી જાઓ.’ પણ મૂંઝવણમાં દૂબેલો હું ત્યાંથી ખસ્યો નહિ. એણે હજવેક દૃષ્ટિને બારણાં બંધ કર્યા ત્યારે હું ચોક્યો અને હિતાવળે પગલે ત્યાંથી પાછો ફર્યો.

આ પ્રસંગથી મારા અંગમાં શિથિલતા ન આવી, પણ એક પ્રકારનો ઉશ્કેરાટ પેદા થવા લાગ્યો. મારી નસો ખેંચાતી હોય અને આંખો તીણી બની બયાનક થતી હોય એવું મને લાગવા માંડ્યું. મારા ખિસ્સામાં એક પાઈ નહોતી. મને થયું, કે મારે પેલી હડકે દીક કરવાની તાલીમ ચાલુ રાખવી જોઈતી હતી; પણ હવે એ રાંઝા પછીતું હડાપણ હતું. તત્કાળનો વિચાર તો ક્યાંક રાત કાઢવાનો હતો. હું આખરે ભદ્રકાલિના દરવાજામાં ગયો અને જ્યાંથી મેં મરડીને પાછો ફર્યો હતો, ત્યાં મેં રાત વિતાવી.

બીજો દિવસે સવારે હું રોડમાં મારા શેઠ પાસે ગયો અને મેં પગાર માગ્યો. મને એણે ગાળ દીધી અને ધક્કો મારીને કાઢવા માટે લેવાને કહ્યું; છતાં હું ત્યાંથી ખસ્યો નહિ અને જેમ ફાવે તેમ બોલવા લાગ્યો. આખરે હું જીત્યો. મને પાંચ રૂપિયા આપ્યા. પાંચ રૂપિયા ગજવામાં મૂકતાં હું એટલું સમજ્યો, કે દુનિયા દાદાઓની છે; ગરીબજાને તો સૌ રહેંસી નાખવાના છે.

મારા ખિસ્સામાં પાંચ રૂપિયા હતા અને મારાં કપડાં કંઈક દીક હતાં; ઉપરાંત, હું અમદાવાદનો જાણીતો હતો; એટલે મેં રુઆબ રાખીને એક ધર્મશાળામાં જગ્યા મેળવી, પણ બીજો જ દિવસે એક નવી ઓળખાણ થતાં ધર્મશાળા મૂકીને એક બીડી વાળનાર જીવાન સાથે એની ચોરડીમાં બાગીદારીથી રહેવા લાગ્યો. મારે બાગે દોઢ રૂપિયા ભાડું આવતું હતું તે મેં એને રોકડું આપી દીધું. આ નવી

ઝાળખાણે મને નવો ધંધો પણ ખતાવ્યો. ખીજ દિવસથી એની સાથે હું ખીડીઓ વાળવા જવા લાગ્યો. થોડા દિવસમાં મને એ ફાવી ગયું અને રોજના હું આઠ આના કમાવા લાગ્યો.

અસ, આ ખીડી વાળવાનું હું કામ કરતો હતો અને નવી નવી દોરતીઓ ખાંધી હું દાદો ખનતો જતો હતો; ત્યાં જ આ લડત શરૂ થઈ. સ્વરાજ્ય વગેરેની તો મને કાંઈ પડી નહોતી; પણ નવીન ધાંધલ જોઈ એ તરફ મારું મન આકર્ષાયું. હું પણ સૌની સાથે લડાઈની વાતોમાં રસ લેવા લાગ્યો અને સરકારને ગાળો દેવા લાગ્યો.

૩

આ દિવસોમાં એક નવી વાત બની. મારા મોટાભાઈનો, જેની સાથે મારે પત્રવ્યવહાર પણ નહોતો, તેમનો મારા ઉપર કાગળ આવ્યો. એ કાગળમાં મારી બધી સ્થિતિથી તેઓ વાકેફ હતા એમ હું જોઈ શક્યો. મને અવળે માર્ગે ચડેલો જોઈ ચિંતા અને રોષ પ્રકટ કર્યાં હતાં, અને હવે જલદી સુધરી જવાનું લખ્યું હતું. મને એ શિખા-મણુની તો કશી અસર ન થઈ; પણ એ કાગળમાં લખ્યું હતું. કે ‘જો તું આમ ને આમ રખડેલ બનીને અમદાવાદમાં રહીશ, તો તારા ઉપર વિશ્વાસ કોણ મૂકશે ને દીકરી કોણ આપશે? તારે આખી જિંદગી વાંઠા જ રહેવું હોય તો તું જાણે!’ આ વાક્યોની મારા ઉપર બહુ અસર થઈ. આજ લગી હું ગમે તેમ જિંદગી ગુજરતો હતો; પરંતુ ‘મારા ઉપર વિશ્વાસ કોણ મૂકશે ને મને દીકરી કોણ આપશે?’ એ બે મહાન સવાલોનો મેં વિચાર કર્યો જ નહોતો. મેં મોટાભાઈના કાગળનો જવાબ તો ન આપ્યો, પણ એ કાગળે મને વિચારના દરિયામાં ફેંકી દીધો. હું ગંભીર બની ગયો. મારા નવા જૂના મિત્રો મને બહુ પૂછવા લાગ્યા; પણ હું કોઈને જવાબ આપતો નહોતો. મારા મનમાં આ મૈત્રીઓની ને વાતાવરણની અકળામણ ચરા લાગી.

મને એક દિવસ રાજકોટ જવાનો વિચાર આવ્યો; અને મુંઝા-
ચેલા મને હું ગાડીમાં ચડી બેઠો. રાજકોટ મેં જણાવ્યું પણ નહોતું,
એટલે મારા મોટાભાઈ તો મને જોઈને નવાઈ જ પામ્યા; પણ એમણે
ન મને આવકાર આપ્યો કે ન મને નોકરો આપ્યો. હું અજાણ્યો જ
હોઉં એમ એ મને મળ્યા. મને આવવા બદલ અફસોસ થવા લાગ્યો;
પણ એકમે દિવસમાં બધું ઠીક થઈ જશે, એવી માન્યતાથી હું શાંતિ
મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

રાતે મોટાભાઈ કામ ઉપરથી ઘેર આવ્યા, એટલે એમણે મને
રાજકોટ આવવાનું કારણ પૂછ્યું; પણ મેં જવાબ ન આપ્યો. એમણે
કહ્યું: ‘હું મારા ઘરનું માંડ માંડ પૂરું કરી શકું છું. તારું ખરચ
મારાથી નહિ ઉપડે અને તારી રીતભાત પણ મારાથી નહિ સાંખી
શકાય.’ મેં જવાબ આપ્યો: ‘હું તમારા ઉપર બોમ્બડપ નહિ થાઉં.
હું અહીં કમાઈશ. મને ખીડી વાળતાં આવડે છે.’ એમણે મને
તરત જ કહ્યું: ‘તને ફાવે એમ કર; પણ આપણે ભેગા નથી રહેવું.
નાહક કલેશ થાય એ કરતાં જુદા જ સારા.’ મેં છેલ્લી વાતનો જવાબ
ન આપ્યો; પણ સવારથી જુદા રહેવું એમ મનમાં ઠરાવી લીધું.

ખીજે દિવસે મેં નોકરી શોધવા માંડી, પણ ન મળી. ખીડી
છોડીને જે મળે તે નોકરી શોધવા હું નીકળ્યો; પણ એમાં ય નિષ્ફળ
ગયો. મને થયું કે મારા માટે અમદાવાદ સારું છે. મોટાભાઈને
મેં વાત કરી. એમણે મને એ જ જવાબ આપ્યો: ‘તને ફાવે એ
કર’; પરંતુ થોડી વાર રહીને એમણે કહ્યું: ‘પણ અમદાવાદમાં રહીશ
તો તારું ઘર કોઈ દિવસ નહિ બંધાય.’ મેં અત્યંત આતુરતાથી
પૂછ્યું: ‘પણ તો શું કરું?’ એ મારી આંખો સામે સહાનુભૂતિથી
જોઈ રહ્યા અને ધોમેથી બોલ્યા: ‘હજી આદસ દિવસ અહીં રહે
ને નોકરી માટે મહેનત કરી જો.’

મેં એમનું કહ્યું માન્યું અને નોકરી માટે ફાંફાં મારવા માંડ્યાં.
મહામહેનતે એક કામ હું મેળવી શક્યો. એક જૂની ચોપડીએ

વેચનારે મને કમિશનથી ચોપડીઓ વેચવા આપી; તે લઈને હું ફેરી કરવા નીકળ્યો. મારો અવાજ સારો હતો, મારામાં બોલવાની ચાલાકી હતી; એટલે એ કામમાં હું સફળ થયો. પહેલે દિવસે ચાર આના હું કમાયો; મારા પગમાં જોર આવ્યું. બીજે દિવસે છ આનાના પૈસા મળ્યા; મને હિંમત આવી ગઈ. પછી તો એ ચોપડીઓ મેં વાંચવા પણ માંડી. મને અદ્ભુત રસ આવવા લાગ્યો. થોડાક દિવસ તો મારું તમામ દુઃખ જાણે ભુલાઈ ગયું. ‘અમર અપ્સરા’ ને ‘ગઢવી હાલો’: ‘સોળ વર્ષની સતી’ ને ‘મુંબઈની શેઠાણી’ મને બે લાભ આપનારાં બન્યાં. એથી મને દરરોજ આગ્યાર આના મળતા અને મગજ દુર રહે એવા વિચારો પણ મળી રહેતા હતા.

ધીમે ધીમે હું લાઈનસર ગણવા લાગ્યો. આ બાળુ સત્યા-અહની લડાઈ શરૂ થઈ ગઈ; રાજકોટમાં પણ સભા-સરઘસો થવા લાગ્યાં. મેં મારી ચોપડીઓની સાથે રાષ્ટ્રગીતોની ચોપડીઓ ને તકલીપૂણીઓ પણ વેચવા માંડી. એક ખાદીની ટોપી ને એક અબ્બો સિવડાવી લીધો; અને અવાજ બુલંદ હતો, એટલે રાષ્ટ્રગીતો ગાઈને લોકોને ગાંડા કરવા માંડ્યાં; પણ આ બધી ધમાલ દરમિયાન મનમાં એમ થવા કરતું હતું અને મોટાભાઈ ઘડીએ ઘડીએ કહ્યા કરતા હતા, કે આમ રખડેલ બનીશ તો ઘર માંડવાનું ભારે પડશે. ઘર માંડવા માટે હજાર બે હજાર રૂપિયા જોઈએ તે આમાંથી નહિ મળે. આ વિચારનાં મોજાં અને લડાઈનાં મોજાં, ક્યારેક એકી સાથે અને ક્યારેક વારાફરતી મનમાં ઊછળ્યા કરતાં હતાં. પેલી ચોપડીઓના વેપાર તરફ ધ્યાન જરા ઓછું થતું જતું હતું, એટલે કમાણી ઘટી હતી; પરંતુ ધીમે ધીમે છાવણીમાં જવા લાગ્યો, એટલે ઓછી કમાણી નહોતી ખટકતી.

એક દિવસ મોટાભાઈએ જરા રોષથી કહ્યું: ‘આ તો બધાં ય શાહુકારનાં છોકરાંનાં કામ છે. આપણને આ ન પોસાય. લડાઈ કાલ

બંધ થાશે. પછી, શું બીજા માગીશ ? અને તને હવે છોકરી કોણ આપવાનું હતું ?’

એમની વાત મને હાડોહાડ ઉતરી ગઈ. ‘લડાઈ બંધ થાય પછી...? અને છોકરી કોણ આપશે?’ એ વિચારો ફરીને મારા મગજને બેચેન બનાવવા માટે આવી પહોંચ્યા. જેમ જેમ એ વિચારમાં હું ઊંડો ઊતરતો ગયો તેમ તેમ લમ વિનાનું જીવન મને અસહ્ય લાગવા માંડ્યું. વાંઠા રહેવાની કલ્પના મને બચકર લાગી. હું મને આખી દુનિયામાંથી બાતલ થયેલો એકલા કોઈ દૂંઠા જેવો લાગવા માંડ્યો. મને થયું કે જો હું નહિ પરણી શકું, તો આ દુનિયામાં મારો કોઈ વિશ્વાસ કરશે નહિ, મને કોઈ માનભરે એસવા કે બોલવા દેશે નહિ, મારી વાત કોઈ સાંભળશે નહિ. હું આ સંસારમાં નકામે ને બારફ પડીશ. મારું મન છાવણીમાંથી ને લડાઈમાંથી ખસવા લાગ્યું. મેં પૂણીઓ અને તકલીઓને મારી નાનકડી પેટીમાં મૂકી દીધી અને બીજે દિવસે પેલી ચોપડીઓનો થોડો લઈ ફેરી કરવા ઊપડી ગયો; પણ ન્યાં ન્યાં હું ગાતો ત્યાં ત્યાં શેરીના છોકરાઓએ મારું રાષ્ટ્રગીતથી સ્વાગત કર્યું અને હું ત્યાંથી વેચાણ કર્યા વિના પાછો ફર્યો. ચોપડી વેચવાનું માથે લીધા પછી આ પહેલો જ દિવસ એવો બન્યો, કે જે દિવસે હું એક પાઈ પણ ન કમાયો.

રાતે હું વિચારમાં પડ્યો. મને થયું કે અહીં હવે વેપાર નહિ થઈ શકે. મેં મનમાં અમદાવાદ જવાનું નક્કી કરવા માંડ્યું. સવારે મોટાભાઈની સલાહ લીધી અને એમની સંમતિ મળી; એટલે મેં અમદાવાદનો રસ્તો પકડ્યો. અમદાવાદમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાં પણ ધમાલ ચાલતી હતી. રાજકોટ કરતાં એ ધમાલ ઘણી જોરદાર અને મારા જેવાને આકર્ષે એવી હતી; પણ મેં જાણે કાનમાં પૂમડાં માર્યાં, અને મારા કામમાં લાગી ગયો. મને ચોપડીઓ વેચવાનું કામ ફાવી ગયું હતું, એટલે અમદાવાદ આવીને મેં એ જ શરૂ કર્યું; અને પંદરેક દિવસમાં તો રોજનો એક રૂપિયો હું કમાવા લાગ્યો.

મારા મનમાં એક ગાંઠ મળખૂત હતી, કે પૈસા વિના ઘર માંડી શકાશે નાહ, એટલે મેં કરકસર કરીને પૈસા એકઠા કરવા માંડ્યા; પણ મારો સ્વભાવ અને મારી મૈત્રીઓ મને સંગ્રહ કરવામાં અંતરાયરૂપ બનતાં. હું છ મહિનામાં માંડ પચાસ રૂપિયા બચાવી શક્યો.

આ છ મહિનામાં અનેક વખત જ નૂહિ, પણ લગભગ દરરોજ હું મારા મનને લડાઈમાં જતું રોકવા માટે મારતો હતો. લડાઈમાં જવાતું આકર્ષણ મને શાથી થતું તે હું આજે પણ સ્પષ્ટપણે નથી કહી શકતો; પરંતુ એ આકર્ષણ અજબ હતું તે હું જાણું છું. ત્યાં મારું મન મુક્ત થતું હતું અને દુનિયામાં હું કોઈથી નીચો નથી એવું જ્ઞાન અનુભવતો હતો. આ મારું જ્ઞાન ત્યાર પછી સાવ ખોટું નીવડ્યું; પણ એ હું તમને પછી કહીશ. અત્યારે તો એટલું જ કહું, કે ૧૯૩૦ ની લડતની આખર સુધી મેં મારા મન સાથે લડાઈ જ કર્યાં કરી છે.

ઘણા મહિના પછી મારા મોટાભાઈનો કાગળ આવ્યો. એમાં મારા લગ્નની વાત હતી; પણ એ વાત મને ‘આવતે ભવે’ જ બની શકે એવી અશક્ય લાગી. એણે મને લખ્યું હતું: ‘બહુ મહેનત કરશું તો એક હજારમાં માની જાશે. આવું ઠેકાણું ને આવી સગવડ પછી નહિ મળે, અને જેમ હિંમર મોટી થતી જાય તેમ આ કામ કરવું કઠણ થાય; એટલી વાતમાં તું સમજી જાજે.’ હું શું સમજું? હું સમજતો જ હતો; પણ હજાર રૂપિયા મારે કાઢવા ક્યાંથી? મારા મનમાં તે દિવસે એ વિચારની તો આછી રેખા પણ નડોતી, કે પૈસા આપીને લગ્ન કરવામાં કોઈ પાપ રહ્યું છે.

મેં મોટાભાઈને જવાબ આપ્યો, કે ‘મારા પાસે બહુ બહુ તો સો રૂપિયા નીકળે એમ છે.’ વળતી ટપાલે એમનો જવાબ આવ્યો, કે તો લગ્નની આશા મૂકી દેજે. કમાવાની ત્રેવડ નો હોય તો આ વિચાર ન કરવો; પણ મેં આશા ન મૂકી. મેં કમાવા માંડ્યું, બેટ બાંધીને કમાવા માંડ્યું; પણ શું કમાઈ? બીજા છ મહિનામાં મેં

અસો રૂપિયા ભેળા કર્યા. બધા મળી અઢીસો-ત્રણસો થયા; પણ એ રકમ મારા લોહીની હતી, છતાં કેટલી નાની હતી ? મોટાભાઈને મેં લખ્યું : ‘હજાર મેળવતાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ વરસ લાગશે.’ એણે મને જવાબ આપ્યો, કે ‘ત્યારે વળી પંદર સો બે હજાર જશે.’ એના આ જવાબથી મારા બારે ય વહાણુ ડૂબતાં હોય એવું મને થવા લાગ્યું. હું બેત્રણ દિવસ સુધી કામ ઉપર ન જઈ શક્યો. મારું મન જ કાંઈક બહાર મારી ગયું. મને થવા લાગ્યું, કે ‘હું’ ગમે તેટલી મહેનત કરું, ગમે તેટલું દોડું તોય ત્યાં સુધી તો નહિ જ પહોંચી શકું.’ મન ફરવા લાગ્યું. નાનવારી શકાય એવી નિરાશા-માંથી કોઈ જુદા જ પ્રકારની લાપરવાઈ મારામાં આવવા લાગી. પ્રથમનો રમણલાલ ફરીને જાણે વધુ ઉંમરે રૂપમાં મારામાં પ્રકટ થતો હોય એવું મને થવા લાગ્યું.

હું ચોપડીઓ વેચવા લાગ્યો; પણ પૈસા બચાવવામાંથી મારું મન ઊઠવા લાગ્યું. મને થયું કે મારા સુખને હોમીને જે પૈસા હું બચાવી રહ્યો છું તે કોઈ દરિયામાં હું ફેંકું છું. મેં પૈસા કમાવા માંડ્યા ને ઉડાવવા માંડ્યા. મજબૂત બંધ બાંધીને અટકાવી રાખેલો પ્રવાહ કોઈ અસાધારણ વેગથી વહેવા લાગ્યો. એમાં મારી સ્થિરતા તણાઈ ગઈ, ખાનદાની ને ફૂણી ફૂણી લાગણીઓ તણાઈ ગઈ અને એ બધા સાથે મારી મૂડી પણ તણાઈ ગઈ. હું પ્રથમનો રમણલાલ-વધુ શક્તિ, દોસ્તી, દાદાગીરી ને ચાલાકી સાથેનો-બની ગયો.

તમને આ સાંભળીને દુઃખ થશે, મને પણ થાય છે; પણ હું શું કરું ? હું થાક્યો. કેટલોક વખત મારે પીડા ભોગવવી ? મને થયું કે ઠંડા હિમ જેવા થવા કરતાં તો સર્વનાશ કરનાર અગ્નિ જેવા થવું સારું. એમાં કંઈક મજા આવે છે, કંઈક જીવન લાગે છે, કંઈક લડાઈનો રસ લાગે છે.

અને આ બધા દિવસો સંધિના હતા. એ દિવસોમાં સભા-સરઘસો થતાં હતાં, પણ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં. પિકેટિંગ ચાલતું

હતું, પણ મારી દષ્ટિએ સાવ દમ વગરનું. મને એમાં રસ જ નહોતો આવતો. હું મારા મિત્રોના જૂથમાં પડ્યો હતો. જીવનમાં ખૂટતો રસ મેળવવા માટે એક નવું ઝરણું શોધી કાઢ્યું હતું. એ દિવસોમાં જીગરનો હું શોખીન બનતો જતો હતો. મને ખબર હતી અને અમે બધા અંદર અંદર વાતો પણ કરતા, કે જીગરમાં અંતે પાયમાલી છે; પણ ત્યારે ખીજું કરવું શું? મને તો એમ લાગતું, કે અમારા માટે તો ગમે તે કરવામાં પાયમાલી જ છે ને ખીજું કશું નથી.

'૩૨ ની લડાઈ આવી. બંદા ત્યારે બધું ગુમાવીને બેઠા હતા. ચોપડીના ધંધામાં પણ કાંઈ દમ નહોતો. એક પ્રકારના ચાકથી બિંદગી ભારે લાગતી હતી. લડાઈનું રણશિંગું વાગ્યું કે લોહીમાં જરા ગતિ આવી. મિત્રમજૂરોના એક સરઘસમાં ગીત ગાતો હું પણ નીકળ્યો; પણ કોઈ પકડાયું નહિ. મને કોઈએ કહ્યું, કે મુંબઈમાં વધુ ધમાલ ચાલે છે. મને એ તરફ આકર્ષણ થયું અને હું મુંબઈ ગિપ્સો. ટિકિટભાડાની તો જરૂર જ નહોતી; કારણ કે આપણે તો બધા કાયદાના ભંગ જ કરીને બેઠા હતા.

મુંબઈની એક છાવણીમાં દાખલ થયો. મારા જેવા દોસ્તો ત્યાં મને મળી ગયા. મારી બધી શક્તિઓ સોળે કળાએ ખીલી જાડી. છાની ગોઠવણ કરવામાં હું એકેકા બન્યો; લગભગ ત્રણ મહિના સુધી મેં બહાર રહીને કામ કર્યું; અને આખરે છ મહિનાની સગ લઈ પકડાયો.

આ મારી લડાઈમાં જોડાવા સુધીની વાત. હવે ત્યાર પછીની વાત કહું. એ વાત મારે ખાસ કહેવી છે. એ ન કહું તો તમે મને અન્યાય કર્યો એમ કરો, એમ હું માનું છું.

જેલના છ મહિના જેમતેમ કરીને મેં પસાર કર્યા. મારી મનોદશામાં એ દિવસો દરમિયાન એક ફેરફાર થયો અને એ ફેરફારે

મારા મનની આખી દુનિયાને પલટાવી નાખી.

જે બેરેકમાં હું રહેતો હતો અને જે જગ્યાએ હું કામ કરતો હતો ત્યાં મારા જેવા માણસો પણ હતા અને તમારા જેવા માણસો પણ હતા. મારાતમારાનો બેદ હું કયા અર્થમાં કરું છું તે તમે સમજી શકશો. તમારા જેવા એટલે ધરના અને સંસારના સુખી માણસો, દેશસેવાની વૃત્તિથી આવેલા વીરો; અને મારા જેવા માણસો એટલે બેકારો, ભૂખડાઓ, મવાલીઓ. હું જેલમાં નડોતો આવ્યો ત્યાં સુધી મને આવા બેદની ખબર નહોતી પડી. આવા બેદ તો બહાર પણ હતા; પણ હું ગમાર ત્યારે જોઈ શક્યો નહોતો. જેલમાં આવ્યો કે મેં જુદા ચોકા દીધા, જુદી મંડળીઓ દીધી, જુદા સમુદાયો ને જુદી વાતચીતો દીધી. મને થવા લાગ્યું, કે અમે અહીં નકામા છીએ અને મારી આ વાતના સમર્થનમાં હું અવારનવાર સાંભળવા લાગ્યો, કે ‘ખિયારા શું કરે, દાળરોટી મારે આવ્યા છે.’ જેલના વોર્ડરો ને પોલીસો પાસેથી પણ હું એવું જ સાંભળતો. અમારા પ્રત્યેનું તમામ લોકોનું વર્તન પણ એ પ્રકારનું હતું. મને લડાઈમાં પડતી વખતે સમાનતાનું ભાન થયેલું તે તરત જ ભુંસાઈ ગયું; એટલું જ નહિ, પણ અસમાનતાનું ઘેર ભાન મારા હૃદયમાં જગવા લાગ્યું.

મને નોકરીમાં, ગાળો કે માર આવામાં, ફૂટપાથ ઉપર કે બદ્રકાલિના ડેલામાં સૂઈ રહેવામાં, ચોપડીઓની ફેરીમાં, ખીડી વાળવામાં જે નાનમ નહોતી લાગી, તે નાનમ મને હવે લાગવા માંડી. હું અંદર ને અંદર બળવા લાગ્યો. એમાં એક દિવસ તમારા...હા, તમારા જ-મારા નહિ-એક નેતાએ મને પૂછ્યું: ‘બહાર શું કરતા હતા?’ એનાં હાસ્ય અને કટાક્ષ મને તીરની જેમ ભોંકાયાં. મેં દાંત પીસીને જવાબ આપ્યો: ‘ચોરી ને જુગાર!’ સારું થયું, કે એ ચાલ્યા ગયા; નહિ તો હું કદાચ આગળ વધી જત !

જેલની સજના ચાર મહિના સુધી મારા મગજમાં ધણુની જેમ

આ ધા વાગવા માંઝ્યા; પણ મારી માનવતાનો ઉદય થવાનો હશે તે એક રાતે અચાનક મને એમ થવા લાગ્યું, કે ‘શું ખોટું છે? સાચું જ કહે છે. હું ક્યાં દેશસેવા માટે આવ્યો છું? હું શાનો અભિમાન કરું?’ અને મારું માન ગળવા લાગ્યું. મારાં ગાત્રો શિથિલ થવા લાગ્યાં. મને તે દિવસે લાગ્યું, કે હું કોઈકના ધરમાં ઘૂસી આવ્યો છું. ‘ત્યારે શું કરું? ક્યાં જઈ?...હવે? છૂટીને શું કરવું?’ એક પછી એક વિચારો મને આવવા લાગ્યા.

અને આવી મૂંઝવણમાં જ હું જેઘમાંથી છૂટ્યો. છૂટ્યો ત્યારે શું કરવું તેની કશી ગમ નહોતી. હૃદયમાં કોઈ જાતનો ઉદ્વેગ કે આશા નહોતાં. એક બેપગાળું ઢોર ધરતી ઉપર ફરતું હોય એવી મારા મનની સ્થિતિ હતી.

મને મુંઝવણની ટિકિટ મળી. મારી સાથે બીજા વીસ કેદીઓ છૂટ્યા હતા. એમાંના પંદર તો મારા જેવા જ હતા. પાંચેક તમારા જેવા હતા. એ પાંચ માંહેનાં એકે મને હળવેથી પૂછ્યું: ‘હવે શું કરશો?’ મેં રોપથી એની સામે જ્વેયું; પણ એની આંખમાં નિખાલસતા અને સહાનુભૂતિ જ હતાં; એટલે મને શરમ આવી ગઈ. મેં ધીમેથી જવાબ આપ્યો: ‘કંઈ ખબર નથી.’

‘ફરીને નથી આવવું?’ એમણે બીજો પ્રશ્ન કર્યો. હું આશ્ચર્ય-પૂર્વક એમના સામે ટાંપી રહ્યો.

‘કેમ, આશ્ચર્ય પામેો છો?’ એમણે પૂછ્યું.

‘ત્યારે શું કરું? મારો ત્યાં કંઈ ઉપયોગ છે?’ મેં કહ્યું.

‘કેમ નહિ? ભારતમાતાના એકે એક બચ્ચાનો આજે ઉપયોગ છે. આજે જ પોતાનો ઉપયોગ ન આપે, તે તો કપૂત કહેવાય.’

‘પણ હું તો...હું કપૂત જ છું.’

‘ના, માતાને ખાતર દુઃખ વેડનાર કપૂત હોઈ શકે જ નહિ.’

‘ના, ના, હું દુઃખ વેડતો જ નથી. મેં વેડ્યું જ નથી.’ હું
ગભરામણુમાં બોલવા લાગ્યો.

‘તમે ભલે કહો, તમે દુઃખ વેડ્યું જ છે.’

‘નહિ, નહિ, હું તો જીવનથી ત્રાસીને જ અહીં આવ્યો હતો.’
મેં કહ્યું.

‘અમે પણ એ જ રીતે આવ્યા છીએ.’

‘ના, તમે સેવાયે આવ્યા છો. ગરીબોનું દુઃખ દૂર કરવા
આવ્યા છો.’

‘તમે જુલો છો, ભાઈ, તમે ને અમે બધા જ ગુલામીમાંથી મુક્ત
થવા જ આવ્યા છીએ. જ્યાં સુધી એ ગુલામી કાયમ છે, ત્યાં
સુધી આપણાથી જંપીને બેસાય નહિ.’

એ મારી સામે તાકી રહ્યા. હું એમની સામે તાકી રહ્યો.
મારી આંખોમાં એમણે સ્તબ્ધતા જ જોઈ હશે. એમની આંખોમાં
મેં અજવાળું જોયું.

‘કેમ તમને નથી લાગતું, કે આપણે હજી ગુલામ જ છીએ?’

‘મને કંઈ ખબર પડતી નથી.’

‘કેમ ખબર ન પડે? તમને જ વધુ ખબર પડે. અમારા કરતાં
તમારી ગરદન ઉપર ગુલામીના નહોર વધુ વાગે છે.’

‘હેં?...હા.’ હું માંડ બોલી શક્યો.

‘જુઓ, તમારી વાત ઉપરથી હું એમ સમજ્યો છું, કે તમે
બહાર નોકરી-ધંધા વિનાના હતા.....’

‘ના, સાવ એમ નહોતું,’

‘પણ દુઃખી હતા.’

મેં હા પાડી.

‘તમે એ દુઃખ જૂલવા માટે આ માર્ગ લીધો?’

‘હા.’

‘હવે આ માર્ગમાં જ એ દુઃખનો અંત છે, એવી તમને ખતર પડે તો?’

‘એમ ન હોય. આમાં મારું કામ નહિ. હું સેવા માટે નથી આવ્યો.’ હું બોલી ગયો.

‘હું તમને પૂછું છું એનો જવાબ આપો. આ લડાઈ શા માટે છે?’

‘હું નથી જાણતો.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘તમે નથી સાંભળ્યું, કે હિંદુસ્તાનની ગરીબી ને યુવામી દૂર કરવા માટે આ લડાઈ છે?’

‘હા.’

‘ત્યારે કેમ કહો છો, કે હું નથી જાણતો? જો આટલી વાત માનો તો હવે કહો જોઈએ કે આ લડાઈમાં કેણે આવવું જોઈએ?’

મેં હર્ષમાં આત્રીને જવાબ આપ્યો: ‘જે ગરીબ હોય અને યુવામ હોય તેણે.’

‘બોલો તમે છો કે નહિ?’

મેં હસીને હા પાડી.

‘તો હવે પાછા જેલમાં આવશો ને?’ એ ફરીને મારા સામે ટાંપી રહ્યા.

‘પણ હું કાંઈ સમજતો નથી.’

‘તમારું નામ શું?’

‘રમણલાલ.’

‘મારી સાથે સુરત ચાલશે? હું તમને બધું સમજાવીશ.’

મેં તરત હા પાડી. તોફાની મહાસાગરમાં મને કોઈ જહાજ મળ્યું હોય એટલો આનંદ થયો.

૪

ત્યાર પછીની વાત બહુ ટૂંકી છે. હું સુરત ગયો. તેમની સાથે એમને ઘેર બે મહિના રહ્યો. એ બે મહિનામાં એમણે મારામાં જ્ઞાન અને પ્રેમ રેડવામાં બાકી ન રાખી. પણ હું ખાલી વાસણ નડેતો. મારામાં જે હતું તે હજી ગયું નહોતું. એમની વાતોથી હું ઘણી વાર પ્રસન્ન થઈ જતો, તેમ કોઈ વાર કંટાળી પણ જતો; પરંતુ એક વાત મારા હૃદયમાં દઢ થઈ ગઈ, કે આ લડતમાં આવવાનો નેટલો અધિકાર તમને છે તેટલો જ, કદાચ વધુ અધિકાર, મને અને મારા જેવાને છે. હવે તમે મને હું ‘તિલ્લડ’ કરીને બીડી પીઠિંગ્ણું કે ગમે તેમ ક્ષ્યાં કરું છું એથી ભલે મવાલીની જમાતમાં ગણો, હું પોતે તો મને એક લડવૈયા તરીકે ઓળખું છું. તમને થશે, મને આ નવી દૃષ્ટિ આપનારને પણ થાય છે, કે હું કેમ સત્યાગ્રહીને શોભે એવું વર્તન નથી રાખતો? મને પોતાને પણ એ પ્રશ્ન થાય છે. એથી જ મારો આનંદ ઘણી વાર લૂંટાઈ જાય છે અને પેલી બેરેકની બારી છે ને, ત્યાં બિમો બિમો કચારેક હું બે આંસુનાં ટીપાં પાડી લઉં છું; પણ શું કરું? હું કંઈ આજ સવારનું બનેલું કોઈ રમકડું છું? હું તો પચીસ વર્ષનો પરિપાક છું. મારી તમને સૌને પ્રાર્થના છે, કે મને અને મારા જેવાને ઓળખજો, અને તમારા ઊંડા અંતરની સહાનુભૂતિથી અમારા નવા અવતારમાં અમને મદદ કરજો.”

રમણલાલે બોલવાનું પૂરું કર્યું, ત્યારે એની આંખના ખૂણામાં આંસુ ચમકી રહ્યાં હતાં; અને સાંભળનારની સૌ આંખો મુદ્દતાથી એ દશ્ય જોઈ રહી હતી.

સમાપ્ત

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો—

પૃષ્ઠ મૂલ્ય

સંપૂર્ણ મહાભારત—ભાષાંતર—દળદાર સાત ગ્રંથોમાં...	૫૨૦૮	૪૫-૦
ઉપનિષદો—૧૧૨—સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર—ચાર ભાગમાં...	૬૦૦	૪-૦
મહાભારતનું ‘શાંતિપર્વ’—રાજધર્મ, આપદધર્મ, અને મોક્ષધર્મ—ચારે વર્ણ, આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો; વિશેષ, મુખ્ય તથા ગોણધર્મો ઇત્યાદિ	૮૫૬	૭-૮
આનંદ રામાયણ—બે ભાગમાં, દોહા—ચોપાઈ હિંદી લિપિમાં અને અર્થ ગુજરાતીમાં ૩૦ ચિત્રો સાથે	૧૪૦૦	૭-૦
ગુલસીકૃત રામાયણ—બે ભાગમાં, દોહા—ચોપાઈ ગુજરાતી લિપિમાં અર્થ સાથે. ૩૬ ચિત્રો સાથે	૧૪૩૨	૭-૮
વાલ્મીકિ રામાયણ—ભાષાંતર ૩૭ ચિત્રો સાથે, મોટા અક્ષરો ૧૫૨૮	૬-૮	
ગિરધરકૃત રામાયણ—કવિ ગિરધરદાસની હસ્તપ્રત ઉપરથી ૭૬૨	૪-૮	
યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ—ચાર દળદાર ગ્રંથો, વૈરાગ્ય, મુમુક્ષુ, ઉત્પત્તિ, રિયતિ, ઉપરામ ને નિર્વાણ—આ છ પ્રકરણો ૧૬૦૮	૧૨-૦	
હત્ત-પરશુરામ અથવા આત્મદર્શન યોગ. ભગવાન હતાત્રેય પ્રણીત ત્રિપુરારહસ્ય જ્ઞાનખંડ, વિસ્તૃત સમજણ અને વિવરણ સાથે ૩૪૪	૨-૦	
શ્રીમદ્ ભાગવત—બે ગ્રંથમાં ભાષાંતર—આવૃત્તિ ૧૧મી, ૨૭ ચિત્રો ૧૨૪૦	૮-૦	
એકાદશ સ્કંધ—મૂળ સહિત સરળ ભાષાંતર	૪૮૦	૧-૮
ભાગવતી (દેવી) ભાગવત—સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરોમાં ૬૨૮	૬-૦	
મનુસ્મૃતિ—સરળ ભાષાંતર, મૂળ શ્લોકો સહિત	૬૪૦	૩-૦
પાતંજલ યોગસૂત્ર—ભગવાન પતંજલિનાં યોગ સૂત્રો, અર્થ તથા સ્વામી વિવેકાનંદજીના વિવેચન સાથે	૧૬૨	૧-૦
જ્ઞાનયોગ—આત્મા, વ્યાવહારિક વેદાંત, કહ્યાણનો પંથ, યાજ્ઞવલ્કય અને મૈત્રેયી—વગેરે ઉપર વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ૨૩૬	૦-૧	
રાજયોગ—(સ્વામી વિવેકાનંદકૃત) સાધન, પ્રાણ, પ્રાણનું આધ્યાત્મિક રૂપ, પ્રાણનો સંયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧

આખ્યાનમાળા-અંથ ૧ લો તથા ૨ જો-સ્વં અનંત- પ્રસાદકૃત ઋષિ-મુનિઓ તથા દેવ-દેવી- ઓનાં કુલ ૪૩ આખ્યાનોનો ઉત્તમ સંગ્રહ	૧૪૨૮	૧-૦
રેડિક વિનય-દરેરોજના સ્વાધ્યાય માટે પસંદ કરી ચૂટેલા ૩૧૦ વેદમંત્રો, ભાષાંતર-વિસ્તૃત સમબ્દી સાથે	૮૪૦	૩-૧૨
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજયંદ્રકૃત જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીના પરિચય સાથે... ..	૧૮૦	૧-૪
૬૦ કોણ? અથવા ઉકાલકાનું આત્મદર્શન- ... .. લેખક : સ્વામી માધવતીર્થજી (નૃજ્ઞ પ્રતો છ.)	૩૮૪	૨-૦
અષ્ટાવક્રગીતા-શ્લોકો તથા સરળ અર્થ	૭૨	૦-૮
ઉપદેશસારસંગ્રહ-મહાત્મા તિરુવલ્લુવરના વેદવૃદ્ધ ઉપદેશો	૩૮૪	૧-૮
શુભોદરનાકર-ધર્મનીતિનાં પ્રેરક ૧૦૫ દષ્ટાંતો	૩૦૦	૧-૮
હૃદયતરંગ અને પ્રાણજ્ઞાની ઔ-અભયદેવ શર્માકૃત ઉત્તમ વિચારતરંગો તથા બ્રહ્મગ્નીસૂક્તનું સરળ ભાષાંતર	૩૨૪	૧-૦
આયંધર્મનીતિ ને આજ્ઞક્યનીતિસાર-પસંદ કરી ચૂટેલા ધર્મનીતિના શ્લોકો, સરળ અર્થ સાથે	૨૦૮	૦-૮
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા-ઉપદેશયુક્ત સંવાદ આધુનિક અને રામાયણયુગની તુલના સાથે	૧૬૪	૦-૪
વિષ્ણુસહસ્રનામ-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો, અર્થ સાથે	૧૨૮	૦-૪
વિષ્ણુસહસ્ર નામાવલિ દર્શન-ભગવાન વિષ્ણુનાં હજાર નામો અર્થ તથા વિસ્તૃત વિવરણ સાથે...	૨૨૦	૦-૬
અવધૂતગીતા-મૂળ શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૫૨	૧-૦
આત્મરામાયણ-રામાયણની દ્વંદ્વી કથા સાથે તત્ત્વજ્ઞાન સમબ્દવર્ણ અધ્યાત્મ વિષયનું સરળ પુસ્તક	૧૪૦	૦-૧૨
જીવંમુક્તિવિવેક-તત્ત્વજ્ઞાન, વાસનાક્ષય અને મનોનાશ કરી મુક્તિ માટે માર્ગદર્શન આપતો સ્વામી વિદ્યારણ્યકૃત પ્રાચીન ગ્રંથ	૨૨૦	૧-૪
પરમાનંદની પ્રાપ્તિ-લે. ધીરજીલાલ સાંકળિયા શુદ્ધાદિત મતથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતું પુસ્તક, રસિક વાતચીતરૂપે	૨૬૪	૧-૮
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-મહાપુરુષોના ઉપદેશોની વાનગી તથા ભજનો ધૃત્યાદિ	૧૬૮	૧-૦
વિદુરનીતિ-શ્લોકો તથા સરળ ભાષાંતર	૧૬૮	૦-૧૨

જીવન પગલે-(કાન્યા)-જીવનપથ ઉભળવાની પ્રેરણા આપતો કાન્યસંગ્રહ ...	૧૧૨	૦-૧૦
મીરાં અને નરસિંહ-(સંપાદક : ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેરિયા) પસંદ કરેલાં ૧૬૩ ભજનો તથા પદો	૧૦૪	૦-૧૨
આત્મવિલાસ-જીદાંજીદાં દષ્ટિબિંદુઓથી વેદાંત સમજાવતો ગ્રંથ	૩૪૪	૨-૦
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-ભગવાન જ્ઞાનેશ્વરે લખેલી અનેક દાખલા-દૃષ્ટાંતથી ગીતા સમજાવતી 'ભાવાર્થ' દીપિકા'ની દીકાના સરળ અર્થ સાથે ...	૮૮૮	૪-૦
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-ગુજરાતી સરલાય' તથા પંડિત નીલકંઠની વિસ્તૃત દીકા સાથે, કદ પૃષ્ઠા	૧૭૧	૧-૧૦
શ્રીભગવદ્ગીતા-એક બાબુ શ્લોક ને બીજી બાબુ ભાષાંતર, બોડ'પટ્ટીનાં પૃષ્ઠાં	૪૮૦	૦-૮
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા-માત્ર ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ૨૦ મી, બોડ'પટ્ટીનાં પૃષ્ઠાં	૨૮૮	૦-૪
ઉત્તરગીતા-અબ્દુનને ઉત્તરાવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણે આપેલા તત્ત્વ- બોધનો સરળ અનુવાદ મૂળ શ્લોકો સાથે ...	૧૪	૦-૧
<u>સંતવાણી તથા ઉપદેશો—</u>		

પરમસુખી થવાના ઉપાય-શ્રીમત્રયુરામશર્માનાં ધાર્મિક વ્યાખ્યાનોનો ઉપયોગી સંગ્રહ	૩૩૧	૨-૦
રામકૃષ્ણકથામૃત-ઉપદેશો, બોધક વાતચીતના પ્રસંગો ઇં	૮૦૦	૫-૦
દીવાને સાગર-પ્રભુપ્રાપ્તિ અને જીવનસાક્ષ્યનો ઉલ્લાસ આપતી શ્રી સાગરની ગરબોનો સંગ્રહ ...	૪૮૦	૪-૮
અખાની વાણી-અધરા રાખ્દોના અર્થ સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ	૫૦૪	૩-૦
મોતમહાસની વાણી-બોળ, છપ્પા, કપ્પા, મહિના ઇ.નો સંગ્રહ	૫૧૦	૨-૮
ભજનસાગર-જીદાંજીદાં ભક્તોનાં ૬૩૧ ઉત્તમ ભજનોનો સંગ્રહ	૧૮૮	૨-૮
તુકારામજી-સંત તુકારામના પસંદ કરેલા અભંગોનો સંગ્રહ મરાઠીમાં...	૧૨૦	૦-૫
દાસબોધ-ભક્તિનિરૂપણ, જન્મદુઃખનિરૂપણ, નવ પ્રકારની ભક્તિ, બ્રહ્મનિરૂપણ, પિંડ અને બ્રહ્માંડ, સારાસાર વિચાર ઇં અનેક પ્રકારના સમર્થ રામદાસના ઉપદેશો	૧૪૮	૨-૮

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશો—આત્મકૃપા, અઘાયર્થ
રાષ્ટ્રીય ધર્મ, આત્મસાક્ષાત્કારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ
નહિ પણ પુરુષાર્થ, ચક્ષુનું રહસ્ય, આનંદ, જીવતો
કોણ છે? વગેરે બાબતો સમજાવતાં —

બ્યાખ્યાનો, ઇત્યાદિ—(અંચ ૧ લા ૩૫) ... ૫૬૪ ૨-૮

સદુપદેશો—(અંચ ૩ ના ૩૫) ... ૫૨૦ ૨-૮

તુકારામ ગાથા—એ અંચોમાં—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંત
તુકારામે લખેલા પ્રભુપ્રેમ, ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક

૪૧૪૧ મરાઠી અભંગોનું સરળ ભાષાંતર ૧૮૪૦ ૧-૦

સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો—ધર્મ એટલે શું? ભક્તિનું
ખરું સ્વરૂપ, વેદાંતનું કાર્ય, ભરતખંડનું ભવિષ્ય,
આપણું કર્તવ્ય, પુનર્જન્મ, ભક્તિયોગ, મૂર્તિપૂજા,
પ્રભુપ્રેરિત વાતો, પત્રો ઇત્યાદિ

સદુપદેશો—(ભાગ ૪-૫ ૩૫) આવૃત્તિ ૨ જી ૧૦૦ ૨-૪

ભક્તિયોગ—આવૃત્તિ ૨ જી (ભાગ ૮મા ૩૫) ... ૩૮૪ ૧-૮

પાતાળલયોગ ને જ્ઞાનયોગ (ભાગ ૧૦-૧૧ ૩૫) ૫૧૦ ૨-૦

વિવેકાનંદસાર—વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપે

વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ૨૧૪ ૨-૦

સંતો તથા વીરપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો—

સાઈબાબા—શિરડીના પ્રખ્યાત સંતનું ચરિત્ર ... ૪૩૧ ૩-૦

રામકૃષ્ણ પરમહંસ—પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ... ૧૦૮ ૨-૮

સ્વામી વિવેકાનંદ—બાળપણથી સમાધિ પર્્યંતના ...

જીવનના બધા પ્રસંગો આલેખતું વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૭૮૪ ૩-૦

સ્વામી રામતીર્થ—વિસ્તૃત ચરિત્ર, વેદાંતના ઉપદેશો સાથે ૧૭૨ ૩-૦

સંત તુકારામ—મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર... ૧૪૮ ૨-૮

ઐતન્ય મહાપ્રભુ—ત્રણ અંચોમાં, વિસ્તૃત ચરિત્ર ... ૧૫૬૧ ૧-૮

જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ : એ ચરિત્રો... ૫૦૪ ૨-૮

સ્વામીશ્રી અક્ષાનંદજી ને શિવાનંદજીનાં ચરિત્રો... ૪૨૪ ૧-૧

શ્રી રામચંદ્રદાસ ને નાગમહાશયનાં ચરિત્રો ... ૩૩૧ ૧-૦

મહાત્મા સરયુદાસજી, બૂધરભક્ત ને
મહાત્મા બનકીદાસજીનાં ચરિત્રો } ... ૨૫૧ ૦-૧૦

ભક્તચરિત્ર—નાભાકૃત ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં

મહાન રત્ન ભક્તોનાં અદ્ભુત અને પ્રેરણાદાયી ચરિત્રો	૫૨૮	૨-૮
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ—ભાગ ૨ જો-ખાધક ૭૦ દ્વંકાં ચરિત્રો	૬૨૪	૨-૮
શુદ્ધિભ મહાત્માઓ-૨૬ મુસ્લિમ સૂફી સંતોનાં ચરિત્રો	૭૫૬	૨-૪
નાનક-દ્વંકું ચરિત્ર, અન્ય નવ ગુરુઓના દ્વંકા પરિચય સાથે	૭૨	૦-૬
મહર્ષિ ઈયાનંદ-ગુજરાતના મહાન જ્યોતિર્ધરત્ન ચરિત્ર	૧૫૨	૧-૦
મહાવીર-ભગવાન મહાવીરત્ન દ્વંકું ચરિત્ર... ..	૫૬	૦-૬
રમણ મહર્ષિ-(લે. સ્વામી માધવતીથ) દ્વંકો પરિચય ને ખાધ ૧૮૪	૧૮૪	૧-૦
શ્રી તૈલંગ સ્વામી, વિશુદ્ધાનંદ તથા પૌહારીબાબાનાં ચરિત્રો	૮૮	૦-૪

ઐતિહાસિક તથા સાહિત્યવિષયક ગ્રંથો—

ભારતના વીરપુરુષો-ઐતિહાસિક ૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો	૩૩૬	૧-૪
વીર દુર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રાજપૂત યુગના આ નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું જ્વતાંત...	૩૦૪	૧-૦
કચ્છની લોકવાર્તા-(લે. શ્રી. ડુંગરશી ધરમશી સંપાદ)... કચ્છદેશની રાજપૂત યુગની ઘટનાઓ આલેખતો ગ્રંથ	૩૫૪	૨-૦
સાહિત્યપ્રારંભિકા-ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને ... ઇતિહાસ: વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ...	૧૫૨	૧-૦
ગુજરાતની ગઝલો-(દી. બ. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી સંપાદિત) જુદીજુદી ૮૬ ઉત્તમ ગઝલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦
નયભારતી-(કાવ્ય) શ્રી. 'શયદા'કૃત: ભારતની ચડતી-પડતીનું દિગ્દર્શન	૩૬	૦-૬

ખાસ સ્ત્રીઉપયોગી ગ્રંથો—

સ્ત્રીઓના વિવિધ પ્રશ્નો-સ્ત્રીઓની કેળવણી, લગ્ન, વારસા હક્ક, ગામડાંની સ્ત્રીઓના પ્રશ્ન, કાર્યક્ષેત્ર, શારીરિક સંપત્તિ, ગૃહઉદ્યોગ તથા સ્ત્રીઓની ફરજ ઇતિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮
કથ્યાણુમયી-વાર્તાના સ્વરૂપમાં સ્ત્રીઉત્કર્ષની ભાવનાને રમૂ કરતો ગ્રંથ: સ્ત્રીઓના રોગો અને તેના ઉપાયો સાથે: આવૃત્તિ ૨ જી	૨૨૪	૧-૦
ભારતની સ્ત્રીઓ-ત્રણ ગ્રંથો: પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ૫૨૮ સતીઓનાં ચરિત્રો: સૌથી મોટો ને સરતો સંગ્રહ	૨૨૬૮	૬-૦

દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી-ત્રીઉપયોગી દ્વંદ્વી		
ચાર વાતો-ખાલિકાઓ માટે ખાસ ઉપયોગી	૧૧૦	૦-૮
દ્વંદ્વી વાતો-અંથ ૧ શ્લોક-સામાજિક નિર્દોષ ૧૬ વાતો	૫૮૮	૨-૮
„ - „ ૨ ભો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાતો	૫૭૬	૨-૮
„ - „ ૫ ભો-ત્રીપુરુષને ઉપયોગી ૫૬ વાતો	૪૦૮	૨-૮
„ - „ ૧ શ્લોક-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાતો	૭૨૦	૨-૮

ત્રી-વૃદ્ધો-ખાલિકા માટે ઉપયોગી સ્વર્ગનાં પુસ્તકો—

સ્વર્ગનું વિમાન-ભક્તિમાર્ગના દ્વંદ્વી ૩૨૫ રમૂજ દાખલા	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગની દ્વંદ્વી-સદ્વર્તન રાખતાં શીખવનારું પુસ્તક...	૩૭૨	૨-૦
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગની સરળ ત્રીજી ચોપડી ...	૩૧૨	૨-૦
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થનો સંબંધ તથા ...		
પાગલ હરનાથની જાણવાલાયક વાતો ...	૩૩૬	૨-૦
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિના અનેક પ્રકારો ઇત્યાદિ ...	૩૬૦	૨-૦
સ્વર્ગની જિંદગી-કંગાળ મનોદશાને માટે ભોભિચારપે	૩૦૦	૨-૦
સ્વર્ગની સડક-સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માટેનો રસ્તો બતાવનાર	૪૬૮	૨-૦
સંસારમાં સ્વર્ગ-સંસારને સ્વર્ગરૂપ બનાવનારું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦
સ્વર્ગની સીડી-મોક્ષમાર્ગના ૧૨ પગથિયાંની સમજ...	૩૬૦	૨-૦
સાચું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાનવિષયક સાદી વાતો ...	૪૬૨	૨-૦

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક ગ્રંથો—

આત્મનિરીક્ષણ ને સંકલ્પ-રમણલાલ વ૦ દેસાઈનું વ્યક્તિગત અને સમાજની નિર્બળતા ઉપર ડોકિયું કરી સ્વસ્તુધારણા માટે પ્રેરણા આપતું ઉત્તમ પુસ્તક ...	૧૬૮	૧-૦
સુબોધપુષ્પવાટિકા-રોષસાદીકૃત નીતિવિષયક, મધુર અને હૃદયગ્રાહી શૈલીમાં લખાયેલું પુસ્તક: રાજની અને ત્યાગીની રહેણીકરણી, મોનનો મહિમા, શિક્ષણનું ફળ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૫
સુબોધ કથાસાગર-બોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૪૬૪	૨-૦
આમળ ધસો-ચેતનાપ્રેરક મહાન ગ્રંથ (આશ્વિતિ ૩૭)	૪૬૮	૨-૮
ભાગ્યના કાષ્ટાઓ-માણસ પોતાનું ભાગ્ય પોતાના હાથે જ કેવી રીતે રચી શકે છે, તે બતાવતું દૃષ્ટાંતો સાથેનું ઉત્સાહપ્રેરક પુસ્તક	૫૬૪	૨-૮
સુખી જીવનનાં સાધન-વ્યાવહારિક સુખ મેળવી આનંદી જીવન ગાળવા ઉત્સાહ પ્રેરતું પુસ્તક...	૩૧૨	૧-૮

આદર્શ દર્શાવના-ભાગ ૧-૨-મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો		
પરથી બોધક અને અનુકરણીય ૮૧૬ દર્શાવેલો સંગ્રહ	૬૨૮	૪-૦
કલ્પનાનું-શ્રમજનીઓનાં અનેકવિધ દુઃખોનો તાદરશ ચિતાર		
૨૦૦ કરતી નવલકથા (અપ્ટન સિંકલેરકૃત)	૧૬૧	૩-૦
શુભસંગ્રહ-(ભાગ ૧, ૨ ને ૬) જુદા જુદા ત્રણ ગ્રંથોમાં		
ધરમશાસ્ત્ર દવાઓ તથા ઉપયોગી માહિતીના		
૪૦૧ લેખોનો ઉપયોગી સંગ્રહ...	૧૪૭૨	૫-૪

વૈદક તથા વિજ્ઞાનના ગ્રંથો—

આયુર્વિષયક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદ્યરાજ-૧૦ મી આવૃત્તિ:		
અનેક વનસ્પતિઓના ગુણ-દોષ, ઉપયોગ તેમ જ રોગો,		
તેનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ	૮૩૨	૬-૦
આપણો ખોરાક-લે. મિતુ મસાણી; રોજ કેવો ને કેટલો		
ખોરાક લેવો જોઈએ ? તે વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિ સમજાવતું પુસ્તક	૧૨૦	૦-૧૨
ઔષધિ કલ્પલતા-જડ અને હડીલા રોગો ઉપર	૪૩	
વનોષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી	૧૧૨	૦-૧૨
વૈદક સંખ્યા વિચારો-એ ગ્રંથમાં, આરોગ્ય અને વૈદકને		
લગતા ઉપયોગી ૨૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૧૧૧૬	૩-૧૨
આયુર્વેદ નિબંધમાળા-એ ગ્રંથમાં, વૈદ્ય તિલકચંદ તારા-		
ચંદ્રકૃત: આયુર્વેદ પ્રમાણે અનેક રોગ, તેનાં લક્ષણ, કારણ,		
ઉપાયો તેમ જ અનુભૂત ઉપચારો ખતાવતો ઉત્તમ ગ્રંથ	૧૧૫૨	૪-૪
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-મં ગાંધીજીકૃત: શરીરરચના,		
હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટી-		
ના ઉપચાર, અકસ્માત, ગર્ભવેળા સ્ત્રી-પુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે	૧૨૮	૦-૮

બાળકો માટેનાં પુસ્તકો—

બાળકોના વિવેકાનંદ-બાળોપયોગી દ્રંક ચરિત્ર...	૫૬	૦-૪
બિરબલ અને બીબા-લે. જ્યોતીન્દ્ર હં. દેવે: બાદશાહ અને		
બિરબલની તથા બીબા રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ	૨૮૦	૧-૮
ભારતીય નીતિકથાઓ-મહાભારતમાંની ૫૨ દ્રંકી વાતો	૧૬૨	૦-૮

સુબોધક નીતિકથા-સ્વ૦ 'બિરબલ'કૃત ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો	૨૩૨	૦-૮
સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ અરા બનાવોનો સંગ્રહ	૧૩૬	૦-૮
બાળસહબોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિક્ષણ	૧૨૦	૦-૪
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો: બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬
,, ,, ભાગ ૨ નો: બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮

આમ સાહિત્ય-શ્રેણીનાં પુસ્તકો

ગીતાસંકલન-સંપાદક: શ્રી ૦ રમણ મહર્ષિ: મોઢે કરવા જેવા		
ગીતાના ૪૧ શ્લોકોનું સંકલન, બીજાં બે સંકલનો સાથે	૦-૩	
મનને-એક સંતની મનોનિગ્રહ પ્રેરતી કવિતાઓ	૦-૩	
વિચાર સૂર્યોદય-તત્ત્વજ્ઞાનની બાળપોથી જેવું વેદાંતનું સરળ પુસ્તક	૦-૩	
મેનાવતી ને ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ ને વિક્રમ-સ્વ૦ કલાપીકૃત	૦-૩	
જેસલ અને તોરણ તથા ગોપીચંદ ને જલધર- ,, ,,	૦-૩	
જ્ઞાનનાં ઝરણાં:-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૩	
ઉચ્ચ જીવન:-ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૦-૩	
ધ્યાન અને જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ	૦-૩	

ચિત્રો ઇત્યાદિ

પરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ કેશવચંદ્ર સેનના ઘેર	૦-૨
શ્રીચૈતન્ય મહાપ્રભુનું સંકીર્તન-(ત્રિંગી ચિત્ર)	૦-૨
જ્ઞાનપદ, સોપાનપદ અને જ્ઞાનબાજી	૦-૧

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે. ભદ્ર પાસે, પોસ્ટ બોક્સ નં. ૫૦, અમદાવાદ અને
કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨

ઉત્તરાં ૩૪ વર્ષથી શિષ્ટ અને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડી રહેલી

લિશ્ચ અખંડાનંદે સ્થાપેલી

વિવિધ ગ્રંથમાળા

સંવત
૨૦૦૧

]

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૪-૦
પોસ્ટેજ માફ

[

વર્ષ
૩૪ મું

વરસ દિવસે કદ ઈંચ ૫૪ જાનાં પાન ૨૦૦૦ નું

શિષ્ટ ને ઉપયોગી વાચન ૬ થી ૮ પુસ્તકો

દ્વારા ઘેર બેઠાં અપાય છે.

આ માળાનું વર્ષ કારતકથી શરૂ થઈ આસોમાં પૂરું થાય છે. વર્ષની અઘવચે ગમે ત્યારે ગ્રાહક થનારને કારતક માસથી ગ્રાહક ગણીને બહાર પડેલાં પુસ્તકો તરતમાં અપાય છે અને બાકીનાં નીકળે તેમ તેમ મોકલી અપાય છે.

વધુ વિગત માટે લખો:-

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ટ. બદ્ર, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦, અમદાવાદ
અને હાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગ, ત્રીજે માળે, મુંબઈ-૨

હેતુ અધી મદ. ॥
 ગુજરાતી મહાપુરુષોનાં
 સ્વતી, ના ગાંધી
 અને લિધુ અખંડાનંદ
 તથા સાધુ આપ્યા છે.

તેમણે મહાપુરુષોએ
 જનતાના યોગે મહાન સિદ્ધાંત
 વિચાર્યો, કયો ને પોતાના
 જ જીવન દ્વારા અનેક મુશ્કેલીઓ-
 નો સામનો કરીને ક્રિયાના પ્રદેશ-
 માં એ સિદ્ધાંતને સફળ કર્યો.

સંત અને કર્મચોગી એવા
 લિધુ અખંડાનંદ જનસેવા-
 નો ઉચ્ચ પ્રકાર દેખાવ્યો છે.

તેમણે અજ્ઞાનરૂપી અંધાપો
 દૂર કરવા માટે પુસ્તકો દાર:

૧૮૭૪ / ૧૯૪૨

ઉત્તમ વાચનરૂપી રસાયણ લાખો ગુજરાતીઓને પૂરું પાડ્યું છે.

તેમણે ઋષિમુનિઓની વાણી અને વિદ્વાન લેખકોના વિચારોનો પ્રચાર
 કરી જનતાને નવું જીવન આપ્યું છે. તેમણે સાહિત્યના મહાન ક્ષેત્રમાં
 ત્રણસો જેટલાં ઉત્તમ પુસ્તકો ચૂંટીને, સર્વ રીતે શુદ્ધ કરીને, સરળ અને
 સહેલાઈથી વાંચી શકાય તેવા મોટા અક્ષરોમાં છપાવ્યાં; અને તેની
 પ્રતો ગરીબમાં ગરીબ માણસને પોસાય એવી સસ્તી કિંમતે ગુજ-
 ધરેઘરમાં પહોંચાડી છે.

આ અગ્રગણ્ય સંતપુરુષે 'કથયન્તો માં નિત્યમ્' એ ગીતાસૂત્ર
 છેક છેવટની ધડી સુધી ગુજરાતના જીવનમાં અનેક શુભ સંસ્કારો રે
 તે શ્રેષ્ઠ કાર્ય તેમની પાછળ ચાલુ રહે તેવી વ્યવસ્થા પણ તેમણે

જ્ઞાનનું દાન એ સૌથી જાણું દાન છે; અને એ પ્રદેશમાં
 પાંક્ત એ ખેસનાર દાતા લિધુ અખંડાનંદનું સ્થાન ગુજરાતના ગૌર-
 હિંદના રાષ્ટ્રજીવનમાં અપ્રતિમ રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વધેક કાર્યાલય } અમદાવાદ
 અને મુંબઈ

